

IZ USPOMENA

JEDNOGA POLITIČKOGA PATNIKA

OD

S. MYLAROVA.

(Preštampano iz „Obzora“ 1875—6.)

U ZAGREBU.

TISAK DIONIČKE TISKARE.

IZ USPOMENA

JEDNOGA POLITIČKOGA PATNIKA

OD

S. MYLAROVA.

† 1892 na šibenici v Sofii. Popravu nařídil Štěp. Stambulov.

(Preštampano iz „Obzora“ 1875—6.)

U ZAGREBU.

TISAK DIONIČKE TISKARE.

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
v PRAZE

SVOMU DOBROMU PRIJATELJU

IVANČU STEFANOVU,

TRGOVCU U BIOGRADU,

U ZNAK VJEČITE HARNOSTI I PRIVRŽENOSTI

SVOJ PRVENAC POSVJEĆUJE

PISAC.

Brate Ivanče!

Dopusti, da svoj prvenac posvetim jednoj od najliepših svojih uspomena, — da ga posvetim **tebi** — mili moj, vjerni moj prijatelju!

Tečajem moga živovanja u Biogradu, koje naliči drugomu, osobitim oblikom zaodjenutomu, izdanju moga tamnovanja, bijaše mi ti uvjek gotov pri ruci utjehom, savjetom ili pomoćju, i na tebi ostadoše moje najsvježije uspomene harnosti i odanosti.

Otrgnut neumoljivom voljom okolnosti iz svoga miloga zavičaja, koji nije nikada prestao živjeti na krilih tvoga oduševljenoga srca i na oltaru tvoje čiste, neokaljane duše, — i bačen u sredinu, gdje zmije državne i družtvene izkvarenosti i razsula podjedaju već posljednje korenje njezino, — morao si sam sobom biti izvrgnut ljutoj, težkoj borbi proti zlu, koje te je okružavalo, i koje te nije moglo trpiti.

Tvoje iskreno nastojanje, da se stane na put ludomu razdoru medju dva bratinska naroda, koji se podtiče iz Biograda, mir tvoj i mir tvoje čestite obitelji, — i imanje ono, koje si ti uzornom marljivošću, a pod štitom svoga vazda čistoga i neokaljanoga imena, stekao, — ode bez traga kao žrtva gnjusnoj spletki, nepojmljivomu zasliepljenju i nezasitljivoj zlobi i osvetoljublju ljudi, u rukuh kojih stajaše sudbina jedne zemlje.

Tko je imao priliku približiti se tebi i zaviriti u tvoje nutrnje odnošaje, tko je imao priliku ugledati i upoznati tvoje osjećaje, tvoje misli i tvoj značaj, — taj nemože neljubiti te, — a tko je mogao poznati tvoja stradanja i tvoje borbe, taj mora negodovati proti tvojim progoniteljem.

U vremenu smutnu i prelaznu, koje vodi iz neke prošlosti u neku inu budućnost, ti si izdržao veliku borbu, i kao dobar i iskren prijatelj srbskomu narodu, ostao si čvrsta straža bugarskomu imenu, i bugarskomu značaju gori na sjeveru, i nepade ti pod udarci neprijatelja, koji ti oboriše tielo, ali ti neubiše duha, koji visoko nad njimi lebdi svojom vedrinom i svojim prosvjedom; ti si ostao svjetao znak one snage, koju narod tvoj ima tek razviti.

Mnogobrojni su tvoji prijatelji — njih si ti umio naći i u samoj onoj sredini, u kojoj živiš, — i svi ovi prinose, koji čim, priznanje tvomu čistomu značaju, i tvomu nepravednomu stradanju.

Ja ti posvetih svoj prvenac i molim, da ga primiš onom dobrohotnosti, kojom ga nudim, kao znak svoje duboke harnosti i svoga srdačnoga prijateljstva i poštovanja, — dok domovina tvoja nesavije, vienac svomu dičnomu mučeniku.

U Zagrebu na Novu godinu 1876.

S. MYLAROV.

Carigrad je izvor senzacionih romana, kakovu su donekle nalik samo Mletci; o njem se u obće već dosta toga pisalo, ali je rudnik njegova čarobnoga i tajinstvenoga blaga ipak još jedva dotaknut. Na ovom najdivnijem predjelu svieta sudarila su se dva velika posve različita duha: duh Iztoka i duh Zapada. A tu borbu razsvjetljuje kao bengalskom vatrom izdisanje i predsmrtno trzanje jedne grdno korrumpirane carevine.

Sada, kad je blizu da izbije veliki poviestnički momenat na Iztoku, i kad se svi pogledi svieta obraćaju prema težkom bolestniku na obalah Bosfora, mislim, da se nebi bez zanimivosti čitalo nekoliko slika iz ovih posljednih dana izdišuće države, tim više, što na hrvatskom jeziku i prevedenoga ima veoma malo, a izvornoga gotovo ništa.

Pad u tamnicu.

Na drugi dan Uskrsa g. 187* bijah na objedu kod g. Petka Račeva*), književnika i žurnaliste bugarskoga. On življaše u jednoj uzkoj, dvokatnoj kući na uglu dvijuh tiesnih i nečistih ulica, u jed-

*) Poznatoga u književnosti pod imenom Slavejkova.

nom od najneuredjenijih quartala carigradskih, nedaleko od velikoga karavan-serajla, Balkapan-hana, koji je sriedištem bugarskih trgovaca u Carigradu.

Rodjakinja g. Račeva, gospoja K., koja življaše kod njega, stavi po svršenu objedu, dvie grdne čaše pred nas, napuni jih srezanimi i obieljenimi jabukami, i zali jih crnkastim tečnim vinom od Paša-limana. Vadeći prsti komadiće od jabuka i srkajući po malo, nastavismo mi svoj razgovor veselo i zadovoljno.

Moj prijatelj, g. Račev, čovjek je vanrednih darova. On je u jednom manastiru naučio čitati; poslje je proputovao Bugarsku kao prosti učitelj, skitajući se od sela do sela. On je sam svojim trudom, već kao muž, izučio grčki i turski, a u nekoliko i francezki jezik. Već od g. 1850 počeo je on izdavati svojih trudova, sastojećih se bud iz prievoda bud iz originalnih spisa, naročito pjesama. Njegove pjesme tako omilješe narodu, da su prešle u obćenitu porabu, te se smatraju kao pravi narodni proizvod. Ali najdragocjeniji njegov dar je obilati humor, kojim je u svojih humorističkih koledarih vrlo mnogo doprinio, da crkvena borba proti Grkom postane obćom i narodnom. G. 1860 bude u glavnom bugarskom gradu, Trnovu, izabran za narodnoga zastupnika u pregovorih medju Bugari i Grci, koji su se pregovori imali onda na poziv Porte držati, te je tom prilikom došao u Carigrad. Od onoga vrěmena ostane on u Carigradu i započne izdavanjem najprije šaljivih, kasnije šaljivo-političkih, a napokon čisto političkih novina. Kao žurnalista odlikovao se je on kao

nitko drugi, a kao politik pokazao se nemanje pozitivnim i sviestnim od drugih prvaka bugarskih, te slušajući ga kako hladno, lagano razlaže suhoparna politička pitanja u skupštinah, nehotice bi se zapitao: ta je li to taj frivolni poeta, i roditelj šaljivih koledara i „Gajde“?

Dobar pjesnik, čudan humorista, izvrstan žurnalista, odličan poznavaluc jezika, pozitivan politik, oštrouman kritik, oduševljen patriota, a sve ovo uz mravju marljivost i neutrudivu radinost, — to vam je Petko Račev. Više puta gledajuć ga pomišljao sam: evo živa miniaturna slika bjednoga naroda bugarskoga, koji se iz ničesa, upravo iz pepela, sam svojom vriednošću i sposobnošću podiže k površini, na kojoj stoje drugi narodi.

U to doba, o kojem pričam, imao je g. Račev svojih 50 godina. Ali rad brige i patnje bijahu već obasule njegove rudaste lasi bielilom, samo mu nevelike, tamne oči sijahu još životom i energijom. On je blagim smiešenjem slušao moje živo pripoviedanje o putovanju, koje bijah učinio kroz Vlašku, Srbiju i Bosnu, zapitkujuć od vremena do vremena potanje razlaganje ob ovom ili ob onom. Naročito se zabavismo oko nekih pisama, koja sam mu bio poslao iz Biograda, i za koja mi reče, da jih nije dobio. Poslje nekoliko nagadjanja o sudbini istih pisama predjosmo mi na dalji razgovor, nerazbijajući si mnogo mozag s njimi.

Dok se mi tako razgovarasmo, nadodje nam prijatelj g. Albanov. Ovaj akoprem rodjen od bugarske majke, nosio je ipak na konstrukciji svoje glave jasne znake Arnautina, svoga otca, koji se

je od malena bio naselio u jednoj bugarskoj varoši, i ondje se oženio. Tjerajući trgovinu u Carigradu, bijaše se g. Albanov upustio u smjele spekulucije, uslied kojih je i propao. U doba moga pričanja prikupljao je on razvaline svoga nekadańjega znatnoga imetka, te je valjda uslied toga stupio bio u tiesnije odnošaje s Portom, naročito pako s ministrom policije, Husni-pašom. Smatrajuć ga za rodoljuba, mi ga bijasmo prepustili u svoje kolo, i rado se služasmo njegovim poznavanjem nazora, koji su prevladjivali u vladinih krugovih.

Poslje neduga razgovara ponudi me g. Albanov, da prodjem večer s njim i prenoćim u njegovu stanu u selu Ortakioj, na Bosforu. Ja primih i mi podjosmo.

Mi se verasmo jedno deset minuta kroz tiesne blatne ulice, spotičući se svaki čas o guste gomile prolazećih, dok nestigosmo do mosta, gdje se imasmo ukrcati u parobrod, imajući nas izkrcati na obalu ortakiojsku, — kad će se moj suputnik, g. Albanov odjednom sjetiti, da je imao nekakova mala posla obaviti u ministarstvu policije, te me zamoli, da ga pratim do rečenoga mjesta.

Naravno, prijatelju žrtvovati tako što malenoga nije težko, tim više što isto mjesto nije bilo daleko od mosta. Mi se uputimo dakle opet, predjemo kroz dvorište velike „Nove-djamije", sa vitkimi pod nebo uzlazećimi munarami, i naskoro stignemo do jedne goleme jednokatne drvene kuće, u kojoj je bilo smiešteno ministarstvo policije ili kako ga Turci zovu „bujuk-zabtie".

Pred uličnima vratima stajahu dva stražara, a u dvorištu gusta gomila ljudi i žena, ponajviše Turkinja, a bilo je tu i Grkinja i Bugarkinja, Jermenkinja, Arabkinja itd. G. Albanov povuče me na stepenice, i mi za čas zadjosmo gore u dvoranu. Po orientalnom naime načinu, dvorana je obično u sredini kuće i na nju se ulazi pravo idući na stepenice, a svud u okolo su vrata od soba, koja gledaju na ulice. Ova otvorena dvorana služila je u ministarstvu policije, kao i u svih drugih javnih sgradah turskih, kao čekaonica za mnogobrojne prositelje. I tu opazih ponajviše Turkinja, koje su dugimi zavijenimi ili otvorenimi papiri, takozvanimi „arzuhali", na kojih bi bile napisane njihove preponizne molbe, čekahu pred vratima ministra ili njegova doglavnika „mektubči-bega", da dobiju dozvolu predati svoje „arzuhale".

G. Albanov odvuče me do stiene, uz koju je bio prislonjen poderan slamnat kanabet i zamoli me, da ga tuj pričekam. Ja sjedoh, a njega nestane u jednoj od soba u desnoj strani.

Izza nekoga vremena vidim, gdje g. Albanov izadje iz iste sobe, držeći pod rukom jednoga beya turskoga. Za ovoga sam kasnije doznao, da se zove Fahri-bey, da je bio mutessarifom (načelnikom) europejske strane Carigrada, poznate pod imenom Pere ili Bey-jolu, da je pri svem tom uredovao uz ministra policije Husni-pašu, jer je ovaj njega rado imao, a zazirao je od svoga zvaničnoga doglavnika staroga „mektupči-beya".

Prolazeći pokraj mene, čujem, gdje Fahribej pita g. Albanova: „bu-mu?" t. j. „je li to

taj?" na to pobočnik pašin digne težku zavjesu i oni udjoše u sobu ministra policije.

Ne dugo izza toga pristupi pobočnik k meni i reče mi zapanjenu, da izvolim ući u sobu, jer da me paša zove. Ja, nesluteći ništa zla, pokorim se pozivu, znajući i onako, da su u Turaka, u takom slučaju, prepiranja sa slugami posve neumjestna.

U povelikoj, sagom prostrtoj i stolicami te kanabeti obloženoj sobi, sjedjaše na čelu, na liepom fauteuil-u, Husni-paša, a njemu tik nogu klečahu Fahri-bey i Albanov, tražeći u finih kožnatih torbah neke papire.

Ja učinim običai turski pozdrav „temennah" mahnuv rukom na usta i čelo i pogledam pravo u lice pašino.

Ovo bijaše omalen, debeljast čovuljak sa čisto grčkim intrigantskim izrazom lica, obložena ridjom bradom i kosom.

Paša mahnu rukom i ponudi me da sjednem, što i učinih. Na to zapita me turski, kako se zovem; nu na moj odgovor, da nisam jako vješt u tom jeziku, ponovi on isto pitanje na grčkom, koji je on kao Krićanin dobro znao.

Ja kažem svoje ime.

— Kakove si narodnosti, nastavi paša, i čim se baviš?

— Bugarin sam, vaša preuzvišenosti, i suradnik sam jednih ovdješnjih novina.

— Ti si, reče paša, prema koncu prošle godine odputovao iz Carigrada; kamo si išao?

— Išao sam u Vlašku, Ugarsku, Srbiju i Bosnu.

— Kakovim poslom?

— Poslom svojih novina, odgovorim ja; išao sam proučavati zemlje i skupljati materijal za novine.

— Kako može čovjek u sried zime činiti takovo zabavno putovanje? Ti si pošao drugim zlonamjernim poslom.

— Nikako, vaša preuzvišenosti, odgovorim kriepkim glasom, akoprem se dosjetih, da moja dva izgubljena pisma, moraju uhvaćena biti.

— Svako niekanje je izlišno, progovori paša, ustremiv na mene ljutit i preziran pogled. Tvoja dva pisma u mojim su rukama i ona sasvim jasno odkrivaju tvoje zločinske namjere.

Paša pogleda na Albanova, koji je drhćućima rukama tražio moja pisma u torbi, te ih još nebijaše našao. A ja pogledam na prozore u daljinu, vidim more i posljednje trake zapadajućega sunca, koji su gdjegdje pozlaćivali mutne oblake, što se vijahu nad Bosforom, — i vidim pred sobom grozni ponor u koji sam upadao!

Sviknuo od malena na burni život, ja nisam doduše protrnuo pred groznom slikom, što se raztvaraše pred mojima očima. Ali pomišljaj na tamnovanje, na glad i na muke činjaše me, da sama sebe sažaljujem. Redom ponikoše u mojoj duši mračne slike o stradanjih druge naše postradale braće, koja gnijahu u vlažnih kazamatih Diar-bekira i u rudnicih Male Azije, te se ja moradoh tješiti i hrabriti pomišljajem na njih i na svoga otca, koji takodjer neklonuv, bijaše dočekao i posljednji čas svoga života u tamnici carigradskoj.

Za kratki časak ja bijah pognuo glavu pred svojom sudbinom i odlučio, da ju ponesem na ramenima i da neklonem.

Iz toga me tužna zanosa prenu uzklik paše, da su mi pisma nadjena.

— Evo gledaj! zaviče on, pokazujući mi moja dva biogradska pisma, jesi li ti ta pisma pisao?

Ja, nepadao dotle u takovu nepriliku, a navikao da otvoreno i pravo govorim, odgovorim bez krzmanja:

— Evet, efendim! ja sam pisao ta pisma. Pa što ima u njih tako strašnoga?

Husni-paša pogleda me za časak zapanjeno. Za cielo ga je moj sigurni čisti glas presenetio.

Stvar se sastojala poglavito u tom, da se ja sam nisam dobro sjećao o svem, što sam u istih pismih pisao, i kad mi jih Fabri-bey ponudi na pročitanje, zapanjim se, čitajući jih, i sam, smutnja me obuze, a crven plamen obli moje obraze.

Iz istih pisama nije doduše bilo uvidjeti nikakove formalne zavjere proti Turskoj; u njih je bilo razprava i ocjena glede političkih odnošaja bugarskoga naroda poglavito prema Srbiji, ali je izmedju toga bilo i nekoliko izraza i glede Turske, iz kojih je bilo jasno uvidjeti, da pisac njihov daleko nije „vjeran podajnik“ „božje siene“ na zemlji.

Pri svem tom ja pokušah braniti se i upustih se u priepor sa Fabri-beyem dočim se paša na drugoj strani nešto povjerljivo razgovaraše s g. Albanovom. Na posljedku, kad svjetlost dana pri-

prieti konačnim ugasnućem, paša se okrenu k meni i reče višjim i strogim glasom:

— Ti si krivac; neprijatelj si države; zato ćeš ostati u zatvoru.

Na to pljesnu rukama i pobočnik njegov uleti u sobu. Ovomu dade paša svoje naloge; na što me on uhvati pod ruku i izvede napolje; tu me predа dvojici stražarom, koji, pograbiv me s obih strana svaki pod ruku, odvedoše me niz stepenice i predadoše u sobu žaptija, gdje sam do dalje naredbe bio interniran.

Ja udjem u „konš" (soba za momčad) žaptija, od zabune neznajući pravo, što se sa mnom zbiva, ni kuda sam dospio. Pobočnik pašin, koji je za nama išao, preda svoje naloge „baš-čaušu" (podčastniku) zaptija, i ukloni se.

Ukočena od zabune prenu me jedan zaptija, koji približiv se k meni, reče mi: „Čorbadji (gospodaru) zašto su te zatvorili?" — Ja rekoh: „Neznam sam pravo." Tomu se odgovoru nije on ni najmanje začudio, nego me upita: „Tko te je zatvorio?" — „Sam paša", odgovorih ja, a on se udalji klimnuv glavom, kao da shvaća stvar.

Ja se ogledam i vidim pred sobom dugačku uzku sobu; s obih strana uz zidove bijahu na lakat visoko nastavljene daske, na kojih su bile jedna uz drugu namještene postelje zaptija. Sredinom bijaše prazan prostor, koji je odkrivao golu zemlju. S tavana visila je na sredini mala nečista lampa, koja, kao što veli Milton, služaše više za to, da odkrije mračnost ovoga predjela. Sa zidova

svietljahu se obješene puške i tjesaci, a gdjegdje visjahu kabanice.

Na daskah sjedjahu zaptije naslonjeni uz svoje savijene postelje, pušeć i govoreći burno. Savladan mukom, ja nemišljah ništa okusiti, samo se popeh na daske i naslonih glavu na prvu postelju, koja je bila do mene; sklopih oči i utonuh u neizrecivu tugu i muku.

Život sa zabtijami.

Ovako pogružena u bezsviestnoj boli i očajanju strese me grubo za rame baš-čauš, kojega krevet stajaše u nekoliko uzvišen iznad dasaka pored mene, rekav mi, da si postelju razvijem i da legnem.

Ovo je bio krevet jednoga bolestnoga zaptije, kojega isti dan bijahu odveli u bolnicu.

Ja poslušam mašinalno i legnem obučen na nečistom krevetu; sklopim oči i zaplivam s nova po grdnom, hladnom moru svoje muke i zdvojenja, spotičuć se svaki čas o razvaline svojih liepih misli i svojih mladjahnih planova.

Cielu noć ležah kao klip, satrven ali živuć i osjećajući, niti mogoh pravo shvatiti svoga položaja niti premjeriti dubljinu ponora u koji bijah pao.

Kada svjetlost od svietiljke poče malaksati, otvorim oči i vidim zoru na prozorih, ali zoru sumornu i opaku, zoru kakove nikad još nebijah doživio.

Okolo mene hrkahu zaptije zavaljeni na svojih posteljah; ja se pridignem na svojoj postelji i pogledam oko sebe, željan dana i života, željan kraja prenesnosnoj neizvjestnosti i dosadi.

Kad al zasvira trublja negdje iz okoline; to nebijahu obični glasi, kojimi se pozivaju vojnici da neku dužnost izvrše, nego glasi divotne anadolske pjesme. Ja slušah, ganut do srca, prostu dražestnu melodiju, sviranu osjećajem, i predamnom se stvoriše čarobna vremena i predieli iz male Azije, kad su plemena muhamedanska, na poziv svojih begova, polazila na osvajanja u daleke zemlje. Učini mi se, da tako pjeva junak oružan na konju, kad se iz družtva svoga oprašta za posliednji put sa svojom milom i sa domom svojih otaca, obećavajuć slave i pliena. Utisak, koji na mene učini ova trublja, probudi u meni nove, sad bolne uspomene i ja biesan od boli bacih glavu na tvrdo uzglavje uzdišući kao ranjena zvier.

Svirač trublje bijaše neki Kiurd, zaptijski trubač, s kojim sám se kasnije upoznao. Visoka bijaše to ljudesina, kao što su obično Kiurdi, debelih obrva i crnih strastvenih očiju. Njemu je, a i meni, mililo razgovarati se sa mnom, jer je inače bio blage i mekane ćudi, te sam više puta od njega čuo, da je na poziv padišaha proti „Moskovu" god. 1852. zapustio svoju postojbinu, i da se od onoga vremena nije vratio kući. Pokušah višeputa navesti ga na potanje pripoviedanje, ali mi ne bi nikada pošlo za rukom. Djahil — tako se zvaše taj Kiurd — pogledao bi me dubokim bolnim pogledom i rekao bi mi: „da ti pjevam jednu našu pjesmicu!"

*

Medjutim trublja umuknu i život se u okolo poče buditi. Baš-čauš podiže glavu sa postelje i zavika psujuć i grdeći, te probudi one, koji su imali otići odmieniti zaptije na stražarah. „Koušnobetči“ — tako se zvaše zaptija, koji je imao brinuti se samo za red i čistoću u spavaonici zaptijskoj — diže se iz postelje, ugasi svietiljku, koja je još tinjala, pridje k žeravnici, potaknu vatru i metnu kavu da se peče. Medjutim i baš-čauš i druge zaptije počeše ustajati i vrata se od „kouša“ otvoriše.

Ja ustadoh, savih postelju na njezino mjesto i sadjoh s dasaka. Pogledah na vrata i vidjeh preko puta red malenih drvenih sobica prislonjenih uz visoki vanjski zid ministarstva pzlicije, u kojih su bili smješteni častnici zaptijskoga tiela. „Kouš“ u kojem sam bio interveniran, nalazio se je pod samom zgradom ministarstva.

Ja sam doduše odmah razumio, da to nije bila još prava tamnica, ali mi to nije bilo učinjeno iz milosti, niti mi je to bilo milije. Jer da me bijahu bacili u pravu tamnicu, mogao bih u gomili onih, koji su podvrženi istoj sudbini, kojoj i ja, naći ljudi, s kojimi bih se mogao družiti i razgovarati, tim više, što sam znao, da je bilo Bugara zatvorenih takodjer za političke krivine. A u gomili zaptijah zalud sam tražio ljudi čovječja izgleda, bijahu to za mene lica sasvim tudja i značaji posve neobični i daleko niže mene stojeći. Osim toga paša, koji me je ondje zatvorio, upravo je to i htio, da ja nemognem doći u dodir s nikim, te da nemognem zaplesti svoju stvar, koju je on držao za veoma važnu.

Zato sam kao prikovan gledao na vrata i na mnogobrojne prolazeće, koji su se poslom žurili u različite odjele ministarstva, — nebi li ugledao koga poznatoga, komu bih se pritužio, ili koji bi me obaviestio o mojoj stvari, o tom naime, što se kani činiti samnom. Ali uzalud sam brojio sekunde i minute; ne bi nikoga, koji bi me i pogledao, i ja onda prvi put u životu, spoznah što znači ono, što bijah više puta čitao: da jedan dan može, naime, biti dug kao ciela godina.

Tako dodje večer i prodje prvi crni dan, a nasta duga nemanje crna noć. Ali napokon priroda učini svoje i ja se sjetih, da prošloga dana od podne nebijah ništa okusio, i zamolih baš-čauša da mi dade za moje novce donesti nešto jela.

Sreća bijaše po me, da sam prilikom pada u tamnicu imao ipak ponešto novaca. Nadje se naime u kesi jedno desetak napoleondora i nekoliko dukata; uz to imao sam zlatan sat i malen diamantski prsten, — te ja pomislim da se pomognem svojim novcem u borbi proti dugočasici. Ostajaše da proučim svoje ljude, i da uvidim, neće li se naći tko izmedju njih na koga bih se mogao osloniti.

Sreća mi u tom sama dodje na susret. Jednoga bo dana, kad sam naslonjen na daskah premetao svoje tužne misli, pristupi k meni jedan stari zabtija, i reče mi blago · „Aiol! (sine!) što si se takav raztužio? nemoj mnogo tužiti! Mlad si, a Bog je velik!“

— Babá (otče!), odgovorih ja, neroptam proti Bogu, koji me je kaznio; on sam najbolje

znade, zašto što čini. Ali mi je mučno, što stojim bez posla, a naučen sam da vas dan radim.

— A kakav ti je zanat? upita stari zabtija.

— Bavim se knjigom, te pišem i čitam rado. Ti si dobar i milostiv čovjek, nastavih ja, uhvativ ga za ruku, i nećeš mi odkazati, ako te zamolim, da mi kupiš ondje kod mosta franačke novine, da jih mogu čitati. Učiniti ćeš mi veliku olakšicu, i ja ću ti pokazati da umijem biti zahvalan.

Staroga su ovoga zabtiju u „koušu" veoma zanemarivali, te mu je „baš-čauš" iz prezrenja izvadio bio nadjevak „sallambaš" t. j. glavom trese, što je ne toliko od starosti koliko valjda od neuredna života glavom neprestano drmao. Ovaj zlobni nadjevak činio se pravim vicom, kad bi se prispodobio sa imenom staroga zabtije, koje je glasilo: Salih-onbaši (Salih — desetnik), te je zato bio ušao u obćenitu porabu.

„Sallambaš" me dakle pogleda dobrohotno i nakon nekoga krzmanja odgovori mi, da bi on to rado učinio, samo da mu se je bojati „baš-čauša", koji da o tom nesmije znati, priloživ, da je isti vrlo hrdjav čovjek.

Ja obećam, da ga u nikojem slučaju neću izdati, dam mu jednu srebrnu medjidiju, a on mi na veče donese neke dnevne carigradske novine. O, kakovim drhtanjem sam jih primio! Kakovom požudom čitao, a kakovim sam jim strahom izčekivao konac, kad nebudem vise ništa imao za čitati!

„Sallambaš" mi je donašao skoro svaki dan novina; iz jedne susjedne krčme donašao mi je jedan mladi Grk — poslužitelj u istoj krčmi —

svako jutro i veče po dva tri jela, koja bih uz dva vojnička kruha, što mi svaki dan uredno davaše, — uvjek tečno pojeo. O kakovu piću — osim vode — nije bilo — kod poznate religiozne zaprieke u Turaka — ni misliti. Kad umre bolestni zabtija, postelju mu odnesoše, i ja se prinudih da u jednom kutu na golih daska spavam. Legao bih obučen, a ustao uvjek za čudo zdrav i vedar.

Poslje nekoga vremena pomislih, nebih li mogao dobaviti se i knjigah za čitanje. Priobćim to staromu „Sallambašu“, on pristane na to, i jednom ceduljicom, koju sam upravio bio na jednoga poznatoga knjižara u Peri, donese mi on jedno petnaest francezkih i njemačkih knjiga, ponajviše romana, koji mi za kroz nekoliko dana u veliko olakšaše bol i tugu.

Neprestano boravljenje u vlažnom i nečistom „konšu“ bilo mi je veoma tegotno, i sa neizkazanom sam čežnjom želio, da mogu dobiti slobodu stojati ili šetati se pred vratima konša. Ali znajući da se formalnom molbom kod Turaka takova što neda postići, poslužim se taktikom svojevoljnoga ali nezamjetnoga osvojenja jednoga prava. Svaki bih naime dan sjedao bližje vrata, kasnije bih ostao stojeć za dugo do samih vrata, te gledao napolje, još kasnije bih ostajao van pred vratima, a napokon si uzeh slobodu šetati se jutrom i večerom pred „konšem“.

Još mi je ostajala jedna glavna želja: da mogu, naime, dobiti slobodu da bez zaprieke pišem. Smišljao sam kako da iz toga načinim fait accompli. Jednoč opazim olovku u rukama jednoga

zabtije. Reknem mu da mi dade i komadić papira, pa da ću mu kopirati profil. On pristane i meni taj posao podje nekako za rukom. Ovaj se stane veseliti i kazivati sliku drugim, koji poželiše da isto i njim učinim. Ja reknem tada, da ću jim drage volje učiniti tu uslugu, ako mi kupe debela papira i potrebitih olovaka. „Kouš-nobtetči", koji je inače bio vrlo veseo čovjek, preuzme taj posao sam i donese mi papira i olovaka. Od onda sam kroz jedno petnaest dana neprestano risao bud' profila zabtijskih bud inih pikantnih sličica, koje sam zabtijam darovao, uslied česa dodjem na glas i zavriedim si njihovo prijateljstvo, a što je najviše, priučim jih, da me bez zazora gledaju s papirom i olovkom u ruci.

Tako su mi prolazili liepi proljetni dani. Ustao bih kasno, danju bih što čitao ili pisao, a na večer šetao bih se pred koušem gledajući u liepo slobodno nebo i u bliedi mjesec, kad bi prolazio izmedju zgrade ministarske i njezina uličnoga zida, — ili bih sjeo blizu zabtija, te slušao njihov razgovor i njihove romantične pripovjedke o Ferhadu i Širini i drugih iztočnih junacih i junakinjah.

Drug u nesreći.

U sobi suproć našega „kouša" življaše zabtijski „juz-baša" (stotnik) Eminbey. Uz tu sobu bijaše druga još manja, za njegova slugu. U ovoj bih sobici više puta opazio čovjeka kršćanina, ne stara, ali ipak prosjedjelih brkova i kose, lica veo-

ma inteligentna. Ovaj je čovjek uvjek u sobici sjedio i ondje obično šio vojničke haljine. Ja sam držao, da će biti neki najmljeni krojač, Grk. Čudnovato mi se samo činilo, što je taj čovjek rado pogledavao na me, kad bi tomu prilika bila, i uvjek bi me simpatično i povjerljivo gledao.

Jedan put udje on u naš „kouš“, te upali cigaru na žeravnici, ali vraćajuć se natrag, okrenu se k meni i progovori mi — bugarski.

Dok sam ja iznenadjen smišljao odgovor, prodere se jedan zabtija sa strane na njega: „More! da si se odmah odnesao odavle! zar neznaš, da vam je svaki razgovor „jasak“? (zabranjen).

On se ukloni, baciv još jedan pogled na mene.

Ovaj mi slučaj otvori oči, i ja saznam, da je on Bugarin i da je zatvoren takodjer radi političke krivice. Od tada najvrućija mi želja bijaše, da stupim u bliži odnošaj s njim.

Ali sam, naravno, i u tom morao postupati lagano i postupno. Na sreću je i on poslje prvoga neuspjeha shvatio, kako mora postupati.

Ponajprije dugo je vremena prošlo, da smo — ja šećući se pred „koušem“, a on sjedeć na malenoj nizkoj stolici pred svojom sobicom — izbjegavali svako obćenje i razgovor. Ovo je razoružalo prve zazore. Samo večerom, kad slučajno nebi na polju bilo nikoga, a naši bi stražari stajali podalje, ja bi, prošav pokraj njega, upravio neko pitanje, a on bi mi, kad bih nanovo prošao pokraj njega, odgovorio, i tako smo zadovoljavali

najprećim zahtjevom svoje nestrpljivosti. Medjutim k njemu su se, kao krojaču od zanata, sgrtali svaki dan zabtije, da ovomu nešta zakrpa, onomu nešta popravi, trećemu da opravu preokrene, — usljed česa je on zadobio mnogo prijatelja medju zabtijami, jer ih je dobro služio, a jeftino se naplaćivao. Ova okolnost pribavi mu osobitih udobnosti. On je napokon bez prigovora mogao dolaziti u naš „kouš“, ondje kavu piti i razgovarati se sa zabtijami.

Druga jedna okolnost olakša nam u veliko posao. Juz-baša Emin-bey bio je rodom Gergijanac i u mladosti kršćanin. Kad se je g. 1853 zapodjeo rat izmedju Rusa i Turaka, u Maloj Aziji na granici obijuh carevina, mladi je Aleksander — tako se je on tada zvao — iz mrzosti proti „Moskovu“, prelazio u turski tabor, i ondje priobćivao, što bi doznao o položaju ruskih vojska. Turci mu kao mladu i uglednu mladiću prilaskaše, i poturčiše ga. Poslje raznih zgoda i nezgoda prispio je on do položaja, koji je tada zauzimao. Medju zabtijami važio je za bogata i za hrabra.

Emin-bey zaćuti neko poštovanje i privrženost prema meni; kad god bi me vidio, porazgovarao bi se samnom, a često bi zagrmio iz svoje sobe: „Musju!“ zovuć me, da mu priobćim što nova iz novina.

Više puta bi me poslje večere pozvao u svoju sobu, da se razgovaramo, i takovom prilikom bi mi pričao što šta od svoje prošlosti, a najradje o jednoj liepoj Grkinji, s kojom je još u ljubavi živio. Takovom bi se zgodom našao ondje i moj

Bugarin, Lazar, te tako dodjosmo u slobodan doticaj i razgovor.

Od toga vremena zadobih ja vjerna, pametna druga i tamnovanje nam se učini mnogo snosljivijim. Čitav bi dan ostali skupa i noćju dokle bi nam se htielo, on bodeć iglom, a ja pišuć perom, te izmjenjujuć posao ugodnim razgovorom. Tako ja saznah potanje, da je on na prostu denuncijaciju, da je poznavao nekada jednoga političkoga okrivljenika, dopao tamnice bez ikakova suda niti presude, kao i to, da je on mene odprije poznavao, kao suradnika novina.

Stari sluga našega „juzbaše“, Ahmed, bio je takodjer Georgijanac, te u mladosti kršćanin. On je bio veoma dobar čovjek, i činilo se, da žali još za svojom domovinom i za vjerom svojih otaca, što se nije opažalo kod njegova gospodara. On bi uz nas sjedio gledajuć nas i šuteć kao stara, dobra baba kod svoje unučadi, niti bi nas u ičemu bunio.

Medjutim moji napoleondori i dukati izčeznuše, neostavivši drugi trag osim jedne posteljice, koju si bijah za vremena kupio; moj dijamantski prsten ode takodjer u ruke mladoga Grka, koji me je hranio, napokon prodadoh i uru, od koje dobit ode takodjer, tako da sam na posljedku ostao bez pare. Tad ostadoh živjeti o samu kruhu, koji su mi davali.

Tako sam nekoliko dana postio kao najpobožniji kaludjer. Ali dobro oko moga prijatelja opazi moju nevolju, i spočitav mi nježno, zašto to od njega krijem ponudi mi, da s njim dielim za-

logaj. Odbiti nisam mogao i tako smo odsele i jeli skupa.

On je imao uvjek posla, koji je odmah nosio, te nije nikada ostajao bez novaca. Tako nam za objed i za večeru nije manjkalo sira i suhoga mesa, a kadšto bi nam Ahmed kupio svježa mesa i povrtlja, te sam ja, pod vještačkim nadzorom svoga prijatelja, liepo kuvao.

Medjutim krug se naše slobode još malo proširi. Mi mogasmo uz pratnju svojih stražara odilaziti na večer i u druge „konše", koji su bili sa strane našega u popriečnom krilu zgrade i ondje prisutstvovati sviranju na violini jednoga zabtije, i različitim interesantnim plesom anadolskim. Osim toga nezaziraše više ni od toga, ako smo se htjeli prošetati po velikom dvorištu, koje je bilo na drugoj strani zgrade, od kuda se vidjevaše dolnja prava tamnica. Pače kadšto bi nam pošlo za rukom, da s ruba dvorišta, koje se nije završivalo nikakovim zidom, dobacimo koju rieč drugoj svojoj zatvorenoj braći u nizinu na svojih pet hvati, gdje se nalazio vrt „dolnje tamnice".

Dva Diogena u ministarstvu policije.

Kadkada bi naš mali sviet posjetio osobiti gost. To bijaše derviš Mustafa od sekte Bek-taši. Osnutku ove sekte, proniknule još u prvih vremenih otomanske moći, presidirala je liepa misao muzulmanske tolerancije prema drugim vjeram. Ali je tečajem vremena poput svih ostalih njoj sličnih

ustanova došla i ova do čudnovata izrodjenja i degradacije. Derviš Mustafa riedko je kad bio triezan i išao bi obučen u takovih prnjcih, da bi se moglo pogotovo reći, da ide gol, a neki bi nas put posjetio zaogrnut jedino poderanom kabanicom, koju je takodjer znao baciti na stranu. Kad bi se pojavio k nam, išao bi ponajprije sjesti na smetište, sgrnuto u jednom uglu na pet koraka od našega prebivališta, i tu bi ga zaokupili psi trgajuć mu iz ruke komadinu kruha. Tu bi on izkapio rakiju iz svoje tikve necpogledavajuć na nikoga, niti se obazirao na poruge i smieh drugih u okolo.

Tako bi poslje nekoga vremena ustao i išao k onim, za koje bi vidio da su u boljem stanju, te bi jim šuteć pružio ruku. Jao onomu, koji mu nebi udielio štogod. Tad bi Mustafa razvezao jezik i proklinjao bi najgadnijimi izrazi i Boga i čovječji rod.

Turci bi mu obično udielili milostinju smatrajuć to za „sevab", — za Bogu ugodno djelo. Dešavalo se je, da je Mustafa sam otimao iz rukuh novaca, niti bi mu, po vladajućemu običaju, moglo biti suda i presude.

Ali osim njega imadjasmo mi i drugoga — grčkoga Diogena. Ovaj je stanovao tik sobice moga prijatelja u jednoj u debelom zidu ozidanoj rupi. Bio je to starac svojih sedamdeset i pet godina, ali se još čvrsto držaše na nogama i glas mu bijaše još veoma kriepak. Prosjedjeli, rudasti nikad nepročešljani vlasi i brada, žive, razbojničke oči, a fine i duhovite crte njegove izdavahu pravoga — tipičnoga Grka. Ovaj je danju sjedio

na dvorištu četkami i laštilom u ruci, te bi dolazećoj gospodi očistio cipele za 10 para ($2^1/_4$ nvč.). Na večer bi se udaljio i došao bi kasno u noći — pijan. Zimi je zažarivao ugljevlje u žeravnicah za sobe ministarstva, gdje se još nisu rabile peći, te je zato imao 19 groša (1.80 nvč.) mjesečne plaće i bezplatan stan u rečenoj rupi u zidu. Zvali su ga obično „arajdji" t. j. prnjkar, što je u slobodno vrieme bavio se i pobiranjem dronjaka sa smetišta. Kao što vidite, taj je Diogen ipak nešto radio; danas pravim Diogenom može samo Turčin biti, jer medju Grci neima više Aleksandra, poštovatelja ovakove filozofije.

On nije s nikim obćio i žestoko bi se proderao i zapsovao na koga zaptiju, koji bi se usudio dosadjivati mu s čim god. Imao je jednu mačku i dva psa, koje je hranio i s njimi se jedino zabavljao.

Ja sam znaličnošću gledao na toga čovjeka, želio sam doći u bliži doticaj s njim, te mišljah, kako da mu se dodvorim. Započeti poprieko razgovor s njim bijaše nemoguće, jer me nebi nikad pogledao niti bi me pozdravio. Sve što sam mogao učiniti bijaše, da u zgodnoj prilici prilaskam nježno njegovoj liepoj bieloj mački, — osim toga započeh sve, što bi nam od jela preostalo, davati manjemu psetancu, njegovu ljubimčetu, koje zaptije iz poruge bijahu prozvali takodjer: „arajdji".

Ova moja „politika" nepromaši svoga cilja. Stari me „aradji" poče čovječnije gledati, pače po neki bi mi put štogod i progovorio. Ja nisam naglio, te polaganim razvijanjem stvari dodjoh na-

pokon do cilja, i „aradji“ se netudjaša više moga razgovora, naročito noćju, pošto bi se vratio iz krčme.

Jedan put tečajem običnoga razgovora o koje čemu, kaza mi „arajdji“ da znade čitati. Ja ga sasvim običnim tonom upitah: kojom je prilikom on to naučio. On mi kaza, da je u mladosti rado išao u patriaršku crkvu te imajuć liep glas, rado je uz ostale dječake pjevao. Ovo da je obratilo pažnju patriarhova arcidiakona, koji da ga je uzeo sebi u službu, i naučio ga čitati, ali pisati da nije mogao nikada dobro naučiti. S te točke pošav budać dobre volje, pripoviedi mi „arajdji“ svoje zanimive dogodjaje, koje nadovezav na dogodjaje njegove prije stupanja u službu arcidiakonovu, koje mi je drugom zgodom pričao, izlažem ovdje u cielini.

Pripovjedanje Arajdjijevo.

Moj je otac bio od zanata ladjar, te je svojim čamcem prevažao gospodu s jedne obale Zlatnoga Roga na drugu. U vrieme lovitbe bio je i ribar, a noćju vatrogasac i to na štrcaljci patriarške crkve svete Bogorodice, blizu koje smo i stanovali. Ja sam zimi nosio ribu u posudi na glavi i prodavao ju kričuć, što bolje mogu: taaze baluk! taaze baluk! (Svježe ribe! Svježe ribe!) A lieti sam prodavao smokava i groždja. Ali jedne večeri — nepamtim, koje je to godine bilo — pobuniše se janičari proti Sultanu Mahmudu i njegovu veziru Mustafi-Bajraktaru, koji jih je htio izkorjeniti,

pa mu upališe konak, i ondje ga spališe. Ali vatra dohvati susjedne kuće, razprostrani se i napokon zahvati jedan kršćanski kvartal. Tad morade i štricaljka patriaršije otići da gasi. I te noći moj otac, koj je bio smion, poginu u razvalinah jedne goruće kuće.

Ja i moja bjedna majka pretužismo smrt svoga otca, a čamac prodadosmo, jer sam bio premalen, da mogu s njim upravljati. A ja nastavih prodavati ribe i smokava, te smo na taj način nekako kuburili. Medjutim ponarastoh ja, te iz mene bi liepo, okretno momče. Lahkimi, od mekane kože, cipelicami na golima nogama, liepimi platnenimi gačami do koljena, šarenim prslukom sa uzvitimi do lakata rukavi obučen a crvenim pasom opasan, hitio sam ja kričuć ulicami i gospoda su rado od mene kupovala.

U ovoj istoj kući, koju tu vidiš i u kojoj je sada smješteno ministarstvo policije, živio je u ono doba jedan visoki dostojanstvenik turski imenom Djelalledin-paša. Meni se čudno činilo, da su me od te kuće — kadgod bih prošao — uvjek zvali i kupovali čega god sam prodavao. A zato ja nisam nikada propuštao proći ovuda, i zaviknuv jasnim glasom, obratiti pažnju ukućana. Višeputa bih na dolnjoj strani, koja gleda neposredno na ulicu, vidio dva živa crna oka, koja nemirno igraju izza sitne rešetke, i čuo neko nestašno jecanje od radosti, a uz to drugi ženski glas, koji mi povikuje: „Javrum! (pile moje!) Kuzum! (Janje moje!) Daj nam sad odmjeri tri oke ribe, pa nam sutra opeta donesi". Drugi bih put uz taj glas čuo i

drugi neki, koji je drhćući jecao: „Lambro! Lambro!“ Tako mi glasi pravo ime.

Bilo je to, neznam koje godine, — ja sam onda morao imati svojih sedamnaest ili osamnaest godina — bio je liepi prvi petak poslje uzkrsa, koji, kao što znaš, proslavljuje crkva Balukli, izvan Carigrada blizu obale mramornoga mora. Sa svih strana Carigrada zgrtali se Kršćani, Jermeni Turci i Evreji u svetkovnoj odori na liepo polje baluklijsko i na liepo cipresi osjenjeno groblje njegovo, da se divne šetnje naužiju. Njih je na ovu šetnju primamljivala i ta okolnost, što su se na taj dan imali vraćati u Carigrad Janičari sa Dunava, gdje ih Rusi bijahu pošteno izmlatili.

Ja sam, prepuniv svoju košaru trešnjami, otišao takodjer u Balukli, da si koju paru zaslužim, kad netom oko podne čuh, gdje me netko iz gomile zove: „Lambro! Lambro!“ Bijaše to neki Turčin, koji me povede k nekim bogataškim kolam. Ti si možebit vidio ovakova kola, koja su onda zamienjivala današnje franačke faetone. Bijahu to sasvim prosta, seljačka kola, samo malo veća i od boljega drveta načinjena. Povrh njih bio je krov od biela, iznutra crvenom svilom podstavstavljena i kitami urešena platna. Podalje pasla su dva velika biela vola sa grdnimi vitkimi rogovi.

Ja se približim, skinem košaru i ponudim trešnje hanumam, koje su u kolih, na mekih dušecih i finim florom (jašmak) prebradjene sjedile. Bijaše njih četiri. Od zada dvie, jedna starija, a druga mladja, koja se njenom ćerkom kazivaše, i druge dvie kadune, crnice-robinje, koje su s prieda

sjedile. Na prvi mah, kako sam u ćerku pogledao, osjetim, da su ta dva ista oka, koja su me tako vatreno izza rešetke gledala, te pretrnem i pocrvenim.

Majka joj skide „jašmak“ s nosa i zataknu ga pod badicom, te mi blagim glasom progovori:

— Lambro! Jesu li ti trešnje sladke?

— O Hanum-efendi! veoma su sladke, ja uvjek čestito voće prodajem. Izvolite okusiti.

Ona ponudi ćerci, i ova joj poslje nekoga krzmanja pruži malu bielu, bojadisanimi nokti urešenu ruku i uze nekoliko trešanja, — tada spusti jašmak s nosa i zagrize. O kako mi je bilo, kad sam ugledao ono bielo divno lice, ona rumena usta i krasne nažućkaste zube! Ja okrenem glavu i oborim oči.

— Lambro! progovori majka. Ti si dobro, liepo momče, i ja te rado imam. Hoćeš li da budeš srećan? Hodi da te posinim. Okreni se pravomu Bogu i njegovu proroku, i evo darovati ću ti ovu moju Lejlu. Biti ćeš srećan i presrećan.

Učinilo mi se, kao da se je zemlja raztvorila i progutala me. Da vjeru prevrnem! O ne! to ne! Zato nisam bio sposoban. Ja ostanem šuteć kao klip.

Zvonki, drhćući glas promuca:

— Lambro! Lambro!

Ja podignem oči od boli, pogledam u crne ljubavlju osjenjene oči djevojčeta, i oborim ih odmah opet. Tada stade moja majka predamnom i moljaše me i proklinjaše . . . . . Ja se trgoh i rekoh glasno:

— Ne! ne! toga nemogu učiniti! Hanum-efendiler! Oprostite! Toga nemogu učiniti.

One ništa neprogovoriše više. Samo majka joj reče, da odmjerim dvie oke trešanja, baci mi jedan zlatan novčić i ja se udaljih.

Vratim se na večer kući — posvema smućen. Niti sam što okusio niti govorio, nego odmah legoh. Zabrinuta mati stade bditi misleć da vidi na meni simptome groznice. Preko noći spavao sam nemirno, buncao koješta, ali kako sam se začudio, kad sam, probudiv se, po običaju, u jutro rano, vidio gdje moja mati s gorućom svetiljkom bdijaše još pokraj moje postelje.

— Majko! što si činila? Ti nisi ove noći spavala!

— Lambro! djete moje! Što se s tobom zbilo? Zašto kriješ od mene? Ti si strašne sanje sanjao.

— Eh, majko, sni kao sni.

Ali moja majka vrtijaše nevjerujuć glavom, blieda lica i bolna pogleda.

— Ti nisi tako nikada sanjao, i ako rad buncaš po noći, takova što nisi nikad buncao. Kaži mi, Lambro, tko te je htio poturčiti? Kakova je to „Lejla“?

Ja djipim s postelje kao zmijom ujeden. Obučem se i odem neprogovoriv ništa. Ali nisam više zalazio svojom robom u ove ulice, niti sam tražio konak Djelalledin-paše.

Sudbina ipak htijaše inače. Čudnovatom zgodom ja sam došao stanovati u istu ovu kuću. Slušaj, kako se to dogodilo.

Ja sam u ono doba išao svakoga praznika i

nedjelje u crkvu patriaršijsku, i tu bih rado stao blizu pjevaonice te priglasao dječakom, koji su pjevali. Imao sam veoma liep glas i mnoge sam crkvene pjesme na pamet naučio bio. Ovo obrati pažnju arcidiakona, koji me jednom poslje mise pozva u svoju sobu i ponudi mi, da udjem u njegovu službu, rekav, da će me naučiti čitati i da će mi otvoriti crkvenu karrieru. Ja rekoh, da bih rado primio njegovu ponudu, ali da mi majka živi jedino od moje zaslužbe. Arcidiakon obeća da će joj opredieliti mjesečnu platu od 100 groša (10 for.) i reče mi, da se za nju ništa nebrinem.

Ja pohrlim majci, priobćim joj to, i ona, budući veoma pobožna i bojeći se uz to slučajnosti one, koju je iz moga buncanja noćnoga nazriela, pristane s radošću na predlog arcidiakonov. Od onoga dana odem já živjeti u patriaršiju, a tjednom bih jedan ili dva puta pohodio majku.

Nedugo izza toga postane arcidiakon vladikom. Na njegovu prvu misu steče se mnogi sviet, željan čuti divotan glas, te gledati krasan stas i oblik novoga vladike. Zbilja je moj gospodin, Dionisije, bio krasan čovjek. Duga zlatna kosa spustila mu se do pasa, žive, pametne crne oči i zdravo crveno lice privlačilo je svakoga, a ruke su mu bile tako biele i mekane, da su jih ženske sa požudom cielivale. Postavši vladikom, predje on stanovati u jednoj kući u Fanaru, na obali Zlatnoga Roga, nedaleko od patriaršije, i tu je očekivao svoje naimenovanje na neku mitropolitsku stolicu u provincijah.

Tim načinom dodjoh u višji sviet i stupih u

družtvo ostalih vladičanskih momaka, i tad se ja, koji sam dovde bio veoma pobožan i držao svoga gospodina za svetca, razčarah od svih svojih liepih misli.

Noćju bi se u zakutnih sobah kuće sastajali „geronde“ (članovi svetoga sinoda) i drugi vladike, te tu pili i kartali se uz pune kupice zlatnih novaca, u družtvu s gospojami, koje su stanovale ili dolazile u iste kuće. Više puta bismo kroz ključanice opazili poslje polnoći orgije i bahanalije gospoja i vladika, i k tomu druge još groznije stvari koje ti i onako znadeš.

Iz početka razčaranje bilo mi je neugodno, ali tomu brzo priviknem, tim brže što je moj gospodin iz dana u dan sve ljepše i povjerljivije samnom postupao. Tako i ja priviknem piću i nemaru poput ostalih momaka vladičanskih i potrudim se, da se pred svojim gospodinom u novom položaju pokažem sasvim na svojima nogama.

Ali sam doskora imao učiniti dublje spoznanje s tajnami carigradskimi. Jedno veče, pošto sam poslužio večeru svomu gospodinu i dao mu kavu, pozva me on bliže k sebi i reče mi:

— Lambro! Ljubiš li ti mene? Mogu li se na te osloniti?

Ja dignem ruke od iznenadjenja i upitam: s čim sam zaslužio njegovo nepovjerenje, uvjeravajuć ga iskreno o svojoj nepokolebljivoj vjernosti i odanosti.

— Dobro, Lambro! reče mi on, čuj me dakle: Idi i dovedi mi jedan g r č k i čamac uz pristanište našega vrta.

Ja odoh odmah i učinih to. U taj mah prodje vrtom jedna osoba obučena u gradjanske haljine i fesom na glavi crnim rubcem ovijenim, te stupi u čamac. To bijaše moj gospodin. On reče: pera! (prieko) i ladjar nas preveze u Azab-Kapú. Gospodin mu moj poruči, da u jutro pred zoru dodje opet, da nas preveze, a mi se, držeći u ruci fenjer od plava papira, uputismo uzkimi blatnimi ulicami uzbrdice, predjosmo preko turskoga groblja, koje dieli kvartal Kasim-paše od Beyjola, i pokucasmo na vratima jedne samotne kuće.

Vrata se na treće kucanje otvoriše i mi udjosmo. Na slaboj svjetlosti od fenjera opazih vitki ženski stas, sa spuštenom niz ramena dugom kosom, koji se odmah obavi oko moga gospodina, vladike Dionisija. Par ljubaznika odjuri preko stepenica, a mene pristara služkinja, koja je sa strane stajala, uhvati za ruku i odvede u svoju sobu, gdje mi ponudi sladkiša i dobar krevet. Ja izabrah posljednje. Sutradan pred zoru vratismo se natrag.

Gospodin je moj imao prijatelja, Grka, kojega je često vidjao i s njim se veoma ljubezno razgovarao. Jednoga dana, kad nas je taj prijatelj bio posjetio, pozove me gospodin u sobu i reče mi:

— Lambro! Ovo je moj najbolji prijatelj, a on treba poštena, valjana momka, da ga služi. Poznajući te za takova, predajem te njemu.

Sad videć, da me je ova viest neugodno dirnula, namignu mi i reče:

— Ja vidim, da ti je žao, što me ostavljaš,

ali neboj se ništa. Tebi kod ovoga gospodina neće biti gore, i ti ćeš njega tako isto obljubiti kao god mene. Sad idi pa se spremi, da sutra odeš s gospodinom.

Toga dana na večer, kad ostasmo sami, gospodin mi reče tihim, povjerljivim glasom:

— Lambro! Ako me ljubiš, izpuniti ćeš mi želju i to u mojem vlastom interesu. Gospodin, komu te predajem, terdjuman (tumač) je kod Kapudan-paše (ministra za pomorstvo). Ti ćeš služiti u njegovoj kancelariji i živjeti ćeš u konaku. Tvoja je ondje dužnost, da me ubavješćuješ točno: kad on ostaje prenoćivati u konaku.

Ja ga uvjerim, da ću ga uvjek vjerno služiti, i sutradan dodje moj novi gospodar i odvede me, kuda? — u konak Djelalledin-paše!

Kad smo ušli u konak, ja sam se i radovao i žalio sam, u obće sam nešto slutio, da će se iz te stvari izroditi neka velika nesreća.

Gospodin je moj bio čovjek svojih četrdeset godina. Imena mu se nesjećam, samo pamtim, da je bio od stare ugledne fanarske obitelji, i da su mu rodjaci bili knezovi u Moldaviji. Bio je liep, solidan čovjek i vazda tih. On je danju i večerom bio obično u konaku, i pisarna bila mu je tu gore na lievom krilu. Noćju je kasno odlazio kući, a ja sam ostajao spavati u malenoj sobici tik pisarne; u jutro sam ustajao rano, da počistim i priredim pisarnu.

Jedan dan bijaše moj gospodin u „bezistenu“ (bazaru) kupio neke dragociene stvari, i na večer povede me sobom, da jih odnesem njegovoj kući.

O kako sam se zapanjio, kad zakucasmo na ista vrata, na koja bijasmo jednu noć zakucali ja i moj vladika! Sad mi puče sve pred očima. Kad udjosmo u nutra, ja se zadivim veličanstvenoj liepoti njegove žene. Ona me pričeka laskavo, nahrani me i napoji, ali ju nisam mogao pogledati a da ne uzdahnem. Tako je bila liepa i dražestna! Ali kad sam vidio, kako moj inače tako tihi i ledeni gospodin, nježno i vatreno oko nje obletava, kako ju je iskreno ljubio i grlio, — zazebe me na dnu srdca i neugodno mi je bilo, što sam znao više nego on.

Što se tiče moje posebne misije kod kancelarije „terdjumanove", ja sam iz priprava moga gospodina još danju mogao znati, da li on kani otići na veče kući. A kad toga nebih mogao opaziti, upitao bih ga i tako saznao, da li će on noćiti u konaku. U ovom slučaju pohitio bih u bližnju grčku krčmu, gdje bih po jednom dječaku, koji je ondje služio, poručio nešto vladici Dionisiju, na Fanaru, što je bilo znakom, da moj gospodin prenoćuje u konaku.

Da ti sad pričam svoju „belaju" (nevolju) u konaku. Već drugoga dana, kad sam stupio u konak, sve su ukućanke bile uzrujane i požudno su hleptile, da me vide. S naših se doduše prozora nisu mogle vidjeti van kuhinje, i samo se s onoga nam hodnika tamo mogla nazrieti jedna od soba Lejlinih, u kojoj sada paša uredjuje. Ja sam se stidljivo ponašao, ali kad god bih pogledao na prozor, mlade bi se robinjice najljubeznije smiešile i lupale bi si grudi od ljubavi i požude.

Jednom vidih na kuhinjskim vratima Lejlu, neprebradjenu, u liepu plavu odjeću odjevenu, sa spuštenom u crne kovrčaste vitice kosom. O kako je bila liepa! Ona me pogleda očaranim al' ipak radostnim pogledom i udje u malen vrtić, da nabere cvieća. Htijah pobjeći s prozora, ali nemogoh, i od onda počeh stražariti i na hodniku, te motriti na njezine prostorije.

Bojao sam se, da će momci pašini zazirati od mene i kazniti me za svaku slobodicu, koju bih si uzeo. Ali je život haremski bio već onda sasvim razvraćen. Momci su mi laskali i vabili me u svoje družtvo, jer sam bio mlad i liep.... ti već razumiješ. Psine jedne gadne!

Malo po malo ja se podavali pokvarenoj struji, u koju bijah zapao. Najprije se s prozora počeh razgovarati s robinjami, poslje sa samom Lejlom, dok jedno veče ne sadjoh u vrt, i ne predjoh u prizemne sobice, u kojih su stanovale robinjice.

Tu bi se s Lejlom razgovarali, ali dok bi se ona za čas udaljila, čerkezkinje bi navalile na me kao gladne vučice na svoj plien. A kad bi se Lejla opet pojavila, pogledala bi tavnim, ljutitim pogledom i njih bi nestalo izpred naših očiju.

Jedno veče poče me Lejla nagovarati da predjemo u prostorije njezine matere. Ja sam se protivio, jer je na ulazu u harem stražio evnuh. Ona me nagovori, da se obučem u haljine jedne robinjice, i tako me sama prevede bez ikakove opasnosti.

Tu me dočeka njezina mati, baci se na moje

grudi, i nježno me ogrli. Ovo su me veče gostili i častili bogato, laskali mi i govorili, kako bih ja liepo živio, da pristanem uz njih življeti. Lejla mi nebi dosadjivala grljenjem i ljubljenjem; ona je već bila pitomija, jer je istinito ljubila.

Ali je i mene vrtlog malo po malo zaokupljao, i ja počeh osiećati, da sam i ja u Lejlu zaljubljen.

Ovo sve prekide katastrofa.

Evo kako se je ona dogodila.

Jedan dan, — bješe to zimi — kaže mi gospodin, da ostaje prenoćiti u kancelariji. Ja otrčim u krčmu i po dječaku pošljem znak vladici na Fanaru. Ali kako sam se iznenadio, kad je poslje nekoga vremena, gospodin moj zatvarajuć 'artije u veliki stol, rekao mi, da mu pripravim kabanicu jer da će otići kući.

— Idete vi kući? rekoh mu ja sav problиediv.

— Da, reče mi on, pa šta si se tako uzplahirio.

— Ništa, ništa, promucah ja, i odoh po kabanicu.

Kad moj gospodin ode, spopade me čudnovata nemoć. Činilo mi se, kao da sanjam; munjevina nesreće, koja je lebdila nada mnom, opajala me je unapried. Ja predjoh u Lejline prostorije, da se malo raztresem.

Satrven u duši i neznajuć što se sve može dogoditi, zadam ja isto veče nadu Lejli i njezinoj materi, da ću se poturčiti. Ali jedva što to učinih, i opet iznikne predamnom moja mati i sjena moga otca, koji me proklinjahu!

Ja se poslje polnoći udaljim i odem u svoju sobicu te legnem.

Tada me napade opet nemirno spavanje i buncanje, kojim je na dnu moga srca potisnuti talog prodirao na površinu. Ova moja nesrećna slabost prouzroči katastrofu.

Neznam, kako sam dugo tako spavao, kad me netko silovito za rame prodrma; ja, prestrašen, otvorim oči i vidim — svoga gospodina! — blieda, zelena sa strahovitima očima.

— Lambro! promuca on hripavim, ugasnulim glasom. Što ti znadeš o meni, što ja neznam? Govori, nesretniče, odmah govori!

— Za Boga, gospodine, promucah ja drhćući kao prut. Ja neznam ništa.

On izvadi izza pasa malen handjar, s obih strana oštar i digne ga na mene.

— Govori! zagrmi on groznim glasom.

— Stani, stani, gospodine, kazati ću ti sve.

On zataknu opet handjar izza pasa, a ja stadoh opet izmicati i tajiti. Ali je bilo prekasno; još jednom prietnjom, izvabi on iz mene sve, što mu je trebalo znati.

On usta i jedan se čas šetaše po sobi gledajuć kao lud. Tad ode k stolu, izvadi iz njega dvie male puške, spravi ih kod sebe i ode, nerekav ni rieči.

Svieća je ostala gorući, a ja sâm znam, što sam prepatio do zore. U jutro puče glas u konaku da je kuća, „terdjumanova" pod Beyjolom izgorjela, i da je on sam skupa sa svojom ženom u njoj takodjer izgorio. Isti dan raznese se glas

*

po Carigradu, da je uglednoga vladike, Dionisija, nestalo.

Ja sam možebiti jedini bio, koji je ovaj dogodjaj shvaćao. Samo mi je jedno nepojmljivo izgledalo, a to je, odkuda „terdjumana" opet poslje polnoći u konaku. Nu tomu su uzrok svi u konaku znali. Paša ga je, naime, radi nekih hitnih depeša, koje je bio dobio po noći, dao zvati; da su za to mene htjeli poslati, ali da me nisu našli u mojoj sobici. Onda sam ja bio u haremu!

Gonjen savješću i mrcvaren očajanjem, pobjegnem iz Carigrada, te sam lutao po Egiptu i tukao sam se u grčkom ustanku, dok nije vrieme malo po malo izgladilo užasni utisak ove katastrofe. Samo mi je jedna misao izplivala nad čitavim ovim prolomom; bila je to misao na liepu Lejlu, koju sam jedino u svom životu ljubio. Poslje dugoga vremena vratim se opet u Carigrad, i tu saznam, da je Djelalledin-paša umro, i da mu je sve imanje konfiscirano bilo. Za Lejlu nisam više nikad čuo. Ovaj mu konak postade ministarstvom policije, i ja izmolih, da me prime za slugu ovdje, gdje sam već devetnaest godina. Još mi se mili, završi Arajdji, boraviti medju ovimi zidinami — i tu obori glavu i duboko se zamisli.

Poslje dugoga vremena, kroz koje sam ja toga čovjeka motrio nedišući, prenu se on, pogleda me kao iznenadjen, i reče mi ljutito i prezirno:

— Što stojiš predamnom? Nosi se!

Pad u dublje.

Osmi je mjesec moga tamnovanja bio već nastao a mene ni da pozovu na sud ili na sudište. Kod svega moga zanimanja i zabavljanja, položaj mi je bio ipak veoma nesnosan. Ako bih se kadkada mogao zanieti te zaboraviti za dan, dva, na svoje bezizhodno stanje, to bih se treći dan prenuo kao iz kakova sna, te videć stvarnost svoga položaja, zatutnjila bi bura u mojoj duši i ja bih kao biesan čitav dan išao simo tamo, ne uzdišuć, nego ričuć kao zvjer iz srdjbe i očajanja. Ponajgore bi me tištila neizviestnost; činilo mi se da bi mi mnogo lakše bilo, kad bi osuda nada mnom izrečena bila, te bih znao, kako ću dugo tamnovati.

Jedan dan smislim te napišem list pašinomu tumaču (terdjumanu) Stamatello efendiji, koji je bio Grk i važio za veoma uslužna čovjeka. Gorkim predstavljanjem svoje nesreće i toplim pozivanjem na njegovu plemenitost i dobrotu uspieh ja nagovoriti ga, da pokrene moju stvar napried. I doista već treći dan izza toga pozovu me gore u konak pred naročiti odbor (commission), koji je paša odredio bio, da moju stvar izvidi i rieši.

Ja stupim u opredieljenu za to sobu i vidim pred sobom poznatoga Fahri-beya, načelnika Beyjolskoga, zatim Selim-pašu, koji je bio škiljav i pašinoga muavina, kojega ime nepamtim; sa strane sjedio je „istindakči“ (iztražni sudac), Hufaz-efendi s papirom u ruci, kao pisar odbora.

Ja učinim „temennah“ i stanem.

— Zašto su te zatvorili? upita Selim paša.

Na ovo pitanje planem i zaviknem:

— Što? efendi — vi mene držite osam mjeseci zatvorena, pa me onda zovete i mene pitate, zašto ste me vi sami zatvorili? Nije li to čudnovato?

Odatle se razveza razgovor ili bolje rekuć polemika, u kojoj su mi gospoda htjela dokazati, da sam krivac, a ja opet da nisam takav krivac, kakova si oni zamišljaju. Hvala njihovu slabomu poznavanju političkih odnošaja na balkanskom poluotoku, o kojih su upravo razpravljala moja uhvaćena pisma, meni nije bilo težko braniti se. I kad bi na turskom sudu bila vladala logika i dokaz, ja bih morao biti osudjen na umjerenu kazan. Ali gospoda odbornici drugče su sudili; oni su upravo iz moje okretnosti — koja je sbunjivala njihovu grdnu ograničenost — sudili, da bih ja mogao biti opasan njihovu gospodovanju — ergo: valja me utući!

I tako odbor taj, pošto me je zvao još dva tri puta, preda nastavak iztrage Hafuz-efendiji, nesvršiv sam ništa, tako, da se je moja stvar opet odložila ad calaendas graecas.

Medju to prva godina moga tamnovanja proteče i okolnosti se oko nas u nekoliko promjeniše. Najvažnija se promjena sastojaše u tom, što je naš prijatelj, stotnik Emin-bey, bio premješten u drugi jedan odjel carigradske policije, gdje je naskoro avanzirao za „binbašu" (tisućnika). Neće valjda biti izlišno, ako spomenem, kakovim je on načinom došao do te časti. U blizini njegova odjela stanovao je bivši veliki vezir, čuveni Kibrizli Mehemmed-paša. Kad bi ovaj odlazio u državno

vieće, Emin-bey izveo bi nekoliko zabtija na ulicu i ondje mu učinio vojničku počast. Ova udvornost, koju predšastnici Eminovi nisu činili, obrati pažnju a uz to i „milost“ Mehemmed-paše, i ova dobi izraza u avanzovanju Emin-beya za tisućnika.

U sobicu Emin-beyovu dodje tada stanovati „binbaša“ Zakhia-bey. Ovaj je bio veoma pokvaren i zao čovjek. Kao dodieljen jednomu sudu u ministarstvu policije, gulio je ovaj ljude na očigled svietu. Njegove su milostnice dolazile svaki dan k njemu, i on jim je pred našima očima dielio novce, koje je sisao od nesretnika, padajućih u njegove pandje. Bio je potmuo i bezstidan, i ja se s njim nisam nikako mogao slagati. Onda zamisli on, kako da se rieši susjedstva moga i Lazarova, te ode Fahri-beyu, komu bog zna što je nalagao, tako da nam jedan dan dodje zapovjed, da se moramo seliti u „dolnju tamnicu“ (ašaaki-hapushané).

Ja sam se u taj mah zabavljao pregledavanjem novina i brošira, koje je turska prevratna stranka, poznata pod imenom „Jeune Turquie“ izdavala u Parizu i Londonu, na turskom i franceskom jeziku. U to bo doba bjehu uhvatili u Carigradu jednoga pristašu ove stranke, i zaplienili mu čitav tovar ovih spisa, koje je on tajno razdavao. Ove spise predadoše „Arajdji-u“, da ih spali, a ovaj znajući, da će me oni zanimati, bijaše mi predao nekoliko komada na pregled. Ovi su spisi bili naročito npereni proti vlasti Aali-paše, onda još velikoga vezira, i svjetovali su ograničenje svemoći sultanove. Uplašen nenadanim pojavom zabtija, koji me ćerahu, da dignem svoje

stvari, uspijem još nekako sakriti ove spise te spasiti tim i sebe od novih neprilika, a i biednoga „arajdjia“ od nevolje.

Ja i Lazar sadjosmo u pratnji nekoliko zabtija nizbrdice i zakucasmo na vratima doljne tamnice, koja se odmah otvoriše. Mi udjosmo i stražari nas dočekaše i pregledaše naše stvari. Moje knjige sa jednim pismom od majke i jednom slikom moga brata odnesoše gore u ministarstvo na pregled. Knjige dobih sliedeći dan, ali pisma i sliku nikada! Zalud sam poslje ćerao nastojnika tamnice i inače poručivao, da mi se vrate. Toga neučiniše. Zašto? Iz puke objesti, — nemareći za bol, koju su mi s tim pričinili.

U ovoj „dolnjoj tamnici“ nebijaše više čuti one strahovite buke, koju smo slušali nekada, kad je u njoj bilo strpano do svojih 300—400 nevaljanaca svake vrsti. Husni-paša dao je priredit novu tamnicu, zvanu: „Mehter-hané“, i to suprot velike djamije svete Sofije, nedaleko od mora, i tu je on bio sada smjestio svoj narod. Samo su politički okrivljenici ostajali privremeno zatvoreni u ovoj dolnjoj tamnici, a ti su bili svi Bugari izim dvojice Grka. Ušavši na druga nutrnja vrata u tu tamnicu, opazio bi dugačak nutrnji dvor u slici pravokutnika sa tragovi nekadanjega vrta; s desna bio je visoki zid, koji je graničio sa dvorištem ministarstva, a s lieva i nasuprot bila je visoka kuća na jedan kat sa prozori, koji su bili providjeni željeznimi popriečnimi prutovi. S drugoga lica kuće te gledalo se na ulice.

Momu prijatelju Lazaru nije bilo ugodno što

su nas premjestili dolje. Meni, mogu kazati, bilo je s jedne strane milije. Budući bijah preduzeo u ono doba da opjevam u nekoliko dramskih slikah, pad Carigrada pod Turke, melanholična tišina, koju nadjoh u dolnjoj tamnici, prijala mi je nekako i razpolagala me na razmišljanje. Osim toga drago mi je bilo, što sam došao u širje naše družtvo, u kojem sam znao probaviti mnogih ugodnih časova.

Pad u još dublje.

Nedugo izza toga nahrupi jedan slučaj, koji mi je sav taj mir i tihi rad silovito razkinuo i bacio me u takav položaj, kakova gorega nije bilo moći zamisliti.

Jednoga dana sašav poslje podne dolje u dvorište, vidim, gdje ukraj vrata, na panju, sjedi neki gospodin s europejskim šeširom na glavi i sa barbeti. Sudeć, da će to biti neki Europejac, koga su privremeno zatvorili, približim se ja k njemu i progovorim mu francezki, — on šutijaše; talijanski, — on šutijaše; njemački, — on još šutijaše. Ja mišljah već, da će biti Grk, i htijah mu progovoriti grčki, kad on iznenada progovori:

— Ja sam Srbin; more znaš ti srbski?

Nemogoh se nenasmijati na ovaj originalni odgovor; ali zato ipak pružim mu ruku i odgovorim:

Drago mi je — kad ste već tu, — da ste Srbin, a ne kakav Švaba; ja sam bio u onih stranah i poznajem Biograd.

Velika bijaše radost toga čovjeka, on skoči i zasvjedoči mi turbulentno svoje prijatno iznenadjenje. Mi podjosmo šetati po dvorištu i on mi kaza, da se zove Djoka M., da je bio činovnik u Biogradu, pa usljed neke zavade sa tadanjim ministrom policije, Radivojem Milojkovićem, da je napustio Srbiju i potražio, skupa sa ženom, sreću u Turskoj. Pridoda, da su ga paša vidinski i valija ruščuški primili veoma laskavo i da su ga preporučili ministru policije, ali čim se je predstavio ovdje, da su njega sama bacili ovamo u mužku, a njegovu ženu odveli u žensku tamnicu. K tomu bila je još jedna okolnost, koja je njegovu nevolju još većom činila, a to je, da on nije imao — ni pare. Kako mu drago nadje se malo novace, koje poslasmo njegovoj ženi, a njega uzeh kod sebe i podielih s njim svoju postelju.

Ja prepuštam potanje pričanje ob ovom čovjeku, što nemislim ovdje opisivati biogradske, nego carigradske tajne. Mogu samo kazati na njegovu čast, da se je u svojem novom položaju dosta dobro držao, niti je klonuo duhom. Ali neuredan život i neka prehlada oboriše ga poslje nekoliko dana na postelju. Uzbunjen njegovom slabošću, koja je svaki čas rasla, otrčim ja dolje na vrata i kažem poglavici tamničnih stražara, Mehmed-agi, da ode odmah i da pozove doktora, koji bi Djoku pregledao.

Ovaj Mehmed aga bio je veoma opak čovjek; glava mu je bila ćelava, lice žuto i upalo, a oči malene i svietleće se kao u zmije. Dolazio bi svaki dan gore k nam u sobu i tu se davao čašćiti i

laskati, a buduć da toga od mene nije doživio, gledao me je krivim okom i tražio je priliku, da me slomi i ponizi.

U svojoj strategiji proti meni oslanjao se je Mehmed-Aga na jednu osobu, koja je s nami živjela, i koja je bila zatvorena tobož takodjer za političke prekršaje. To je bio Grk, Kostaki-efendi. Ovaj je prije svoga pada u tamnicu bio ravnateljem domaćega kazališta u palači Murad-efendije, sina bivšega sultana Abdul-Medjida, i zakonitoga prestolonasljednika carevine turske. Usljed nekih intrigua, u koje se je bio upleo, dopade on tamnice i tu je sjedio već svoju četvrtu godinu, uživajuć donekle obzir i učtivost viših činovnika. O njemu će i kasnije biti govora, za sada samo velim, da je bio čovjek paklene hitrosti, i da mi nebijaše moguće trpiti ga, niti se s njim družiti. I buduć sam mu se činio opasnim za njegov položaj i upliv, koji je on svojom himbenošću umio zadobiti u krugu drugih naših Bugara, nije me mogao snositi i gledao je, kako će se otresti moje blizine.

Mehmed-aga, kad mu razpravih za Djoku klimnu nemarno glavom, a ja se udaljih. Poslje jednoga sata odoh opet i ponovih svoju prosbu, ali iz toga nebi takodjer rezultata. Prema podne, kada Djoki postade mnogo gorje, sadjoh ja opet dolje i svadih se žestoko s njim, što nehtijaše izpuniti svoju dužnost.

Teda negda evo Mehmed-age sa doktorom, Turčinom, Ahmed-beyem, započev, kako me je ugledao, psovati me i grditi pred njim. Ja šutijah.

Kad doktor, pošto pregleda Djoku, podje napolje, okrene se Mehmed-aga k meni i zaviknu jačim glasom: „Ha! zar sam ja nevaljanac? zar sam ja lopov? Komu ti govoriš ove rieči? Čekaj viditi ćeš ti kakako se ruži „zabit“ (činovnik). I ode grdeći i psujući.

Poslje nekoga vremena dodje zabtija i javi mi, da me zove Redjeb bey, mudir (nadzornik tamnice). Ja odoh s njim gore u sobu, u kojoj je on uredovao. Ovaj je bio dostojan za zaštitnika Mehmed-age, kao što je taj bio njegov dostojan štićenik. Redjeb bey bio je oduran i pakostan kao što može turski činovnik biti. On je znao ljutiti se što je nam dozvoljeno silaziti na dvorište, govoreći, da to neznači niti biti zatvoren, niti biti slobodan, i radio je da mu se dozvoli strpati — nas, političke okrivljenike sve u jednu luknju, odkuda nebismo nikada mogli izlaziti.

Ugledav me Redjeb-bey, upita me smiešeći se, što sam se ja svadjao sa Mehmed-agom? Poslje moga odgovora reće on: „a zašto si ga vriedjao i nazivao ga lopovom i nevaljancem?“ Ja prosvjedovah živo proti tomu, rekav, da ja toga nisam učinio.

— Ahmed bey! zaviknu mudir doktoru, koji je u drugoj sobici sjedio, — je li istina, da je ovaj ove rieči izrekao?

Lukavo, podlo lice doktorovo pojavi se na pragu i negledajući me, odgovori:

— Jest, istina je! Ja sam ga čuo.

Sad ja shvatih zamku u koju sam upao. U taj mah dignu mudir ruku i htijaše me udariti po

glavi. Odstupiv padnem u ruke zabtija, koji su stajali iza mene, a mudir me izgura, kričuć kao biesan:

— Polisé, atin polisé (u policu, bacite ga u policu).

Zabtije me odvukoše niz stepenice, provedoše kroz dvorište ministarstva i odvedoše u „gornju tamnicu" (jukaraki-hapushane), koja je bila preko puta od ministarstva.

Udjosmo najprije na prva vrata, po tom na druga i na treća, i dospjesmo u malen sa svih strana debelimi brvni barikadiran prostor. S desne strane sjedio je na uzvišenom mjestu „tumrukagasi" Saadullah-efendi, koji mi upisa ime u neku knjigu i preda me drugim zabtijam, mjereći me divljačkim pogledom. Ovi me primiše i provedoše kroz dvor ove tamnice, tad udjosmo u neku sgradu koja je stajala sa strane. Kroz polupane stepenice izadjosmo na neki hodnik, komu s obijuh strana stajahu malene ćelijice, koliko da se čovjek pruži, i mene baciše u prvu, koja je bila prazna.

Kako udjoh, zaključaše me izvana, a ja skočih na malen prozorčić, koji je visio blizu tavana, da vidim kamo sam dospio. Vidjeh pred sobom na lakat daleko visok zid, koji je nadilazio kuću i samo malen komadić prosta, slobodna neba.

Medjutim moji „drugovi" u drugih ćelijica, koji osjetiše da jim je došao novi „drug", misleći da ću i ja biti neki ubojica, kakovi su oni, u obće, bili, počeše se smijati s prozorčića, koje ja, naravno, nisam mogao vidjeti, pozdravljati me i tješiti govoreći: kad me povedu na „most" (tamo su

obično vješali) neka si izprosim Šakir-agu, pandura, za krvnika, jer da on umije veoma vješto zaokretati vratom.

Izza nekoga vremena savlada me nesreća, i ja se bacih na gole, hladne daske, raztrzan mukom i očajanjem. Nasta večer, a kroz prozorčić i mali slobodni prostor izvana, opazih malu, ljubku zviezdicu koja zatrepta na dražestnom nebu, — tad mi se umekša srce i moja se bol raztopi u potoku suza . . . .

Utonula u toj bezsviestnoj tuzi, prenu me neko kucanje izpod mene i neki potmuli glas, koji se činio da izlazi izpod zemlje. Ja naperih uha i čuh gdje netko tiho viče: „Hej! Jeni-gelen! Jeni-gelen! (Hej! ti, koji si sad došao! koji si sad došao!)

— Čujem! Što je? odgovorim ja. Isti glas se odazva:

— Makni dasčicu, koja zatvara pukotinu medju daskami i imati ćeš slobodan otvor k meni.

Ja napipam u tmini ovu dasčicu, pronadjem otvor i metnem usta k njemu. Naravno nisam ništa vidio, ali sam razumio, da će to biti zatvorenik u ćelijici, koja je bila izpod moje, koji me zove.

— Evo me, rekoh, što hoćeš?

— Tko si? reče on, i zašto su te zatvorili?

Ja mu izpričam dogadjaj.

— Neboj se, reče on, tebe će naskoro pustiti.

Sutra dan pogledam u ćelijicu i vidim neki stvor, koji je naličio na mrtvaca.

— Kako dugo si ti ovdje? upitah ga ja.

— Jučer je bio devetdeset i deveti, a danas stoti dan.

Ja se zgrozim.

— A zašto su te zatvorili.

— Zbog krivotvorenja, reče on, i tad se upustismo u dugačak raznoličan razgovor.

Treći dan pozove me iztražni sudac Hafuz-efendi na izpit, i dok sam ja bio kod njega, raznese se neki tajni glas, koji je sve sbunio. Neki su bili probliedili, drugi zamišljeni kao purani, treći su se na strani strašivo razgovarali. Kad se vratih u „polis“, dodje poglavica stražara „gornje tamnice“ i javi mi, da sam oslobodjen ćelijice i da mogu stupiti u gornju tamnicu medju drugimi zatvorenici. Ja sadjoh dolje, i čuh, da je veliki vezir „Aali-paša umro!“

Poljski patriota.

Kad me pustiše medju ostale zatvornike „gornje tamnice“, osjetih ogromnu olakšicu i činilo mi se, da još nikad nisam bio u prijatnijih tamničnih okolnostih, akoprem je ova tamnica daleko nečistija, daleko težja bila od „doljnje“, a da negovorim već o zabtijskom „koušu“. Takov grozan utisak bješe učinilo na mene kratko tamnovanje u ćelijici.

Sa svih strana zatvarali su ovu tamnicu zidovi tako visoki, da nije bilo moguće išto viditi preko njih Prema južnom uglu, suprot „ćelijine“ tamnice, dizala se je samotna jednokatna kuća, u kojoj su nas noćju zatvarali, a na prednjoj strani širilo se uzano dvorište, kamo su nas danju puštali.

Težko je opisati smrad i nečistoću naše uže tamnice. U malenih tamnih sobicah, u kojih je svietlost jedva prodirala, življela je, gotovo jedan vrh drugoga golema gomila ljudi. Pod tavanom visjele su daske, koje su sačinjavale neku vrst nutrnjega kata, i te su bile prenatrpane ljudmi. Prohoda gotovo nije ni bilo, nego zato je služio jedan odieljeni nugao u nutarnjosti ove sgrade, gdje nikada nebi vidio svjetila!

Ja sam i tu našao naših Bugara, političkih okrivljenika, koji su od nečistoće i pokvarena zraka izgledali kao mrtvaci. Kod svega toga znali su oni večerom, uz sitno udaranje bugarske tamburice, skočiti na noge lagane i plesati različite narodne plesove.

Preko dvorišta na sjevernom uglu uz zidove bijaše naslonjena malena kućica sa dvie sobe, u jednoj od kojih živio je tumruk-agasi Saadullah-efendi, a u drugoj, suprot nje, bio je zatvoren jedan Poljak, imenom Henri Borkovsky.

Ovoga su do svrgnuća Husni-paše, koje je odmah iza smrti velikoga vezira sliedilo, držali u toj sobici najvećom strogosti pod okom, niti su mu davali izlaziti iz nje ili družiti se s kimgod bilo, izim sa zabtijami. Poslje pada Husni-paše poče Borkovsky dolaziti na dvorište i tu se mi spoznasmo, te za kratko vrieme postadosmo prijatelji.

Bio je to čovjek svojih četrdeset i pet godina, i crta, koje su bez velika krzmanja izdavale sina Abrahamova. Oči su mu bile malene, i izvanredno svietle i duhovite, nos mu bio širok i dosta lagodno se sastavljao sa izpupčenimi obrazi,

ustnice su mu bile debele i otvorene; a izgled mu u obće bio jovialan.

Već prvih dana našega poznanstva, poćuti Borkovski prema meni veliko povjerenje, i govorio mi je o svojih stvarih bez ikakova zatezanja niti sumnje. Budući ga sudbina naniela bila u vrtlog nutrnjega sakrivenoga života carigradskih velikaša, odvali on ploču tajne pred mojima očima i pokaza mi taj život u svoj njegovoj nagoti, tako, da sam ga, reć bi, mogao opipati rukom i uvjeriti se o njegovoj materijalnoj stvarnosti. Njegova odkrića, koja ću pripoviediti, od takove su važnosti, da neće biti s gorega, ako počmem s početka te u kratko kažem: što je bio taj čovjek i kakovom je on sgodom došao u Carigrad.

Henry Borkovsky rodio se u Varšavi, od evrejskih roditelja, i na ondješnjem sveučilištu, u družtvu s drugimi poljskimi mladići, usisao onaj goruéi patriotizam poljski, koji se čini da je bio uzrokom svih nesreća njegovih. On je sudjelovao u ustanku od g. 1863 i s drugimi nekimi emigranti pobjegao izza toga u Englezku. Tu je on ušao u družtvo znamenitoga poljskoga krivotvornoga družtva, koje je takovom vještinom krivotvorilo ruske državne banke, i takovom jih smjelošću i srećom razprostiralo u Rusiji, da je bilo doba, kad su Poljaci mislili, da će se oni na taj način osvetiti moći Rusiji, porušiv, naime, golemim razprostranjenjem krivih banaka svu vjeru u valjanost ruskih papira. Borkovsky je medjutim prelazio i u Francezku, i ondje bio u tajnoj policiji ministra vanjskih posala, za Napoleonova vre-

mena, grofa Valevskoga, koji ga je više puta slao tajnom misijom u Španiju. Medjutim koncem god. 1867 nanjuši policija ruska trag poljskih krivotvoraca u samomu jim gnjezdu, u Londonu, te razprši tu posljednju „veliku ideju“ Poljaka. Borkovsky sa četvoricom drugova uteče iz Englezke i dodje u Carigrad, gdje je mislio, da će njihov posao još najsigurnije uspjevati. Nu policija ruska pronadje jih i ovdje, i pohvata jih jedne noći sve u njihovoj samotnoj kućici u Bujuk-dere. Dovedeni pred ministra policije krivotvorci budu predani ruskomu poslaniku, koji jih je zahtievao. Samo Borkovsky, koji se je proglasio za turskoga podanika, i Husni-paša ga zadrža, da ga kazni u Carigradu. Ovu prednost zadobi Borkovsky svojim ličnim uticajem na Husni pašu, kako ću dalje pripoviediti, — te bude interniran u „dolnjoj tamnici“, u jednoj posebnoj sobici i sa najširjom „nutrnjom“ slobodom, i tu sam ga ja od prije vidjao šećući se po dvorištu ministarstva.

Pripoviest Borkovskoga o ministru — ortaku krivotvoraca i o paklenoj mašini.

Poslije smrti Aali-paše prevlada u Carigradu stara turska stranka, koja se je u seralju oslanjala poglavito na mater sultanovu, sa Mahmud-pašom na čelu, a za ministra policije, namjesto propaloga i prognanoga u Cipar Husni-paše, dodje mušir Samih-paša. G. Borkovsky nazirao je u tom dogodjaju povoljnu za svoju stvar okolnost, i računao

je, kako da se okoristi njom i da se izbavi stroge tamnice i uzkoga nadzora, pod kojim je stenjao.

Nekoliko dana poslje toga, dodje novi ministar policije u tamnicu, da učini običnu inšpekciju; tom prilikom pitao je on svakoga — pa i nas, za uzroke, s kojih smo zatvoreni. Naša je jedina molba bila, da nam se stvari izvide, i da nam se sudbina rieši. Kad je paša došao u sobicu Borkovskoga, ovaj mu je pripovjedio nješto o svojoj stvari i molio ga uz to, da mu dozvoli upraviti pismenu molbu, u kojoj če on predstaviti svoju obranu i svoje zahtjeve.

Izza odlazka pašina nadje mene Borkovsky i umoli me, da mu pomognem kod sastavljanja ove prosbe, veleći, da on, koliko dobro govori francezki, nije ipak dosta vješt u pisanju i pravopisu. Ja mu obećam, i on me odvede u svoju sobu, da mi razloži svoju stvar, te da na osnovi podpunoga shvaćanja njegove situacije, sastavim prosbu.

Prešav polupane stepenice, zadjemo u malen mračan hodnik i na lievo stupismo u njegovu tavnu, malenu sobu. Na sredini stajala je otvorena velika rupa od prolomljenih gnjilih dasaka i ozdola, iz podruma, udarao je kužan smrad. Tik stiene bila je na nizkih stepicah siromašna postelja. Mi sjedosmo na nju, zapalismo cigare i g. Borkosky započe ovako:

„Ja sam s pravom držao za osobitu svoju sreću to, što sam uspio ostati u Carigradu, osjećajući u sebi neku neizvjestnu slutnju, da će se na ovakovu grdno korrumpiranu zemljištu kao što je ovo u Carigradu, moći ipak operirati i da će se

*

naći zanimanja za moju nemirnu i djelatnu ćud kao i prilika za moj pustolovski zanat.

I doista već prvih dana moga interniranja u „doljnjoj tamnici" pozove me Husni-paša k sebi i vrlo me ljubezno predusrete. Ja mu tada pričah nešto o svojoj prošlosti, naročito o čuvenom našem krivotvorskom družtvu, i on je, kao strastven protivnik Rusa, s uzhićenjem slušao opis naše vješte i uspješne radnje za postignuće „velike ideje" poljske, diveći se napose mojemu izkustvu i pronicavosti. Poslje toga dade on meni nekoliko lira turskih, i uvjeri me o svojoj blagonaklonosti i prijateljstvu, te mi dozvoli, da se u pratnji tamničnoga ljekarnika Šakir-age, mogu danju šetati po gradu.

U to doba — bilo je to g. 1869. — upoznam se ja u tamnici s poznatim vam Kostaki-efendijem, i s njim sprovadjah svoje večeri, pričajući si svoje ljubavne sgode. Malo po malo postadosmo prijatelji i on mi poče opisivati situaciju u Carigradu i različite stranke, koje se tu bore, kao i mnoge zanimive spletke, koje tu obilato niču.

Jedan dan pozove me paša iznenada k sebi, i tu nadjoh njegova tajnika i tumača Stamatello-efendiju. Jedva udjoh i naklonih se, kad će paša preko svoga tumača progovoriti:

— Henri-efendi! Ja sam dobio brzojav od parižke policije, da je neko krivotvorsko družtvo pošlo prije petnaest dana sa otoka Jersey a, u nanakani, da dodje u Carigrad. Učiniti ćete mi veliku uslugu i ljubav, ako preuzmete na se, da ovo družtvo pronadjete.

Ja uzeh brzojav iz ruku pašinih, pročitah ga sâm, i zamislih se duboko. Po tom odgovorih:

— Paša-efendi! Zahvaljujem vam na odlikovanju i povjerenju, koje izkazujete prema meni. Ja primam poruku, koju mi činite, kao zapovjed, i truditi ću se, da vam služim vjerno i da si zavriedim blagonaklonost vaše preuzvišenosti.

Paša mi dade 20 lira, i odpusti me veoma ljubezno, dozvolivši uz to, da mogu i noćju izlaziti po gradu.

Sašav dolje u tamnicu, pripovjedim ja Kostaki-efendiji — kao dobromu prijatelju — stvar, koju mi je povjerio Husni-paša. On se na to veoma uzradova i zaželi mi, kad sam pošao na ekspediciju, najsrećniji uspjeh.

Medjutim bludio sam ja u družtvu sa Šakir-agom već nekoliko dana po Beyjolu, i Galati, gdje sam s pravom zaključivao, da će biti odsjeli došljaci iz Jerseya, — ali bez ikakova uspjeha. Jedno veče ipak osjetim se osobito razpoložen, duh mi je bez vidiva razloga bio vedar i veseo, što se njemu dogadja, kad naslućuje neku sreću — te za to podjem opet na ekspediciju u Beyjolu. Šakir-agu ostavim u jednoj kući medju dva sumnjiva andjela i pored šampanjskoga a ja sâm uzpnem se uz Juksek-kaldirim gore, prodjem mimo venecijanske kule i uputim se pravo po „Grande-rue-de Pera." Naskoro stignem pred Naumovo kazalište, gdje se je sila svieta sgrtala, i moj mi dobri gjenije prišapnu, da udjem u kavanu „Konkordiju", koja se je o lievom boku kazališta dizala. Naravno dolje medju gosti nisam imao što raditi, nego kao

ljubitelj mračnih zakutaka uputim se uz mračne, tiesne stepenice gore na četvrti kat, gdje sam znao da ima mala gostiona i druge zabave za ljude, koji ne ljube šuma i buke.

Ja udjem u prednju, uzku, slabo osvietljenu sobicu, nasred koje stajao je dugačak stol s nečistom plahtom pokriven; u jednom uglu opazih pristaru ženu sa važnim pronicavim pogledom, koja je stajala pred jednim stolom, sa pregradci, u kojih je bilo različih salama, suha mesa i drugih apetitnih stvari.

Straga pored središtnoga stola sjedio je sgureno neki čovjek uz jelo i flašu vina. Ja bacim pogled na njega i neka misao proleti mi kao munja kroz mozak. Učinilo mi se, da sam te oči i taj način gledanja, kojim je on mene pogledao, vidio već negdje. Na to sjednem nonšalanski blizu njega i naručim si suhe teletine i vina, pobrinuv se, da izmienim i gled i glas, u čemu sam se tečajem svoga burnoga života imao prilike izvježbati. Na to stanem kopati po svojoj pameti i svojih uspomenah, i moja me memorija, koja me je riedko kad izdala, i sad neiznevjeri. Ja se sjetih, da je moj susjed neki Englez, imenom Grem Knox, koji je bio u savezu sa našim krugom, i s kojim sam ja imao poznanstva prije šestero godina. Moj mi djenije šaptaše, da će taj čovjek biti u svezi sa stvarju družtva Jersejskoga.

— Ah, ali je brdjavo to vino! zaviknem ja od jednom, i okrenem se svomu susjedu, te reknem francezki:

— Vaše će valjda biti bolje, gospodine!

oprostite za slobodu! Kakovo je vaše vino? Na to uhvatim flašu i pogledam na firmu.

— Ja sam zadovoljan s njim! Izvolite probati, reče on.

Ja učinim to i upustim se u razgovor s njim.

Vještim navrtanjem razgovora, uz pomoć dobroga magjarskoga vina, doćerah ja do neke intimnosti, i kazah mu, da sam se davno doselio u Carigrad iz Švajcaske i da se zovem Gjovanni Rapidello, na što ga upitah za njegovo „poštovano ime."

— Ja se zovem Alfred Pertuis, reče on, i skoro sam došao iz Francezke, da tražim ovdje, na Iztoku, svoju sreću.

Moje se lice smrknu i ja se duboko zamislih, hoću li učiniti glavan udarac. Brzo rieših, i kad se žena udalji za čas u priredna sobicu, gdje su vina stajala, okrenuh se ja k njemu i mrkim pogledom, a dubokim glasom izrekoh:

— Greme!

On se trgnu natrag i probliedi.

Ja ostadoh za čas motriti ga. Na to rekoh tišijim ali nemanje čvrstim glasom:

— Neboj se, Greme! Još sam tvoj prijatelj! Zar se nesjećaš Abela Stowna? (tako sam se ja zvao u Englezkoj.)

Na to se upustim s nova u razgovor i saznam podpuno, da je on sa svojim družtvom utekao iz Jerseya, pošto je predvidio, da će biti izdan. Saznam uz to i stan u Carigradu, gdje se je s drugovi smjestio bio.

Vratim se poslje u tamnicu sa Šakir-agom,

koji mi na rečenom dražestnom mjestu nije falio, — i kao pametan čovjek nepotrčim odmah paši, da mu javim za svoj uspjeh, nego zaključim, da u družtvu sa Kostaki-efendijom ovu stvar promozgam.

Zaključak naše konferencije bio je, da se Husni-paši neima ništa javljati, nego da se družtvu zajamči što veća sloboda i uspjeh, pa da se iz te okolnosti okoristimo u novčanom pogledu. Nego budući da smo morali vani u gradu imati jednu osobu, koja bi točno poznavala mjesta i okolnosti u gradu, Kostaki efendi označi mi za takova, nekoga svoga dobrega prijatelja, tajnika kod Pertevi-paše, Grka Aleksandra Vasilopula. Ovomu javi Kostaki pismeno i preporuči me najbolje; on dodje u tamnicu i nas troje držasmo konferenciju dolje u sobi Ahmed-age, koji je, nagovoren dvjema zlatnima lirama, odsutstvovao.

Sliedeći dan odem ja g. Vasilopulu i nadjem ga u konaku njegova paše, koji je stanovao u Uskjudaru, na azijatskoj obali, i tu se u njegovoj prekrasno namještenoj sobi, sjedosmo razgovarati.

— G. Borkovsky! reče mi on od jednom tečajem razgovora. Ja opažam, da vi niste čovjek od sitnih intrigua kao Kostaki-efendi, nego da ste muž stvoren za izvadjanje širokih planova. Meni se čini, da se mi srećnom okolnosti, koje ključ držite vi u svojima rukama, daleko jače i dostojnije uzkoristiti možemo, nego li da izvučemo samo nešto novca od biednjaka, koji si ga sami veoma sumnjivo zaslužiti mogu. Što biste vi rekli, ako bi se mi složili s neprijatelji Husni-paše i radili tako,

da vi utanačite neki ugovor izmedju Husni-paše i toga družtva, po kojem bi ovo moglo slobodno i u sigurnosti raditi, pa onda predati taj ugovor u ruke neprijatelja ministra policije? Vjerujte vi meni, zaviknu Aleksandro patetički, da ćemo iz te kombinacije mnogo veće koristi izvući, nego iz one, koju Kostaki predlaže.

Ja se zagledah u bliedo liepom crnom bradom urešeno lice i u tamnne, duboke oči Vasilopulove, i učini mi se, datai čovjek ima više soli u glavi i pouzdanosti u se nego Kostaki. Zato — pošto sam se promislio — očitujem, da pristajem na predlog. Na to mi Aleksandro toplo preporuči, da od ovoga drugoga plana ništa nesaobćim Kostaki-efendiji, govoreći, da je to čovjek neizmjerno podal i nepouzdan. Ja obećam i odem kući, da promozgam novu, široku situaciju.

Tu g. Borkovsky upali drugu cigaru i nastavi ovako:

Ovu noć nemignuh okom, nego ležeći na svojoj postelji, i pušeći u tmini, razmišljavah potanko o svih mogućnostih moga novoga poduzeća.

Na to prekinem ga ja, rekavši:

— Po ovom što ste mi dosad pripoviedili, ja sam morao zaključiti, da se je Husni-paša prema vam ipak dobrim pokazao; te nije li vas pomisao na to suždržavala od poduzeća, koje bi imalo podpuno upropastiti vašega dobročinitelja?

G. Borkovsky maknu nemarno ramenima, cmokajući svoju cigaru, koja je prietila ugasnućem. Ja sam gledao zamišljeno u lice toga „poljskoga patriota“, kojega savjest s ovakova shvaća-

nja dužnosti nije nimalo bolila. U ostalom to nije nikakovo čudo. U mnogih i mnogih patriota poljskih višeput neima druge krieposti osim bezobzirne mržnje proti Rusiji i Rusom, — ako se, naravno, i ovo može uzeti za „krieposť". Pa i ova „kriepost" u njih čestoput umije raztopiti se na suncu rubalja....

Kako mu drago g. Borkovsky nastavi ovako:

Sutra dan nadjem ja Grema Knoxa, i nekim načinom predstavih mu nuždu nekih mjera, koje bi zajamčile siguran rad njegovu družtvu, te ga upitah, bi li on bio pripravan sklopiti ugovor s ministrom policije, uz neki mjesečni benefice, koji bi on ovomu darovao, za podpuni passivitet policije prema njemu i njegovu družtvu.

— Ta je li to moguće učiniti? zaviknu iznenadjen Grem.

I kad ga ja o tom uvjerih, pristade on, računajuć iz te okolnosti ogromne koristi za sebe.

Na to vratih se u ministarstvo, odoh gore k pašinu tajniku, Stamatello-efendiji, i kazah mu, da mu imam nešto važna i to na samu saobćiti. On me umoli da na večer podjem s njim i da prenoćim kod njega.

Još nije bilo pravo četiri sata po podne i Stamatello-efendi pozove me gore. Mi sadjosmo na dvorište, sjedosmo u njegova kola, i odosmo na most. Ondje se ukrcasmo u parobrod, okrenusmo oko Akropolisa (Serai-burun) u mramorno more, i izza poldrugoga sata plovljenja stigosmo u pristanište liepoga seoca, Makri-kioj, koje je izvan Carigrada, podalje od crkve Balukli.

Sjedosmo večerati i to u družtvu njegove prekrasne kćerke, Eudoksije, koju je, kako mi se čini, i Husni-paša upravo otčinskom nježnosti ljubio. Poslje večere sjedosmo na mekani sofà u sobi prema moru i započesmo razgovor, uživajuć pogled na more, i na liepe njegove otočiće i na amfiteatralnu obalu azijatsku s visokim Olimpom, koji nam se ukazivaše u daljini.

Ja predstavih, bez krzmanja, stvar glede družtva Jerseyskoga Stamatello-efendiji, i liepu zgodu za zaslužiti si par hiljada lira na miesec. Njemu se moj predlog učini veoma logičnim i obeća, da će govoriti paši. U jutro popesmo se na parobrod i sadjosmo opet u Carigrad.

Kad sam se vratio u tamnicu, opazih da me je Kostaki-efendija s nestrpljenjem izčekivao. On me upita: gdje sam bio, a ja mu slagah bez odvlake — u čem sam uvjek vrlo vješt bio. Na to mi kaza on, da me je g. Vasilopulo dao tražiti i poručio mi, da se isti dan na večer nadjem u „Hôtel-Flamme“, na trećem katu, u sobi poslužiteljice.

Kad nasta večer, uputim se ja sa Sakir-efendijem u „Hôtel-Flamme“, ostavim ga u kavani medju gostimi i pod izlikom, da imam neki obični posao obaviti, izidjem i odem u naznačenu sobicu, gdje sam našao Aleksandra Vasilopula. On me razpita ob onom, što sam već učinio kod Stametello-efendije, te nebi mu pravo što sam poveo sobom Šakir-efendiju govoreći, da moramo bez odvlake, preći u Ukjudar, jer da me njegov gospodin, Pertevi-paša, želi vidjeti.

*

— Nu, kako mu drago, reče on, za Šakir-efendiju naći će se načina.

Na to pozove on poslužiteljicu, jednu malu ljubku Talijanku, koja mu je stara ljubav bila, i naloži joj, da za Šakir efendiju nadje odmah neku liepušastu lukavicu, koja će ga za ovu noć zabavom zasliepiti, kako nebi niti osjetio, da mu vrieme prolazi.

Mala se Talijanka nasmija, kako bi se nasmijala lisica, otrči van i za čas se vrati vodeći sobom željenu osobu. Bijaše to prepredena Francezkinja, koja je u istoj kući stanovala, a još mlada bila. Povedem ja nju sobom u kavanu, i usried čarobnoga sviranja glasbe posadim ju uz Šakir-efendiju. Ovaj se nadje veoma prijatno iznenadjen, a mala Francezkinja započe svoj manevar. Do mala Šakir-efendija nemišljaše već na ništa drugo, van na svoj dražestni tête à-tête, a ja se udaljih.

Ja i Aleksandro sadjosmo na ulicu, potražismo konje i odjurismo na pristanište artilerijskoga parka, Top-hané. Ondje sjedosmo u čamac, na kojem su šestorica veslala, i za četvrt sata, čamac nas taj, jureći poput delfina gladkom površinom mora, izkrca na azijatsku obalu. Odanle za tili čas nadjosmo konak Pertevi-paše.

Kad sam ušao u pašinu sobu, sjedio je ovaj podvitih nogu na divanu, držeć u ustijuh diamanti ukrašenu sisicu od nargile, kojoj je dosizao dugačkim veoma ukusno izvezenim kamišem.

Ugledav me paša, pridignu se na koljena i odgovori blagohotnim „temennahom“ na moj uštivi naklon.

— Ja sam gorio od nestrpljenja da vas vidim, reče on, i zahvaljujem vam, što ste se potrudili do mene.

— O, efendim! odgovorim ja, — naprotiv ja vam sâm moram duboko zahvalan biti za čast, koju mi tim izkazujete, i molim vas, da budete uvjereni, da je moja najvrućja i najiskrenija želja, da vam budem koristan.

Paša se prijatno nasmieši, i nastavi pitati me pobližje o mojem zdravlju i o mojoj prošlosti. Ja nepropustih nagrditi pred njim Husni-pašu, kad sam o njem imao što reći, računajuć na siguran utisak. Uslied toga dodjosmo na sam predmet, te mu ja izpričah stvar o družtvu Jerseyskomu, kao i to, koliko sam do sada učinio u tom pogledu.

— Ja opažam, reče napokon paša, da ja i moji prijatelji dobivamo u vami dragociena prijatelja. Umijte uzdržati naše prijateljstvo, i Allah mi svjedok bio, da se nećete pokajati, nego da ćete se osjetiti sretnim.

Ja se duboko naklonih, a paša nastavi:

— Budite ovih dana spreman, da budete pozvani u dvor Kjor-Mustafe-Fazil-paše, gdje vas mislim predstaviti. Pred njim govorite u podpunoj slobodi i iskrenosti, znajući, da vam on samo naklonjen može biti.

Na to me odpusti, uturiv mi u ruke petnaest lira. Poslje toga odvede me Aleksandro u svoju sobu. Nu tek što sinu svietlost u njoj, začu se neki mali šum na jednom od prozora, koji je gledao prema širokomu, različitim drvećem i grmljem osienjenomu perivoju. Ja okrenem glavu k pro-

zoru u isto doba kad i Aleksandro. On me pogleda zbunjeno, nu brzo odluči i odtrči k prozoru koji otvori, i na maloj vrpci, koja je visila, izvuče privezan — listić. Otvori ga namah i pročita.

Ja ga gledah smiešeći se.

— Ah! ah! rekoh, — kao što se vidi, vi se nebojite dugočasice, i kao izvrstan čovjek, nepropuštate nikakovih okolnostih.

— Ah! ništa je to! ¡ništa je to! reče on ne bez zabune.

Ali ja mu pružih ruku, u znak podpunoga umirenja.

Poslje dugačkoga, najfinijom mastikom (mirisavom rakijom) i različitim voćem sprovedena razgovora, ja se udaljih i odoh u Galatu. Odanle odoh u „Hôtel-Flamme", gdje mi poslužiteljica saobći, da je Šakir-efendija već otišao sa svojim tête-à-tête-om, dodavši, da ću ga tek u jutro vidjeti. Medjutim ponudi mi ona sobicu, da se odmorim. U jutro vratismo se obojica u tamnicu.

Mene je bilo osupnulo ime Kior-Mustafa-Fazil-paše, što mi ga je spomenuo bio stari vertevi-paša, jer sam za njega bio čuo, da je jedan od najmoćnijih dostojanstvenika turskih. Zato isti dan razgovorim se potanje o njemu s Kostaki-efendijem i saznam, da je taj Mustafa-Fazil-paša nekakav egipatski princ, da mu Khediv egipatski nije konfiscirao imanja, kao drugim nekim svojim rodjakom, te da se je tim poštedio od njegova neprijateljstva; da u londonskih i parižkih bankah ima on do dva milijuna englezkih lira, da u drugih važnijih gradovih Europe ima svojih palaća, a u

Carigradu više njih, u kojih uzdržava do trista činovnika i još toliko robinja itd. Kostaki mi kaza, da on živi kao satrap od razkoši i intrigue. Moja je fantazija bila ugrijana od ove istinito „iztočne“ pripoviedke o ovom paši, i ja sam s nestrpljenjem izčekivao čas, kad ću ga moći vidjeti i govoriti s njim.

Drugi dan pozove me Stamatello-efendi i kaže mi, da je govorio s pašom o stvari, i da se on našao skolnim na moj predlog. Uz to ovlasti me, da počmem priegovore sa jerseyskim družtvom.

Sliedeći dan, kad sam bio obično poslje podne izašao van i išao upravo preko mosta u Galatu, neki me crnac uhvati netom straga za ruku i prišapnu na francezki:

— Gospodin Henri, idite za mnom.

Na to se okrenu odmah i podje, gledajući nizko, natrag u Stambul.

Ja podjem za njim. Mi predjosmo kroz Jeni-Djamiju i uputismo se na visinu, koju kruni grdna djamija „Sultan-Selim“. S jedne joj strane dizao se je velik samotan konak turski, i na vratima njegovima zaustavi se crnac i odključa ih. Tad udjosmo mi u neku vrst dvorišta, odanle stupismo u neki hodnik, uzpesmo se na stepenice i preko nutrnje dvorane i još drugih nekoliko soba, udjosmo u malenu liepo namještenu sobicu, koja je gledala prema vrtu i džamiji.

Tu me crnac ostavi i izadje. Dok sam ja razmišljao o čudnovatom tom i kurioznom dogodjaju, evo ti crnca, koji udje noseći različite ukusne stvari i voća, koje postavi na stol, zatim donese nekoliko flaša razna vina i izčeznu opet.

Ja zapalim cigaru, ustanem te se počmem šetati po sobi; od dugoga časa počnem napadati odtud odonud na predložene sladkiše i okušam vina. Ali na posljedku i to mi se dosadi, te već počmem proklinjati crnca, kad se vrata odjednoč odškrinuše i dva se lica ukazaše.

Jedno od njih bijaše u turskom, zvaničnom odjelu, a drugo u čisto europskom odjelu obučeno. Prvo lice progovori, kako udje, na francezki, ovako:

— Gospodine Henri Borkovsky! Oprostite za način, kojim smo vas priveli do ovoga rendez-vous-a. Ja običajem poprimati svemoguće mjere opreznosti. Ja se zovem Subhi-bey i agent sam Midhad-paše, koji, kao što znate, boravi u Bagdadu tužne dane za volju svojih neprijatelja. Ovaj gospodin zove se Rosetti, i naš je dobar prijatelj. Izvolite se ovdje razpoložiti posvema, dok nedodje vrieme, da vas odvedem Mustafi-Fazil-paši.

Ja se naklonim obojici i mi sjednemo. Subhi-bey učini mi se čovjekom izvanredne lukavosti. Bio je malena stasa i mršav; lice mu je naličilo iztokračnomu trokutu, kojega je čeljust bila vrhom. Oči mu bijahu povelike i izvanredno vlažne i bistre. Vedje su mu se sastavljale u tupi kut, izdavajuć neobično oštroumlje. Brada mu je bila riedka, glava ćelava, mast lica žućkasta a glas škriljav.

On me razpita potanko o stvari družtva Jerseyskoga i sasluša sa neobično finim smiešenjem viest, da je Husni-paša pristao na to, da sklopi ugovor s družtvom.

Napokon, kad se već spusti tama na zemlju, ustade Subhi bey i reče:

— Ah! mi ćemo tu stvar još bolje uplesti, samo vi negubite pouzdanje u se i u nas, i naši će trudi okruniti se pobjedom, koja će svim liepi plod donieti.

Na to podjosmo na polje, i kroz vrata vrta izadjosmo na pustu ulicu, odakle se uputismo prema dvoru Kjor-Mustafe-Fazil-paše, koji je bio razpoložen na visini kvartala — neznam mu imena — to vam je nedaleko od djamije Svete Sofije.

Kako udjosmo u dvor, opazih od velike vreve, koja je u njem vladala, da je dobro napučen; mi se popesmo na mramorne stepenice prvoga, pa onda drugoga kata, i ja sam se već morao diviti krasnim sagovom, zlatnim svietionikom i mnogobrojnim kipovom, kojimi su hodnici urešeni bili.

Subhi-bey uvede nas u jednu sobu, ostavi nas tu i nestane ga. Poslje nekoga vremena vrati se on i povede me Mustafi-paši.

Kad sam ušao u sobu, naklonim se duboko i pogledam u pašu, koji je sjedio pruženih nogu na mekanom zlatom izvezenom divanu. Čovjek je to svojih pedeset godina, lica crnkasta i brade gdjegdje prosjedjele. Jedno mu oko, koje je vještački umetnuto (odatle mu pridjevak kjor — ćorav) nemicaše se nikako, dočim je drugim oštro motrio.

On maknu blagohotno rukom i ja se posadih na jednom prekrasnom fauteuil-u, i Subhi-bey uz mene.

Prvi se je razgovor morao, naravno, vrtili oko stvari Jerseyskoga družtva i oko moje osobe. Neznam sam kako — valjda upravo zato, što sam osjećao Kreza pred sobom — ja sam ovu večer

bio više ugrijan nego obično, i živahnost te sloboda moga razgovora, začinjena podpunom dozom izvanjske iskrenosti i odanosti, učinila je na bogatoga princa takav utisak, da je on skočio, ganut do srca, te zavikao:

— Jeste li mi zaista vjeran i odan? Vjera i Bog! neće vas s toga zlo snaći.

Ja ustadoh i klekoh predanj, zatim digoh ruku u zrak, zaklinjući se nepokolebivom vjernosti.

Subhi-bey se na to odazva, progovoriv tihim, ali zato ipak čvrstim glasom:

— Efendi-hazretleri! Dozvolite da primjetim nešto glede plana, koji razvijamo. Ja mislim, da će naše djelo izgledati mnogo podpunije u pogledu umjetnosti, ako umjesto samoga toga Grema Knoxa, koji ima voditi pregovore od strane družtva, predstavimo ministru policije drugu, podmetnutu osobu, koje se družtveni položaj kasnije opredieliti može. S tim uz veličinu samoga prestupa pasti će Husniju na ledja i smieh obćinstva s duga nosa, koji ćemo mu nasaditi.

Mustafa-paša pljesnu rukama od veselja gušeći se od smieha.

— Mašallah! Mašallah! (izvrstno! čarobno!) vikaše on i klimaše glavom, gledajuć u mene.

Ja odobrih podpuno misao Subhi-beya i na njem ostade, da nuždna čovjeka pronadje, a na meni, da sve za taj slučaj nuždne krivotvorske strojeve dobavim, na račun Mustafe-paše, iz Londona.

I kad mišljah, da je sve svršeno, okrene se paša k meni, te tihim i važnim glasom i gledom započe govoriti ovako:

— Osim ove osnove, koja se preko vas izvodi, imade još jedna mnogo veća i teža, ali budući da se obe istodobno razplesti imadu, zato scienim, da se i vam čitava stvar objasniti ima, kako bi vještije svojim djelom ravnali.

Vi ste i iz onoga što do sada znate, već dobro razumjeli, da se ta stvar nalazi u rukuh državne opozicije, i da je cilj ove opozicije srušiti nesnosnu vladu i sustav Aali-paše. Nu budući da poslanici europejskih velevlastih od sve duše podupiru onoga lisca i budući, da se je sultan kao ćorav uvalio u zamke njegove, — to državna opozicija mora poslužiti se takovimi dokazi glede nevjernosti i nesposobnosti Aali-paše i njegovih ministara, koji će kao grom djelovati, te koji će sultana iz sna probuditi, a i poslanikom usta začepiti moći.

Na osnovi toga izumio sam ja divotan plan, koji se sastoji u tom, da se nabavi paklena mašina iz Evrope i da se ova tajno unese u dvor Sultanova bratića i prestolonasljednika, Murad-efendije. Vi ćete znati, da Sultan, želeći pribaviti priestol svomu ljubimcu, sinu, Izzedinu, veoma zazire od Murad-efendije, i sve se nekako boji, kao da mu ovaj o glavi radi. Pomislite dakle, kako će to na Sultana dielovati, kad mu mi odkrijemo ovu mašinu u dvoru Muradovu, i kad on vidi, kako paze na njegov život oni, kojim je on sve, i državu i sebe, povjerio. U isto doba ima mu se predočiti i ugovor s krivotvorskim družtvom, koji od vas očekujemo i onda će za sigurno državna opozicija ovladati situacijom. . . . .

Tu paša nešto stade, a ja upotriebih ovu priliku da izpjevam hymnu njegovu izumljujućemu ženiju, i da ga upitam: dokle je već doćerano u toj stvari?

— U tom je već dosta učinjeno, nastavi on. U Carigradu se nalaze već tri česti ove mašine; bila je i četvrta, ali je ju jedan pas, u koga se bijasmo pouzdali, bacio u more, povukav se iz družtva natrag.

— Koji je to bezdušnik mogao biti? zaviknem ja iznenadjen.

— To je urednik jednih ovdašnjih francezkih novina, g. Giampetri. Nu razumio je ipak ozbiljnu prietnju, koju smo mu odpravili, te sada leži na svojoj tajni i neizdaje ju nikomu. Medjutim mi bijasmo odredili, da se iz Pariza donese nova četvrta čest, koja je jučer prispjela s g. Rosettijem; njega ste vidjeli u konaku Midhad-paše. I sad ove noći imamo sastanak, gdje će glavni naši prijatelji doći, da uglavimo posljednje mjere.

Na to nas paša odpusti, i mi odosmo skupa s Rosettijem u drugu sobu, gdje nam predočiše kneževsku večeru.

Poslje večere pozvaše nas u jednu dvoranu, na drugoj strani palače, i tu sastadosmo dosta mnogobrojno družtvo. Dvorana je ta, što se tiče somptuoznoga namieštaja, bila dostojna da zapremi jedno od prvih mjesta sultanove Begler-begske palače, te ja najprije prodjoh njom da se nadivim prekrasnim kipovom od kararskoga mramora, ogromnim i zlatom izvezenim zavjesam i sagovom, raznim ukrasom od egipatskoga alabastra, i divot-

nomu vodoskoku iz koga je na sred dvorane u najzapletenijih malih potezih sukljala kristalna voda. Poslje toga vratih se, da razgledam družtvo.

Subhi-bey predstavi m tu medju ostalimi Jer menina Abraham beya, kapu-kehaju (poslovodju) egipatskoga Khediva, Izmail-paše, kod visoke Porte. Ovaj se je takodjer upleo bio u ovu golemu spletku u dobro shvaćenom interesu svoga gospodara, koji je, želeći utvrditi u svojoj zemlji prestolonasljedstvo u pravoj liniji, radio je na tom, da upropasti Murad-efendiju, i da osigura priestol sultanovu sinu, Izzedinu.

Na prekrasnih, emailliranih stolovih donesoše crnci najrazličitije sladkiše i voća kao i različita pića; napokon samo jedan od njih ostade da dvori, i to je bio isti onaj crnac, koji je mene odveo bio u konak Midhad-paše.

— Efendiler! progovori od jednom glasnije domaćin Mustafa-paša, — prije svega imam vam predstaviti dvojicu novih naših prijatelja: g. Borkovskoga, koji vam je po imenu, kao i po djelu, kojim on rukovodi, poznat, a onda g. Rosetti-ja, koji je jučer donio četvrtu čest mašine.

Ostala nas gospoda graciozno pozdraviše.

— Na red dolazi sada, — nastavi domaćin — izvješće Subhi-beya glede toga, kako stvari stoje u palači Murad-efendije, i glede načina kako će se unesti onamo mašina.

Na to Subhi-bey usta i progovori ovako:

— Efendiler! Ja sam si dao truda da proučim ljude i odnošaje u palači Murad-efendije, i našao sam, da nam neće biti odviše težko provest

svoju stvar. Nastojnik njegovih podruma Grk je, imenom Pavlaki-efendi; ali kao čovjek veoma lukav, on je, na moj predlog da mi dopusti unesti jednu stvar u podrum palače, zaiskao ogromnu svotu.

— Koliko? zapitaše neki.

— Dvadeset tisuća lira, reče Subhi-bey.

Siromašniji od članova zavjere počeše nešto mrmljati.

— Čitava nas ova komedija stoji odviše mnogo novaca, primieti škrti Pertevi-paša.

— Kako mu drago, reče Abraham-bey, i ova će se žrtva morati uprtiti na ledja. Izvolite nastaviti, doda on pogledavši na Subhi-beya.

— Ja ću precizirati svoju misao u toliko, da, nam od ovih dvadeset tisuća neće trebati više ništa trošiti za tu okolnost, jer Pavlaki-efendi preuzimlje na se pobočne troškove, glede dotičnih sluga, kojim se moraju oči zamazati. Kako dakle odlučujete?

— Dobro je, dobro je, odgovoriše različiti glasovi. Samo dajte svršite konačno ovu stvar i novce ćete dobiti.

Sad se zaveza priepor glede same mašine, od koje četiri od glavnijih članova zavjere imadjahu po jednu čest, jer je svaki od njih, bojeći se izdajstva i nevjerstva drugih odklanjao, od sebe da uzme čitavu mašinu. Pa ipak kod eventualnoga prenosa mašine u dvor Murad-efendije, morali bi se dielovi njezini sabrati u jedno mjesto i sastaviti.

Iz traljavoga i neopredieljenoga razgovora,

koji se je odatle razvezao, mogao sam uvidjeti koliko razciepljenja i nepovjerenja imadjaše medju njimi, — a i ne bez uzroka, kao što ću vam pripoviediti.

Mustafa-paša, komu je ovaj bezuspješni razgovor dosadio bio, zavika odjednom:

— Nu prestanite, gospodo; nije nam još sila riešavati to pitanje; za stvar Husni-paše imademo još dosta predhodnę radnje. G. Borkovsky ima, naime, nabavljati različitih krivotvorskih sprava iz Londona, a to će nam progutati dosta vremena. Za sad mahnimo se težke državne brige i hajdmo zabavljati se.

Na to ustade on, za njim se digoše i ostala gospoda, te udjosmo u susjednu dvoranu, gdje su bili pripravljeni stolovi za kartanje. Doskora nečujaše se više nego zvuk i šum lira, koje su se sipale na gladkih stolovih, okretanje rulete i uzklici i smieh paša, koji su gubili ili dobijali.

Upotriebiv jedan momenat, kad je Mustafa-paša bio napustio igru, približim se ja k njemu i kažem mu, da se moram udaljiti. On pograbi sa stola jednu šaku lira i sasu mi jih u ruke. Zatim kaže mi, da mu javim koliko se ima potrošiti na sprave koje sam morao nabaviti, ohrabri me na posao i odpusti.

Medjutim proteče jedno tri mjeseca u kojih je stvar bila se pomakla prilično napried. Subhi-bey bijaše uredio u dvoru Murad-efendije sve, kako se je samo željeti moglo, — a i ja sam u svojoj stvari već prilično dotjerao bio. Što se tiče Kostaki-efendija, ja sam doduše pazio prema njemu sve

forme izvanjskoga prijateljstva, ali mu od stvari jedne i druge nisam ništa priobćivao. Od novaca, koje sam s raznih strana dobivao, davao sam i njemu dosta, govoreć, da jih dobijam od Grema Knoxa, i mi smo još uvjek znali sprovadjati duge čase u razgovoru i psovanju preko Husni-paše, koga je i Kostaki strastno mrzio. Ali lukavi taj lisac, kao da nije bio sasvim zadovoljan samnom, kao da je sumnjao, da ja nešto mimo njegova znanja kujem. O kad bih ja to već onda opazio bio, od kolike bih se nesreće bio spasiti mogao!

Ali naskoro nahrupi prva katastrofa. Kod još jednoga glavnoga sastanka u dvoru Mustafa-Fazil-paše, poslje duge razprave, preuze Pertevi-paša, da u svojoj kući primi sve česti mašine, te da se ove kod njega sastave. Primjećujem tu odmah, da se je stari paša sklonuo na to tek iza dugoga nastojanja i nagovaranja njegova tajnika, Aleksandra Vasilopula.

Jedan dan — bijaše to mjeseca travnja g. 1870 — čujem ja odjednoč u tamnici, da je Aleksandro Vasilopulo uhvaćen i zatvoren u pisarni odsječnoga namjestnika u ministarstvu policije, Kjazim-beya, a njegova slugu Jorgi-ja, dovedoše isti dan k nam u dolnju tamnicu, i zatvoriše ga u jednoj samotnoj sobici. To je taj isti Jorgi, jedini Grk, osim Kostakija, koji je s vami dolje živio. A Vasilopula ste za sigurno vidjeli više puta, dok ste živjeli u zabtijskom „konšu".

— Jesam, primietih ja.

Ja pričekam dva dana, i treći izadjem pogureno i sumnjivo napolje — kao ono Noje poslje

potopa — da vidim, šta je u stvari. Tad saznam od prijatelja, da je Vasilopulo izdao mašinu u ruke Husni-paše uprav onaj dan, kad se je ova imala prenesti u dvor Murad-efendije. Husni-paša pohiti izza toga i preda mašinu materi Sultanovoj, zaklinjuć ju da čuva svoga sina od neprijateljah njegovih, i preporučujuć prozirnost i vještinu svoje policije. Stvar nije uzela veliki razmjer s toga, što je Vasilopulo okrivio samo svoga gospodara Pertevi-pašu, čuvajući se izdati druge članove zavjere. I Aleksandro je, po pravilu, imao pasti ponajprije u lahki zatvor, u pisarni Kjazim-bega. Što se tiče Pertevi-paše, on je odlučno niekao svako znanje o toj mašini, svaljujuć sve na svoga tajnika, i moćna stranka njegovih prijatelja udari složno na Husni-pašu, što on uznemiruje obće poštovanoga starca radi spletke jednoga „djaura". Pri svem tom Pertevi-paša morao se je za neko vrieme udaljiti iz Carigrada.

Pitati će te me: kako je Aleksandro došao na to, da izda ovu stvar policiji? Ja sam to saznao od njegova sluge, i to evo kakovim načinom.

Poslje mjesec dana, koje je Jorgi probavio u samotnoj sobici, pustiše ga medju druge zatvorenike, i tada ja nagovorim Kostaki-efendiju, da udje s njim u doticaj i da mu od vremena do vremena daje malo novaca, jer nije imao ni pare.

Jedan dan donesem ja kriomice dobre rakije i vina, i na večer pozvasmo ga u moju sobu. Tu mu dadosmo piti i budući je u tom strastan bio, napi se on dobro. Tada ga malo po malo navedosmo na razgovor glede uzroka, s kojih su, on i

njegov gospodar pali u tamnicu. On je najprije počeo glavom vrtiti od boli, i uzdisati iz dubljine srdca svoga; poslje toga započe govoriti, i iz njegovih izprekidanih izreka mogli smo razabrati sliedeće:

Pertevi-paša, poslje smrti svoje prve zakonite žene, stupi u drugi brak sa jednom ljepotom grčkoga poriekla, ženom izvanrednoga oštroumlja i krasote, koja se zvala Zejneb. Za nju reče Jorgi, da su joj velike, crne, tamne oči, koje je on izmedj „jašmaka" vidjao, opajale kao magnet, i da se činilo, da bi mogla pogledom smrviti stienu. Ali spletke njezinih zavistnica i neprijateljica, učiniše, da je paša već u pristarih godina ohladnio prema njoj, i uzeo si za ženu mladu čerkezkinju od šestnaest godina, velike ljepote i još veće zavisti prema predjašnjoj svemogućnici u pašinu dvoru. Medjutim zaljubi se tajnik pašin Vasilopulo u nju, te tako postade orudjem njezine osvete. Ona, buduć nemogaše življeti u dvoru s progonstva i pakosti svoje suparnice, bijaše zamislila, da, upotriebiv stvar o paklenoj mašini, upropasti pašu, oplieni ga, i pobjegne sa Vasilopulom u sviet. S toga je Vasilopulo prikupio čitavu mašinu u dvor svoga gospodara, i s toga ju je izdao policiji. Medjutim, kao što sam vam već kazao, stvar nije sasvim onako izpala, kako je bila proračunana, i Vasilopulo je, kao što znate, još u zatvoru; ali meni se čini, da će ga sada pustiti, a on će svoju stvar za sigurno dalje nastaviti.

Kad je Borkovsky ovo izgovorio, obori glavu i zamisli se duboko. Ja sam stajao mirno pokraj

njega, naslanjajuć nogu na stolicu, i vabeći posljednje dimove iz svoje cigare. On se izza kratka vremena trgnu i reče:

— Sad dolazi na red, da vam pričam o svojoj vlastitoj katastrofi. Još mi je težko o tom govoriti (na to uzdahnu duboko). Nu, kako mu drago, ja vam i to moram izpričati.

Kad je stvar o paklenoj mašini propala, jedina nada, da se dobije neki „revanche" nad Husni-pašom, počivala je na meni i na mom djelu. Ja sam pripravio bio sve i ostajalo je samo krunjenje sgrade, — podpis ugovora, koji se imao učiniti izmedju Husni-paše i podmetnuv ga društva Jerseyskoga.

Jedan dan — bilo je to 28. studenoga prošle (1870) godine, kad sam i o tom mogao već biti siguran, podivih se sam nad svojim djelom i razdragan od pomisli na nagrade, koje su me čekale, zaboravih se dotle, da sam razgovarajući se i pasujući sa Kostaki efendijem Husni pašu, zaviknuo pun tajne, proročanske prietnje:

— „En trois jours Husni-pacha est coulé!" (U tri dana Husni-paša je upropašćen!)

Neka munja sinu u sivima, himbenima očima Kostaki efendija, i on se ujede za ustnice. Ja sam se odmah pokajao za tu svoju rieč, i na njegova potanja razpitkivanja o stvari, koja bi imala upropastiti Husni-pašu, odgovorio sam okolišeći i uzmičući. Ali sam se ipak uzdao u njegovo neprijateljstvo proti Husni-paši, koje mi je on svaki dan isticao.

Neprodje ipak dva sata poslje toga i čitava

*

četa zabtija nahrupi u moju sobu, pretraži svega mene i sve moje stvari, zatvori me konačno u sobicu, i postavi stražu tako unutra kao i vani, pred vratima.

Kao tigar biesnio sam nekoliko dana, lomeći sve, što bi mi dopalo ruku, i grizući ustima željezne prutove na prozorih. Ali to nije ništa pomagalo, — moja je stvar bila propala! Zmija ona, himbena, gadna, izdade me. Zašto? Ne iz ljubavi prema Husni-paši, koji mu je, u životu, bio samo zlo činio, i koji mu i izdajstvo ničim nagradio nije, — nego iz puke pakosti, iz puke zloće, i najgadnije zavisti, što mu nisam povjerio sve.

Na to usta Borkovsky s kreveta, i podje sobicom ljuljajući se od srdjbe i boli. Još je on trgao si prste zubima, još je udarao o zid kao mahnit!

Ja pustih buru da prohuja nemaknuvši se sa svoga mjesta. Poslje nekoga vremena stade on blizu vrata i obori zemlji pocrvenjelo lice, te se činjaše, da nešto duboko misli. Malo po malo neki mir, neka vedrina obli njegove obraze, i on se trgnu, te progovori negledajuć u mene:

— Sve mi se čini, da sva takova poduzeća jednom nogom hramlju, i da se sama od sebe razpliću u katastrofu, ovakovu ili drugačiju. Ja sam, istina, nalazio neku zabavu u ovakovih vratolomnih poduzećih, kojih sijaset nabrojiti mogu, ali sam sva ta, dvostrukom nesrećom platio. Valjda će još oštroumniji biti oni, koji živu pošteno.

Ja pružih ruku Borkovskomu, i potrudih se utješiti ga. Sutra dan sastavim mu prosbu, i plod

njezin bio je taj, da su ga prosto osudili radi njegove formalne krivice, krivotvorenja, na deset godina tamnice i tako mu stvar opredielili. Poslje nekoliko dana odvedoše njega u novu tamnicu „Mehter hané“, prikovaše mu željezo na nozi, i pustiše ga medju druge osudjenike.

Romantična zgoda u tamnici.

U to doba pojavi se u Carigradu kolera, i novi ministar policije, Samih-paša, misleći, da bi se ona u nečistoj „gornjoj tamnici“, koja je uz to bila prepunjena ljudmi, mogla takodjer pojaviti, pobrinu se, da oni, koji su bili zatvoreni iz političkih ili drugih manjih prestupa, budu premješteni u „dolnju tamnicu“.

Medju ovimi bio sam i ja.

Tu sam našao svoje staro družtvo: Kostaki-efendiju, moga Srbina Djoku i ostale naše Bugare. Meni je premještaj ovaj dobro došao, te sam odmah započeo raditi dalje na svojem književnom djelu.

Medjutim Djoku izprosi srbska agencija i on ode skupa sa ženom iz Carigrada, a mnoge od onih, koji su bili za lahke prestupe zatvoreni, odpustiše ili premjestiše u novu tamnicu „Mehtarhané“, tako da nas je tu opet ostalo vrlo malo.

Nas bijahu smjestili u dvie sobe, a sve ostale bijahu lokotom zaključane. Ja sam ipak znao kroz mali prozorčić preskočiti u drugu jednu sobu, koja je gledala prema dvorištu našemu i onomu mini-

starstva policije, i tu bih na jednom polupanom okviru, koji sam znao prisloniti uz stienu, sjedao nekako, i sebi mirno po čitav dan čitao i pisao.

Suproć prozora ove sobe, preko dvorišta ministarstva i njegova zida, dizao se je, na jedno četrdeset i pet koraka udaljenosti, grdan, nenapučen konak turski u vis, sa dva krila i sa sredinom, stidljivo uzmicajućom za krilima, koja su se izticala napried. Ja sam više puta, na večer, kad bi suton pao na zemlju, gledao zanešen u fantastičnu sliku pustoga konaka, koji je, nalik spavajućemu gorostasu, lebdio na prostom zraku, — i prizori, kakove mi bijahu predstavili Arajdji i Borkovsky, iznicahu jedan za drugim u mojoj duši. — „Kakovih li čudnovatih tajna kriju u sebi i ove stare drvene zidine!" znao sam onda mrmljati u sebi.

Neprodje ipak petnaest dana, i ja opazim prozore turskoga konaka gdje se kite zavjesami, kao i različita lica mužka ili ženska, koja su iznicala ovdje ondje na prozorih. Konak je dakle dobio gostiju i oslobodio se svoje pustoće.

Sasvim naravna znatiželjnost, u okolnostih, u kojih sam živio, kao i neka neizvjestna slutnja, naćeraše me, da motrim na konak, te da razpoznam njegove stanovnike. Tako bih u jutro vidio uz prozor desnoga krila na drugom katu, gdje nije bilo rešetaka, nekoga gospodina sa dugom crnom bradom, koji je pušio, kavu pio i kroz prozor pljuvao. Zaključio sam, da će to biti gospodar kuće. Suproć njega, uz drugi, srednji prozor, sjedila bi tada neka žena blieda, liepa lica, i za nju sam zaključio, da će biti njegova hanuma (supru-

ga). Više puta bih, u jutro, vidio uz to i neko djevojče, gdje se posadjuje medju njimi, te laska otcu i cieliva mu krupnom bradom obraslo lice. Eh! mišljah ja, to će biti njihova kćerka.

Razi zemlje, na lievom krilu, bijahu kuhinje, i ondje su se skupljale te larmale robinjice. Ove doskora opaziše čudnovatoga uznika, koji je po čitav dan gologlav stajao uz tamnični prozor, te na širokoj mu prednici čitao i pisao. Vidi se, da im je ova okolnost udahnula bila neko blago mnienie o meni, te su mi one na različit način izkazivale svoje sažaljenje. Po neka bi digla svoju bielu, čistu pregaču, te brisala suze s očiju. Ja bih mahnuo glavom u znak zahvalnosti.

Jedno jutro, pošto je gospodar kuće otišao bio, vidim gdje iz gornjega prozora desnoga krila viri, ustremljen na mene, grdan dalekozor, od onih starinskih dalekozora, kakovi se još samo na Iztoku rabe. Poslje dugoga fiksiranja, dalekozor se taj maknu, a za njim zasija liepo lice djevojke, kćerke gospodareve. Ova osta dugo na otvorenu prozoru, gledajući skoro neprestance u mene. Poslje toga sadje u prvi kat, i dignu rešetku s prozora, te pokaza svoj bust. I ja vidih bielo, sjajno lice djevojke, njezine krupne crne oči, koje su živo sijale iz daljine, i dugu, crnu kosu, koja se je u kovrčastih pletenicah spuštala s obih strana niz njezine grudi.

Ovo se ponovi i poslje podne i sutra dan, te napokon opazim, gdje djevojka ova mahnu glavom i rukom, te me pozdravi. Naravno, i ja sam joj odzdravio.

Od toga dana započe se neki snošaj medju nama. Djevojka bi ta ostajala skoro čitav dan na prozoru, i davala mi različite znakove, na koje sam ja odgovarao, kako kad bih razumio. Po neki put bi ostala dugo naslonjene glave, te gledala tužno, pak onda metnula bi bieli rubčić na lice, te si brisala oči.

Kako se može samo sobom razumjeti, ona je, po orientalnom duhu, u kojem je odhranjena bila, znala kadkada svojoj ljubežljivosti dati jačega te jasnijega izraza, ali sam takove pomisli odklanjao budi prostim niekanjem, budi navrnućem mimične te korrespondencije na drugu stranu. Meni je kod svega toga mililo zabavljati se s ovom, pa makar poludivljom djevojkom, znajući, koliko može imati u nje prirodne naivnosti i iskrenosti, što se kod mnogih civiliziranih Europejaka više puta nikako nenalazi.

Ona je sa svoje strane, kao da znajuć, da ponajviše s dugočasice stradam, izmišljala hiljade načina, da me zabavi i razdraga. Sad bi uzela svoje malo psetance, te metala ga na prozor i pokazivala na mene. Ovo bi se onda stalo strašno ljutiti, te lajati žestoko i prietiti mi glavom, — kao da je, nalik eunuhu, zavidilo, što gledam u njegovu gospodaricu. A djevojka bi ga mirila i unutar vukla, a ovo opet iskakalo na prozor i žestoko lajalo. Drugi put bi otišla u srednji dio sgrade, koji je unutar zalazio, i tu bi digla grdni srednji prozor, te se ukazala u cielini; onda bi stavila stolica desno i lievo; sama bi siela na lievu, a desnu bi označila meni, — onda bi zvala

robinjice, koje su jedna za drugom donašale kavu i druge sladkiše, te ih stavljale na moju stolicu, klanjajući se do zemlje i čineći „temennah". Onda bi se okrenula k meni i zvala me, da dodjem, smijući se vragolanski. Kadkada bi opet sjedeć uz prozor kliknula srebrnim, čarobnim glasom, te zapjevala koju tužnu iztočnjačku, u kojoj bi se tisuće osjećaja boli i ljubavi prelievali u čudnovatom zanosu. Ja sam joj za pjesme vraćao udaranjem u tamburicu, što je ona dobrohotno primala i slušala. Medjutim moje postojano zanimanje knjigom djelova na nju, pa i ona započe donašati knjiga i papira, te čitati i pisati na prozoru po vas dan, kao i ja.

Mati njezina nije se ljutila niti branila svomu djetetu doticaj samnom. Ona je pače znala prisustvovati smiešeći se njezinu nestašnomu igranju i zabavljanju, — a mene je pogledavala uvjek dobrotom i prijaznošću.

Ali kroz sve ovo povlačila se je druga, osobita okolnost. Već prvih dana našega spoznanstva učini mi neznana djevojka neki znak, tarući si kažiprstiće jedan o drugi i umiljavajući se, što je mogla sladje. Ovaj sam znak ja odmah razumio. To je bila prosba, da se ja obrežem — poturčim.

Ja joj odmah odgovorim odsudno ne! Ali to nije ništa pomagalo. Ona bi malo kasnije isti znak ponovila, nebezpokojeći se s moje ljutnje. Ona je ovo pozivanje činila gotovo svaki dan, dokazujući mi različitimi znaci, da ću se onda osloboditi tamnice, te da ću biti srećan.

Da ju suzbijem osjetnije u tom njezinu na-

stojanju, učinim ja jedan dan prsti križ, te joj ga pokažem, pozivajuć ju, da se ona sama pokrsti. Ona stade neko vrieme gledajući me plaho svojima crnima sjajnima očima, — pak onda odjednoč dignu glavu i rukom učini znak: da joj se toga neće činiti. Jednom ipak, pokažem joj novu, veliku bibliju, koju je amerikansko misionarsko družtvo upravo onda na bugarski prevelo i štampalo bilo, — te dokazavši joj, kakova je to knjiga, poljubim ju svečano pred njom; onda ju pozovem, da i ona poljubi istu knjigu. Ona ostade gledati me plaho neko vrieme, pak onda spusti liepu, vranom kosom urešenu glavicu na prozor, u znak da zadovoljuje mojemu pozivu. Ali to može svaka Turkinja bez bojaza učiniti, jer je Muhamed priznao u načelu svetost evangjelja.

Medjutim ja otvorim sâm lokot od sobe, u koju sam do sada samo kroz mali prozorčić uletao, te su mogli i drugovi moji pohadjati me kadkada. Jedno veće dodje u sobu jedan meni poznati i prijazni zabtija, imenom Čerkez Mustafa, te se upustismo u razgovor. Ja smislim, da ga upitam: znade li on, tko stanuje u onom konaku?

Mustafa mi odgovori, da zna, i da tamo stanuje Mehemmed bey, neki od većih činovnika kod visoke Porte. Na moje pitanje, kako je on o tom saznao, reče mi Mustafa, da je taj bey Čerkez, i da se on poznaje s njegovimi kočijaši, koji da su takodjer Čerkezi.

— Onda ćeš ti valjda znati, upitah ja življe, kakovo je to ono djevojče, koje vidjam na prozorih?

— Ha! to je njegova kćerka.

— Znaš li kako se zove?

— Ajšeh.

— A kakove je narodnosti njezina mati?

— Takodjer Čerkezkinja.

— Dakle i Ajšeh prava pravcata Čerkezkinja promrmljam ja i zamislim se.

Ja onda pripovjedim Mustafi sasvim slobodno nešto o svojih doticajih s njom. On me slušaše običnim licem, niti je pokazao nezadovoljstva ili srdjbe. Tad ga upitam, bi li on za dobar „bakšiš" (Trinkgeld) preuzeo, da joj dostavi listić. On je na to pristao, a mene neka smjela, idealna misao navede, da ovo učinim.

Nu budući, da sâm nisam dobro znao književni jezik turski, zaprosim pomoć u nekoga mladoga Jermenina, Artina Hazadarvjana, koji je zbog kradje bio stavljen pod iztragu, i privremeno bio pušten medju nas, u dolnjoj tamnici. Ovaj nije bio još sasvim izkvaren čovjek, i znao je duboko uzdisati i kajati se, kad sam ga prekoravao zbog krivice, koju je počinio.

S njegovom dakle pomoćju ja sastavim na večer jedan listić, u kojem sam tronuto zahvaljivao Ajši, zato, što je, neznajući da li nisam kakov nevaljanac ili razbojnik, snizila se do mene i izkazala mi toliko dobrote i olakšice u mom tužnom stanju. Ujedno sam joj javljao uzroke s kojih sam pao u tamnicu i svoje ime.

Sutra dan predam ovo pisamce Mustafi, i na večer pojavi se Ajšeh s ozbiljnim, zažarenim licem na prozoru, i dade mi znak, da ga je primila. Su-

tra dan malo se je javljala na prozoru, i kad god bi se pojavila, bila je nekako neobično ozbiljna, zamišljena i tužna. Na večer dade mi ona znak, da pošljem Mustafu gore; ja to učinim i on mi kroz pol sata donese odgovor.

Ona mi je, u koliko se sjećam, pisala istočnim, naivnim načinom, kako je izgubila i san i veselost, odkada je došla stanovati u taj konak, — kako je molila uvjek Allaha, da me oslobodi, — kako joj majka drži nemogućnim pokušaj za osloboditi me preko otca njezina, komu da se ona neuhva ništa spomenuti o meni, — kako je sâma o meni već s prvoga maha imala najbolje mnienje, dodajući, da pri svem tom, što uvidja, da moji osjećaji valjda drugamo naginju, ona mi želi oslobodjenje i svu sreću ovoga života. O poturčivanju, hvala bogu, nije bilo ni rieči. Samo je ozdola na mjestu podpisa, stajalo na francezkom jeziku, mjesto na turskom: Aïcheh.

Sutra dan dade mi Ajšeh znak, da mora s nekimi prijateljicami, koje joj bijahu došle u pohode, otići nekamo na nekoliko dana, i ode. Poslje pet dana, u jutro, zatrepta njezina crvena haljinica izza rešetke prvoga kata, koju odmah dignu, čim me opazi, i pozdravi me, ali ne onako živahno i veselo, kao što sam se morao nadati. Neka žalost bijaše razlivena na njezinih bliedih obrazih, i pogled joj bijaše osobito turoban.

Medjutim razjasnjenje toga pojava nezakasni nadoći. Već drugi dan opazim, da se zavjese lievoga krila na gornjem katu skidoše. Sliedeći dan opazim, da se to isto dogodi i sa zavjesami dol-

njega kata, a treći dan nesta zavjesa i sa desnoga krila gornjega kata. Ja razumjeh da se Mehemmed-bey seli u drugi konak, ili možebit u koju provinciju. To je bilo koncem studenoga 1871. godine.

Sva tri dana Ajšeh se nemače sa prozora. Gledala me je neprestano i s izrazom nekoga očajanja. Na moja pitanja maknula bi tužno rukom prema moru. Ja nisam mario tražiti zabtiju Čerkez-Mustafu, niti ga šiljati, da razpita stvar.

Treći dan dodje i mati njezina na prozor, pozdravi me i dade mi rukom znak, da će odlaziti. Prema podne evo i Ajšeh, prebrodjene bielim florom, koji bijaše zataknula pod bradicom, i sa „feradjom" (gornjom haljinom) na ledjima, na prozoru, blieda kao smrt, držeć bieli rubčić u ruci. Ona upre rubčić na usta, te mahnu s njim prema meni, zatim pokri oči rubčićem i udalji se. Više ju nikad nisam vidio.

Njezin odlazak ne učini na meni osobita utiska, i ja sam nastavio raditi sve do večer. Poslje večere, kada tiha noć pade na zemlju, ja se, po običaju, udaljih iz sobe, u kojoj smo spavali, i udjoh opet u sobu prema dvorištu, da se, kao obično, prošećem u samoći, da popušim koju cigaru i da nastavim tok svoga razmišljanja.

Ali me odmah nešto neugodno dirnu, kako sam pogledao prema konaku. Nebijaše tu više vidjeti razsvjetljenih prozora, niti čuti nestašni lavež maloga psetanceta, niti bijaše Ajšeh, koja je, izviešćena bludećom vatrom moje cigare, znala drugi put otvoriti prozor i na plamu trorukoga srebrnoga sviećnjaka pokazati svoje liepo lice. Konak je

opet sâm lebdio na zraku poput tužna gorostasa, mrk i pust!

Neka nepojmljiva tuga napade me; ja sam osjetio, da mi nešto manjka, i grozota tamnice i samoće ukazaše mi se u čitavoj svojoj goloti. Moje se srce stisnu i jedna se suza odkotrlja niz moje lice.

Poslje dugoga šetanja, popnem se na prozor, naslonim tužnu glavu na željezne prutove i zagledam se u mjesec, koji je ponad pustoga dvora tamničnoga tužno sjao, i slušao romor povjetarca, šuštajućega kroz lišće drveća tik mene.

Dugo sam dugo tako sjedio prevrčuć tužnimi misli, i mjereć dubljine svoje nesreće; kad se prenuh, krnj krvav mjesec zapadaše već očajano izza konaka, i ja odoh da legnem u obću sobu, gdje su moji drugovi već pospali bili.

Prelaz u novu centralnu tamnicu.

Dalji dani prolažahu nam veoma jednostavno i mirno. Prodje božić a bio se približio već i uskrs god. 1872, a nas i posljednje nade glede skoroga oslobodjenja, koje polagasmo na bugarsku ekzarhiju, izdadoše. Sa strane se ekzarhije bijahu radi nas učinili ozbiljni koraci kod visoke Porte, ali neprijateljem našim podje za rukom osujetiti sve njezine napore, i mi dočekasmo i treći uskrs u tamnici.

Ovo prepuni čašu našega strpljenja i mi zaključismo učiniti „štrajk“, te prestasmo odilaziti po kruh, kad bi nas večerom zvali, da nam ga po-

diele. Ovaj način štrajkovanja je starinski običaj kod Turaka; tako bi Janičari, kad su htjeli izjaviti svoje nezadovoljstvo ili pripríetiti pobunom, oglušili se pozivu na ručak ili na večeru. Način taj prosvjedovanja bio je i prije nas rabljen u tamnici.

Odkazivanje kruha s naše strane zabuni očevidno Turke. Novi mudir tamnični, Redjeb-bey, dodje moliti nas, da se svoga nepokorstva odreknemo. Naš je običan odgovor bio taj: „ako će te nas sjeći, sjecite nas; ako će te nas vješati, vješajte nas. — ali kakovo je to čudo, da nas tolike godine držite u zatvoru, ni sudjene, niti osudjene?"

Na to se pobojaše, da smo mi nakanili učiniti kakav silovitiji korak, — pokušati pobjeći ili takova što. Zato podvostručiše straže i počeše raditi na tom, da iznude dozvolu od paše, da nas premjeste u novu tamnicu, „Mehterhané", koju bijaše sagradio Husni-paša.

I zbilja jednoga dana prema podne, nahrupiše odjednoć k nam stražari tamnice, kričuć goropadno: „Hajde dižite svoje stvari! spremajte se! Odlaziti će te odavle! Ha, žurno, trhonošci već čekaju dolje!" — Ovaj dogodjaj, akoprem nas nije iznenadio, učini ipak na nas veoma neugodan utisak. Pospremamo dakle na brzu ruku svoje stvari i podjemo. Ja sam mnoge rukopise svoje, koje nebijah zatrpao u svojoj postelji, uništio, bojeći se, da kod ulazka u „novu tamnicu", gdje su nam se stvari imale na novo pregledati, nebudu uhvaćeni.

Izišav na vrata tamnice, opazismo, da je s obih strana ondje stajalo, kao u zasjedi, jedno pedeset zabtija. Mudir tamnice, bojeći se ozbiljne

pobune, bijaše jih ondje namjestio, da se na prvi znak bace u nutra na nas. A nas je bilo svega skupa desetak! Mi se ipak narugasmo njihovoj ograničenosti i plašljivosti, te podjosmo okruženi od jedno dvadeset njih napried.

Prodjosmo kroz mnoge ulice i bazare, dok nestigosmo na veliki trg „Hat-megdan", komu spreda diže se toli grdna koli divna djamija Ai-Sofija, a s desne strane prostrana tamnica „Mehterhané".

Ušavši na glavna vrata, prodjosmo kroz druga nutrnja i zavinusmo na desno, ostavivši s lieva bolnicu i ulaz u vrt prvoga diela tamnice, zvanoga Tershané, u kojemu su živjeli osudjenici sa željezi na nogama, medju kojimi i Borkovsky. Mi zadjosmo na desno putanjom izvanjskoga vrta tamničnoga, prodjosmo kroz treća vrata i stadosmo pred četvrta, gdje su naše stvari pregledali. Moji rukopisi u postelji prodjoše srećno, poslie čega pustiše nas u grdno dvorište drugoga diela tamnice, zvanoga „centralnom tamnicom Carigrada".

S lieva vidjesmo samu zgradu, u kojoj smo imali biti zatvoreni, a s desna zidine, koje su zaklanjale dvorište, i neke turske kuće uz njih Zatim stigosmo pred peta vrata, koja su vodila u nutrnje malo dvorište, a izza toga na šesta vrata u uzki nutrnji hodnik zgrade. Ova se je zgrada sastojala iz četiri široke sobe, jedna na drugoj postavljene, i u njih je živjelo do pet stotina nevaljanaca i razbojnika najgroznijih vrsti! Nas odvedoše u desnu sobu razi zemlje i tu nas pustiše k drugim nekim Bugarom, koji su ondje bili zatvoreni.

Ova je soba bila dugačka i veoma mračna; jer neimadjaše van tri prozora, i ovi su bili samo na dolnjoj strani poredani, tako da je gornja polovica bila gotovo i danju sasvim mračna. Ovi su prozori gledali na vrt „Tershane“ i bili su oklopljeni gustimi željeznimi rešetkami; ovo je učinjeno radi čestih kradja, koje se zbivaju u obijuh djelovih tamnice, da nebi lopovi mogli prebacivati ukradjene stvari svojim drugovom u drugom djelu tamnice, te tako zaplitali jim svaki trag.

Mi Bugari, svih skupa do dvadeset na broju, — zauzesmo gornju mračnu stranu ove sobe, sa jednim samo prozorom, uz koji su krojači znali sjedati i na slaboj mu svjetlosti marljivo šiti. Tu smo poredali svoje postelje jednu uz drugu, a ja zauzeh granicu. Poznajući užasni i pogibeljni život u ovoj tamnici, ja sam morao sâm stati na granici, odkud je počimao red razuzdanih i svadljivih Turaka, da predupredjujem sukobe i održajem dobre odnošaje s njimi.

Kostaki-efendi i doktor Mirković — jedan od naših Bugara, — nedodjoše živjeti dolje s nami, nego dobiše jednu sobicu gore na dvorištu. Ovo je bila plaća Kostakiju za izdajničku i špijunsku ulogu, koju je igrao prilikom našega „štrajkovanja“ u dolnjoj tamnici“.

Slike iz „nove tamnice“.

Prije nego što predstavim nekoliko slika iz ove tamnice, treba mi baciti pogled na obći život u njoj.

Ne dugo poslje našega dolazka u tu tamnicu, premjesti se čitavo ministarstvo u novu liepu palaču, nedaleko od nas podignutu, koju je u tu svrhu počeo bio graditi Husni-paša i koja je već dovršena bila. S tim budu dovedeni k nam i posljednji zatvorenici iz „gornje tamnice“, koji su nalazeći se pod iztragom, morali biti uvjek pri ruci sudovom.

Tako je sada u našoj tamnici bilo preko pet stotina ljudi od svih narodnosti Iztoka. Bilo je tu: Bugara iz svih krajeva Bugarske, Turaka, Grka, turskih podanika i elinskih, Srba, Hrvata, Crnogoraca, Arnauta — sve tri vjere, Vlaha, Zejbeka, Laza, Kjurda, Georgijanaca, Čerkeza, Persijanaca, Jermena, Karamanlija, Arapa, — bielih i crnih, Afrikanaca tja iz Darfura, — a bilo je i nekih Niemaca, Amerikanaca, Rusa, Poljaka i jedan Indijanac.

Lahko je pomisliti kakovim su medjusobnim sudarom izloženi bili tako različiti elementi, osobito kad se uzme u račun, da se policija nije starala za nutrnji red i mir. Fakt je bio, da smo mi, individualno slobodniji te manje izloženi bili nadzoru policije u nutri, u njezinih šakah, nego što smo bili vani, na slobodi. Iz toga se je bila izrodila neka potmula nutrnja borba i trvenje medju različitimi narodnostmi, i narodnosti su te, u

obće, ondje predstavljale kompaktne bojne mase, sa vodjami na čelu, i gotove da se na prvi glas bace sliepo na neprijateljsku stranu, s kojom bi se izrodio razdor. Pod terorizmom ovih različitih stranaka mogla se je ondje jedino čuvati lična sloboda i sigurnost pojedinaca. Koga nije štitila moćna zajednica jedne stranke, taj je bio izložen uvriedam, udarcem, kradji itd. Ovaj strah od napadaja, i ta spremnost na napadaj, bijaše malo po malo dovabila u tamnicu velik broj oružja, ponajviše noževa, te sam i ja morao uvjek za pasom nositi nož ili bodež.

Najmoćniju i najkompaktniju stranku predstavljali su u „centralnoj tamnici", kod nas, Čerkezi, akoprem jih nije bilo više od dvadeset i pet, a preko u Tershani, Kjurdi. Čerkezi su se sastojali ponajviše iz jedne razbojničke čete, koja je bila oplienila poštu nedaleko od Carigrada; bijahu to ljudi doduše ne uvjek visoki, ali vanredno snažni i triezni. Njim na čelu stajaše Kadil-bey, srednja ali veoma čvrsta uzrasta, blieda mračna lica, a kriepkih i energičnih crta. Kad bi sjeo negdje u kut, te bi stisnuo čeljust, upravio nekamo u neizvjestnost tamni pogled, činjaše mi se da vidim pred sobom junaka, od onih, koje su nam tako divno opjevali Puškin i Lermontov. Kadil-bey, akoprem hrabar i moćan, bijaše veoma mudar, i više je puta upotriebio svoj upliv na to, da dvie zavadjene stranke pomiri, ili da predupriedi krvav sudar.

Iza Čerkeza najkompaktnije su se držali Arapi, Persijanci, Crnogorci, Arnauti i Bugari. Što se Turaka tiče, akoprem jih je najviše bilo, bili

su ipak pociepani na manje stranke, te su u obće predstavljali elemenat slab i razkalašen. Samo u važnih slučajevih, kad bi nastalo veliko komješanje, znali su se oni na krik fanatika: „din iman ičun“ (za vjeru i zakon) zgrtati na kupove i zajednički napadati.

Što se nas tiče, mi smo se u obće dobro držali. U druge nismo dirali, niti nepravde činili, niti zadjevica izazivali, a umjeli smo držati se tako, da su nas štovali i bojali nas se. Ja sam u tu svrhu bio zavezao saveze sa nekimi od moćnijih stranaka, naročito sa Čerkezi, a Crnogorci su uvjek bili na oprezu da nam na prvi poziv priskoče u pomoć. Osobito pako ta okolnost, što su neki hodže dolazili k meni, da jih učim francezki, pribavila mi je bila osobiti ugled, naročito, u razuzdanoj masi Turaka. Tako dok sam ja bio, sukoba medju nami i drugom kojom strankom nije bilo, osim jednoga neznatnoga slučaja s nekim Grkom, komu je s nekoliko ćušaka plaćeno za drzovitost prema jednomu od naših. Poslje moga pobjega iz tamnice, čuo sam u Odesi, da je bilo bitke medju našimi i Turci, i da je tom prilikom naših sedmorica ranjeno bilo, a Turaka još više. Crnogorci su prije toga većinom već pušteni bili na slobodu ili prognani natrag u domovinu.

Ovi raznorodni elementi, koji su s jedne strane predstavljali tako mračnu sliku, s druge su ipak strane poradi raznolikosti običaja i načina življenja predstavljali sliku, punu izvanredne originalnosti, zanimivosti i čara. Ova bi se slika znala razviti poglavito večerom, kad bi nas izagnali iz

širokoga dvorišta — kojim smo se danju znali razpršiti — i saćerali u nutrnje dvorište i u samu zgradu tamnice.

Kako bi ušao na mala vrata u to dvorište, opazio bi odmah s lieva česmu (fontanu, zdenac), i oko nje ponajviše Turaka, koji si peru noge, šaleći se medju sobom. S desna je bila soba odredjena za djamiju, u kojoj su derviši vršili svoje užasne obrede, vrteći se oko sebe, ili bacajući glavu sad na desno sad na lievo te urlajući „hej — hi! hej — hi!“ dok se nebi netko onesviestio, te kao biesan udarao glavom o pod ili o zid, tako da bi ga krv oblila. Ovakovu biesnoću drže Turci za osobitu milost Allahovu, kojom on daje priliku dotičniku, da se s angjelom Gabrielom razgovara.

Tik djamije bila je soba odredjena za crkvu, u kojoj je bilo oltara i različitih ikona kao i knjiga crkvenih. Tu bi opazio koga razbojnika, Grka, gdje na tinjajućom svietlosti lampice čini poklone, udarajući žestoko glavom o zemlju ili rukom o čelo i prsi, kad bi se krstio, te prizivajuć gorućom pobožnosti milost i pomoć svetoga Vahomije zaštitnika Kefalonićana, koji su u obće čuveni s razbojničke i krvničke ćudi. U ovih je ljudi nevaljanština tako srasla s pobožnošću, da bi čovjek morao duboko razmišljati, kako su ova dva tako protivna pojma mogla kod njih srasti i predstaviti neku cielinu.

U uglu suproć crkve opazio bi spuštenu plahtu sa otvorom na sredini, na kojem je vještak stojeći izza plahte, prikazivao razne komične slike, iz iztočnoga života i to posredstvom raznih malih

lutaka, koje je on znao nataknuti na prstih te vrtiti jih i pregibati, zboreći u mjesto njih te mjenjajući glasom, kako kad je to trebalo, poradi različitih osoba, koje je iznašao na scenu. Te su lutke predstavljale mlade, liepe hanume, ili stare bake, mladu gospodu, ili hodje, pak popove, činovnike itd., kakove su već osobe trebale vještaku. Ovo je prvobitno, narodno kazalište Turaka, i zove se „Karagjoz". Pod „Karagjozom" razumiju Turci neku vrst šaljivoga Mefista, koji se u sve scene iz nevida uplićе, te jih čini više puta veoma zabavnimi i smiešnimi.

Tik grdnih vrata same zgrade, stoji žarnica i na njoj Turčin peče kavu; oko vrata i podalje posjedali oni, koji se na večer hoće nasladiti kavom te puše i govore tišje; medju njimi sjelo nekoliko Araba te puše na izmjence iz „nargile" hašiš. to je vrst opiuma, kojom se oni opijaju i uživaju tom prilikom neke izvanredne naslade; ali sam ja od takovih uvjek bježao, budući da mi je zadah toga opiuma bio izvanredno otrovan i nesnosan.

Dvorištem bi se medjutim šetali različiti zatvorenici ili sjedjeli u gustoj masi, tako da bi težkom mukom mogao prolaziti kroz nje.

Ušav u hodnik unutar zgrade, začuditi ćeš se čudnovatomu prizoru, koji se ondje prikazuje. S desna i s lieva viditi ćeš najrazličitije stvari, koje se tu prodaju, kao na kakovu bazaru, i čuti ćeš goropadnu larmu prodavača, koji viču: Evo kisela mlieka! friška kisela mlieka! — Groždja! Grož-dja! — Evo „jahnije" (zuspeis) dobre! — Sladke pečene djigerice! — Krušaka divnih! — Evo vam

jabuka! jabuka! — Hej! tko će duhana! duhana! itd. A hrpe se kupacah navrtaju oko njih, pogadjaju se i sjedaju uz njih te jedu, ili odnašaju kupovinu u svoje „kouše“ (sobe).

Podalje u hodniku opazio bi na sumnjivoj svjetlosti jedne lampice čudnovatu sliku jednoga derviša arabskoga, u prnjcih sa dugim od sinja platna „djubbetom“ (vrst duge gornje haljine), gdje se njiše i okreće igrajući neku divljačku igru. Lice mu je pocrnjelo, brada siva a očima jedva škilji, — sliep je, — a uz to lud, ta nevaljanci tamnični zbivaju hudu šalu s njim, tjerajući ga, da jim pleše, štipajući ga i gurajuć, da ga je jauk i lelek stalo.

Ušavši desno u „prvi kouš“, opazio bi, gdje uz udaranje sitne tamburice poskočili naši Bugari u kolo, te pokazuju kako uza svu nevolju umiju još dobro i liepo skakati u skladu, ili se pak njih dvojica otrglo i jedan suproć drugoga igra, pletuć najčudnovatije nogami, što se zove igrati „Račenice“.

Podalje poredali se Turci u grdno kolo, te uz šum „tarabuke“ (vrst bubnja, koja naliči loncu od zemlje, koji umjesto podnice ima kožu) i klarineta ili violina, pjevaju derući se što igda mogu bolje, a medju intervali grmi grozan, skladan glas „tarabuke“, te izpunjuje slušaoca čudnom stravom.

Pogledav na lievo, vidio bi Jermene, gdje su posjedali na svojih postelja, gdje puše i slušaju pripovjest jednoga carigradskoga Grka, koji je veću stranu svoga života sproveo u tamnicah carigradskih. Bio je to čovjek svojih četrdeset i pet

godina, nizka i pukljava uzrasta, krivih ustiju a pogleda izvanredno oštra i nepouzdana. On se je bio zaljubio u jedno mlado momče jermenskoga poriekla, kojega je zanat bio kradja, te ga je sliedio kao kakova siena. On je bio pun najčudnovatijih iztočnik pripovjestih, nalik onim u „hiljadu i jednoj noći“, te se je u tamnici hranio od pripovjedanja.

Prešav u suprotni „drugi kouš“, opaziti ćeš na lievo Grke u povećih hrpah, gdje se šeću ili sjede te se svadjaju ili si pako pripovjedaju svoja lupežtva. Njihova obična i najmilija zabava bila je ta, da se natječu u dosjetljivosti, kako bi se ta kuća ili onaj magazin najženijalnije dao oplieniti.

Podalje sjeli Crnogorci, te se krupnim glasom prepiru o koje čemu, a ponajviše o stvarih, s kojih su pali u tamnicu, ili prevrću uspomene iz svoje kršne domovine. A još dalje nasjedali ljuti Arnauti, te slušaju zamišljeni pjevača, koji urla udarajuć u tamburu.

Uzpev se na stepenice u „treći kouš“, koji je bio nad našim, viditi ćeš na prvi mah Čerkeze, gdje pjevaju i igraju, te ćeš se čuditi raznolikosti i zanimivosti njihovih plesova. Podalje uz udaranje grdne tambure sa neprebrojnimi žicami, koja se zove „sas“, vidio bi mlada Perzijanca gdje pjeva sâm neki od divotnih onih persijanskih eposa, u kojih se ljubav i junačtvo prelievaju u najdivnijoj poeziji, — a okolo njega posjedali Perzijanci i Turci, te ga slušaju uzdišuć i suzeći.

Sašav dolje i uzpev se opet na druge stepenine s lieva, ući ćeš u „četvrti kouš“, i ponajprije

pasti će ti u oči grdna gomila ljudi jedan uz drugoga sve više i više stojećih, koja stoji nemičući se nasried „kouša". Zaviriv s nekoga kraja, viditi ćeš bielu plahtu, na kojoj frču karte i blistaju se zlatni i srebrni novci. To je kolo kartaša, koje se ne diže odanle dan i noć; kartaši se mienjaju jedan za drugim, te kušaju sreću. Ovdje ponajradje boravi poglavica Čerkeza, Kadir-bey, koji je bio osobite sreće te od sâma kartanja i lihvarenja u tamnici, bio se koristio na jedno 200 lira (400 dukata).

Podalje vidio bi različito družtvo, koje gleda Zejbeka, koji pleše previjajuć tielom kao zmija i čineći različita fantastična ili razbludna kretanja. A podalje crn Arab iz Palestine pleše pokrečuć tielom kao sakat u najkomičnijih formah, a njegovi gledaoci pucaju od smieha.

Malo po malo noć nastupi, stražari zaviču na dvorištu, da svi udju u nutar zgrade, te zatvore glavna vrata. Eto ti izza mala i nadzornika tamničnoga Miralay-beya, sprovodjena od svojih činovnika i nekoliko stražara, gdje ulazi u tamnicu, da učini svoju običnu inšpekciju. Poslje toga život i larma u tamnici počmu malo po malo malaksati, — napokon legnu svi osim onih, koji su oko kola kartaškoga. Dok eto ti pukne zora, muezzini zaviču na djamijah, njim se oglasi i hripavi glas tamničnoga hodje, a pobožniji poustaju, da uzmu „abdest" (jutrenje umivanje) i da odu moliti se u djamiju.

a) Velika bitka u „Tershani".

Za moga se vremena nije dogodio velik sukob u centralnoj tamnici. Bilo je doduše jedno pet sudara, ali ovi daleko zaostaju po svojoj zanimivosti, po žestini i posljedica svojih izza bitke jedne u „Tershani", kojoj smo prisutstvovali s prozora naših, gledajućih na široki vrt „Tershane". Pričati ću jednostavno, kako se je ta bitka dogodila.

Sa strane od vrata, na kojih se je ulazilo u naše glavno dvorište, bio je mali dućan mirodija i jestiva, u kojem nam je jedan jermenin tržio najobičnije stvari za svakdanju potrebu. K ovomu su dolazili kupovati i uznici od „Tershane". Jedan dan svadi se s ovim tržcem neki Persijanac iz Tershane, grdeći ga da mu je odviše malo sira dao za njegov novac i počme ga tući. Na blizu stojeći neki Jermenin, takodjer iz „Tershane", a orijaškoga uzrasta i snage, videći Persijanca, gdje tuče njegova zemljaka, pograbi ga i baci na zemlju te ga stade žestoko mlatiti. Persijanac ustade napokon, negovoreć ništa, i ode u „Tershanu" — da uzme svoj nož, koji nije imao pri sebi:

U to vrieme sjedio sam ja slučajno na prozoru u našem „koušu" i razgovarao sam se sa našimi Bugari, koji su zbog ubijstva ili hajdukovanja bili zatvoreni u „Tershani", i tu danju pod našimi prozori u vrtu radili po čitav dan, ponajviše krasne „nalume" (sandale), koji su na Iztoku u velikoj porabi naročito medju ženami. Ali od jednom opazim, da kod vrata toga vrta zablista na suncu nož u ruci Persijaca — istoga, koji je malo

prije izmlaćen bio, a njemu u stranu djipi kao lav i uteče udarcu onaj Jermenin, koji ga je bio tukao. Persijanac se spusti za njim vrteći nož u ruci, a Jermenin djipaše pred njim kričuć i zovuć pomoći.

Po vrtu sjedjahu ili stajahu razpršeni Zejbeci i Turci, koji kad opaziše mrzkoga Perzijanca, gdje goni nožem Jermenina, zakričaše nekim divljim krikom i spustiše se za njim, nišuć se vrtom poput topola *).

Medjuto doskočiše drugi Perzijanci i oduprieše se Zejbekom, koji su, oružani dugimi štankami i kolci, što jih povadiše iz vrta, htjeli zagraditi put Perzijancu. Na to dospješe i Jermeni, koji su se, uvriedjeni s opasnosti, koja bijaše priprietila njihovu vodji, bacili golimi noževi i sliepom žestinom na Perzijance.

Do mala sav se vrt napuni uznici, koji su kao biesni trčali sa svih strana „Tershane", da brane ili da napaduju, ako je stranka, kojoj su oni već pripadali, upletena u bitci, — te nisi čuo drugo, do očajano kričanje ranjenika, divlji uzklici napadača i larmu veriga, koje je svaki imao na nozi.

---

*) Da ova prispodoba bude pojmljiva, moram primietiti, da se Zejbeci od malena stežu grdnim pàsom, koji jim dosiže od noguh niže bedra, pa tja do više prsijuh, uslied čega oni postaju vrlo tanki a uz to veoma visoki. A na glavi nose grdan fes, nalik derviškomu „kau[illegible]" sa ogromnom debelom kitom, koja svrh „kauka" silazi niz pleća do blizu pàsa. Tromi su, ali izgledaju kao orijaši, i drže se za velike junake, što im se neda uvjek odreći.

Naši Bugari prikupiše se tik stiene i ostadoše neutralni. Ali podalje od njih sjedjaše na stolici jedan uznik, podbočen na ruku, i namićući se mjerijaše krvavim pogledom borbu, koja se pred njim razvijaše. Bio je snažna visoka stasa, lica smiela i bezobzirna, a liep mu debeli brk zastiraše junačko lice.

Bijaše to Deli-Husein, vodja Kjurda.

Odjednom djipi Deli-Husein i skoči na stolicu, te izvadiv liep jatagan iza pasa, zavrti ga nad glavom poput munje i zakriča: „Varaljau! Varaljau! Varaljau!“

U tili časak vidjeh divlje Kjurde, gdje poput tigrova skaču ponad grmlja od vrta, kupeći se oko svoga vodje. S ovim čitava borba uze drugi mah.

Za jedan časak nasta neka tišina, ali se odmah vidje, da ljuti Husein neskuplja svoje tigre, da posreduje i da uzpostavi mir, nego da napada. Jermeni i Zejbeci osjetiše odmah, da se ljuti njihov vrag, koji i na planinah male Azije hara njihova sela i plieni njihova stada, diže opet, da se i tu, u tamnici, obori na njih, te prema tomu učiniše okret.

Za trenutak razumješe Kjurdi nalog svoga vodje, i akoprem malo na broju — jedno tridesetak njih — navališe bez krzmanja na debelu masu Zejbeka, Turaka i Jermena, urličući kao lavovi. Ponajprije pograbiše kamenje i zemlju te bacaše na oči protivnikom; za tili časak poćupaše drveće i sve što bi jim moglo pribaviti toljagu, pa se pustiše za Deli-Huseinom napred, mašući toljagami a držeć u ustima noževe i jatagane.

Masa se protivnika raztvori pred njimi i oni zadjoše krčeć si put na četiri strane, te kričahu neprestano kao divlji i lomljahu sve, što bi jim došlo pod ruku.

Jedan jauk — užasan jauk prodre odjednoč kroz zrak. Bijaše to jauk nekoga Arnautina, koji je kao vjeran prijatelj vodji Jermena stajao uz njega, te ga zaklanjao od udaraca. Arnautin taj bijaše mlad momak i vrlo obljubljen u „Tershani.“

Kad začuše ljuti Arnauti, da je jedan od njihovih smrtno ranjen, napustiše rezervu, koju su htjeli držati, i pustiše se kao biesni na Kjurde. Njih dočekaše ponajprije Perzijanci, koji su peripetijom borbe bili odtureni na drugu stranu vrta, te bili nekim načinom paralizirani.

Mediutim čujaše se glas truba, koji je iza ograde vrta, pred zgradom „zabtija“ hitno pozivao zabtije na okupu. Do skora vidjesmo, da su iz bližnje vojarne prispjele i dvie satnije vojnika. Za čas se vrata od vrta širom otvoriše i vojnici te zabtije sa naperenimi puškami udjoše u četiri kolone, i stupajuć umjerenim korakom prekrižiše vrt. Pred njimi idjaše, oružan dugačkom toljagom, tamnični „bimbaša“ (tisućnik) Kjučuk-Ali-bey, i kričaše te zaklinjaše borioce, da se umire, jer da će se inače strašno krvi proliti.

Ova intervencija oružane sile stiša i same Arnaute. Ovi se kao i Kjurdi razbjegnu u zakutke tamnice, da sakriju oružje, te da nebudu s njim u ruci uhvaćeni.

Vojnici pokupiše težke ranjenike, njih sedamnaest na broju, koji bijahu popadali, i odne-

soše jih u bolnicu. Ovi se svi izliečiše osim mladoga Arnautina, koji je poslje nekoliko dana umro.

Paša dodje isti čas u tamnicu, i čitavu noć ostade ondje, da uzroke borbe i glavne krivce pronadje. Nekoliko njih od poglavica stranaka budu osudjeni na razne kazni, ponajviše: da sprovedu nekoliko dana u „Zindanu“, na sedamnaest stepenica pod zemljom, gdje voda kaplje sa zidova i s tavana, a neima druge svjetlosti do jedne male luknje na visini, niti druge hrane osim jednoga komadića kruha na tri dana.

b) Najgadniji krvnik koga sam ikada vidio.

Doduše imade svuda zločinaca i tamnica, ali se — dopustite mi tu prispodobu — drvo zla nije valjda nigdje tako razvilo niti tako obilato i raznoliko razcvalo, kao na Iztoku — u Carigradu.

Ja sam u tamnici imao pred očima ovo drvo i mogao sam sasvim komodno motriti ga u svih njegovih pojedinostih. I vidio sam najraznovrstnije zločince, koji su najraznolikija zločinstva počinili bili, — i takova zločinstva, o kojih u Europi obično neimaju niti pojma, — ali medju svimi učinio mi se jedan zločin — najgrdnijim zločinom i jedan krvnik — najgadnijim krvnikom.

Bijaše to neki Arab, imenom Kara-Mehmed. On je počinio zločin u kavani Phoenix, u Galati. U ovoj naime kavani imadjaše družtvo od nekoliko mladih Niemica iz Češke, koje su tu svirale na guitarah i na violinih. Medju njimi i brat jedne od njih, mladić svojih osamnaest godina, biela, čista

lica i plave, liepe kose. Kara-Mehmed, koji je jedva bio pušten iz tamnice, gdje je zbog kradje svoje tri godine sproveo bio, pohadjaše vrlo često istu kavanu Phoenix, i činjaše se da obraća pažnju na toga mladića. Kazaše mi, da je on često zvao toga mladića k svomu stolu i tu ga častio i laskao mu. Iz kakove pobude? — iz najgadnije, koja se dade zamisliti.

Naravna stvar, mladić si taj nije dao ni spominjati o nekih predlozih Kara-Mehmeda, i ovaj ga jedno veče, iz najužasnije strasti i najgroznije zavisti, probode smrtno nožem usried kavane. Na to ga policija uhvati i dovede u centralnu tamnicu, gdje sam imao prilike vidjeti ga.

Bijaše to čovjek svojih trideset godina, pocrnjela lica i groznih crta. Čelo mu je na obima stranama bilo oštro izpupčeno, nos mu je bio na kraju prelomljen, čeljust dugačka, a na širokima ustima treptao mu je neki gadan, oduran izraz. Ali što nada sve odkrivaše njegovu crnu dušu, bijahu to njegove mračne, divlje oči, s kojima je znao kobno streljati. Meni se činilo, da i pogled hyene mora pitomije izgledati. Ja mu u oči dva trenutka nisam mogao gledati, a da neplanem od užasa i odvratnosti.

Jedno jutro sjedjah ja na stolici, gore na dvorištu, i uživah pogled na sjajno sunce, koje je uzlazilo ponad divotnih svodova Svete Sofije, — a Kara-Mehmed dodje i sjede na korak od mene, te si naruči kavu. Psetance jedno, koje sam ja njegovao u tamnici, te ga zbog njegove žive, nemirne ćudi bijah prozvao „čap-

kunom“ (fakinom), opaziv, da sam već došao, pohrli k meni mašuć repom i pozdravljajuć me radostno. Ja ga uhvatim za glavu, pomilujem ga i prozborim gledajuć mu u liepo crno oko: „Čapkune moj, čapkune, ti, koji si fakin medju psi, imaš neizmjerno pitomije i pametnije oko, nego taj „čovjek“ tu, koji sjedi pokraj mene!“

c) Posljednji prorok kršćanstva.

U Carigradu bijahu u to doba uhvatili i doveli u tamnicu Grka nekoga, podanika elinskoga, koji je prodavao kriomice knjižice neke, u kojih su se sadržavala proročanstva, kako će Rusi osvojiti Carigrad i uzpostaviti krst na svetoj Sofiji. Ime mu bijaše, ako se dobro sjećam, Anastasij Joannidis.

Ovo bijaše čovjek svojih četrdeset i pet godina, ali je izgledao nešto stariji. Crne su mu lasi bile u nekoliko već posjedjele, vedje crne i debele, oči crne a pogled zdvojen i mračan; poneki put bi samo znale one sjevnuti fanatičkom vatrom, i tad bi se njegovo inače krupno ali kao u postnika izgledajuće lice znalo animirati čudnom živošću i koloritom. Stas mu je bio sriedan i izdavao je jaku narav.

Anastasij je od prvoga dana svoga zatvora živio većinom osamljeno i pohadjao je svaki dan crkvu, gdje je znao ostajati vrlo dugo i tu marljivo čitati iz crkvenih knjiga, te goruće se moliti. Poslje podne znao je, sa knjigom Davidovih psalama u ruci, otići negdje u zakutak, te sjednuv

ili legnuv na golu zemlju, sebi priliježno na glas čitati iz nje.

Ponekad je znao sjesti medju svoje Grke i upustiv se s njimi u prepirku, dokazivati jim istine biblije, te koriti jih i psovati najžešćimi izrazi s njihove nevaljanštine i s nemara jim za spasenje svoje duše.

A u nedjelju, kad bi, po običaju, došao izvana svećenik, koga je država plaćala, te služio misu, Anastasij bi, po čitanju evangjelja, popeo se na uzvišenije mjesto, te držao propovjed. Takovom je on prilikom znao grmiti i to istinitom rječitošću proti propadanju pobožnosti, znao je uz to opisivati najstrašnijimi crtami muke pakla i lomiti striele gromovne nad glavami razbojnika, koji su ga okružavali.

Malo po malo poče se neka idée fixe uvlačiti u ovoga čovjeka i on si poče utvarati, da nosi na sebi osobiti poziv, da usried obćenitoga rušenja kršćanstva i morala naviesti ljudstvu konac svieta i kazan božju nad nevjernim ljudstvom, polag proročanstva nalazećega se u Apokalypsu Joannovu.

Ovu njegovu tlapnju slučajnim načinom potvrdi i onaj glas, koji se u ljetu g. 1872 bijaše razprostro svietom, da se naša, naime zemlja ima sudariti s nekom repaticom, te da će to biti konac njezinu postojanju.

Uslied toga podje Anastasij smielije i bezobzirnije tragom svoga poziva i — svoje propasti. Vidjao sam ga češće, gdje je stavši čvrstom nogom medju razbojnici, i mašući živahno rukami,

govorio jim i prietio tresući žestoko glavom, koju je razbarušena kosa krunila.

Ali ga vrtlog, u koji bijaše upao, zaokupljivaše sve više i više. Anastasij se poče uklanjati ljudem i običavaše zasebice negdje ležati te čitati iz Psalama, koje nije više puštao iz ruke. S tim poče on postajati sve mračnijim.

Jedan dan vidio sam ga, kako je kročio dvorištem dignutih rukuh, bez ikakove knjige u njima, te gledao u nebo i govorio glasnim glasom: du—du—du—du—du . . . . . Uznici su se bili skupili na dvorištu, da ga gledaju, i smijahu se i sprdahu. Anastasij je bio poludio.

Prodje tomu nekoliko dana, kako ga nebijah vidio. On je ove dane proveo na svojoj postelji u „drugom koušu", nedaleko od dronjaka naših Crnogoraca, baveći se čitanjem iz Psalama.

Kad jedno večer, vidjeh Anastasija gdje uleti u naš „kouš", te prodje njim kričuć, što ga igda glas nosaše: Hristianí! Hristiani! Eláte na idíte to isternòn thávma tu theú! (Kršćani! žurite se da vidite posljenje čudo božje). Turci se i Bugari smijahu. Ja podjem za njim.

On ode prieko u svoj „kouš", pograbi svoje prnjke, uze jih sobom i iznese van na malo dvorište, na koje je s ugla bacala neku svietlost nečista lampa. Tu jih složi na zemlju i kleknu na njih. Sad dignu ruke u vis i započe mumlati: du—du—du—du—du . . . . . i bacajuć jih od vremena u vis izrazom bezkrajne odanosti i vjere u Boga. On je, jadnik, izčekivao, da ga Bog povuče u vis i uzme k sebi kao proroka Jezekiju.

Prodjoše kakove dvadeset minute, da je on držao ruke u vis neklonuvši; — ali priveden valjda u nestrpljivost s nemara božjega, usta od jednom, obrisa si rukavom znoj s lica, koji je curio reć bi kao kiša, premetne svoje prnjke i klekne opet na njih. Sad diže opet ruke i dvostrukom gorljivošću nastavi svoje du—du—du—du . . . Sad neprodje niti četvrt sata i Anastasije se dignu, pograbi svoje prnjke i odnese natrag u „kouš". Tu jih položi i baci se na njih; njegova su usta još neprestano drhtala i mehanički blebetala du—du—du—du, a biela se pjena ukaza na njih i poteče niz njegovu bradu.

Ovaj dogodjaj podignu pitanje o Anastasiju kod uprave tamnice, i sutradan odvedoše ga u ludnicu, a poslje nekoga vremena odpratiše ga u Elladu, vladi, kojoj je pripadao.

d) Može li iz poplate procvasti ruža?

Nekoliko dana prije odlazka Anastasija Joannidisa dovedoše u tamnicu četvoricu telegrafista, Grka, i pustiše jih u naš „kouš". Ovi smiestiše svoje postelje tik nas na desno. A krivica jim bijaše, da su lažljive brzojave priobćili nekim bankerom.

Akoprem sam bio njihovim najbližim susjedom, ja sam se, po običaju, držao prema njim rezervirano, niti sam se upustio odmah u razgovor i spoznanstvo. To mi, naravno, nije priečilo da jih motrim. Jedan je medju njimi privukao odmah moju pažnju a, reć bi, i moju simpatiju, i to je

*

bio onaj, koji je upravo tik mene ležao. On se je zvao g. Theodor i bio je čovjek svojih trideset i osam godina, visoka liepa stasa i crnomanjasta lica, ukrašena inače pravilnimi te inteligentnimi crtami. Osobito pako privlačila je moju pobližju pažnju njegova osobita raztrešenost i neki način držanja te gledanja, koji je pobudio u meni slutnju, da će taj čovjek osim nevolje tamnične, imati i drugu koju, može biti, gorju nevolju, da će, naime, biti — zaljubljen.

Ova je sumnja u meni ojačala, pošto sam opazio, da on iz listka carigradskih novina „La Turquie“ prevodi na grčki neku pripoviest od Jules Sira, u kojoj se je, — kako sam to kradom opazio — opisivala neka ekstra idealna ljubav.

G. Theodor se je s početka nemanje rezervirano držao nego li ja, — ali, za moje čudo, okrenu se on jedan dan k meni, te naoružan povjerljivim i ljubeznim smiešenjem, otvori razgovor samnom.

Prema zaljubljenikom imao sam ja uvjek veliku slabost. Smatrao sam jih za bolestnike, koji stradaju od plemenite bolesti, te sam držao, da oni s ovim stradanjem izkupuju svoje nutrnje oplemenjenje. Odvratim dakle g. Theodoru odmah načinom, kako bi on opazio, da mu ja samo iskrenim prijateljem biti mogu. Te povodom listka onoga u „La Turquie“ privučem svoju ribicu na udicu, nesumnjajući, da će on, ako je dojsta zaljubljen, rado dočekati priliku, da svoju bol izkaže.

— Meni je veoma milo, reče on, da mogu govoriti s vami o jednoj stvari, koja mi je tako

zauzela misao i srce, da jedva opažam promjenu u svom položaju i ove zidove tamnične, koji me okružuju. I valjda se nebih osmielio, ući svami u bližji doticaj, da vas nisam čuo noćju, u snu, spominjati neko nježno ime, što me je pobudilo misliti, da i vaš duh rado preletava ove visoke zidine i rado se bavi negdje drugdje izvan njih.

Ja mu pružim ruku, umolivši ga da nastavi.

— Ja se zovem, nastavi on, Theodor d' Andria, i otac mi je Talijan, koji se je ovdje u Carigradu oženio za moju majku, Grkinju rodom. Svoju sam dobu proživio što na strani, u Europi, a ponajviše ovdje u Carigradu. I kod svega toga što mi otac, umrši dosta rano, nije ostavio skoro nikakova imetka, ja sam imao sreću, da pomoćju svoga duha i svoje radinosti proživim svoju mladost, kako se samo željeti može. Imao sam mnogobrojne i vesele prijatelje i bio sam rado priman u sva družtva. Imao sam neku osobitu moć nad ženskami, i ja sâm se s njom tim izdašnije bezobzirnije služio, što sam, na svoje veliko zadovoljstvo, nebih nikada osjetio podvrženosti iliti jačega kakova osjećaja prema nekojoj od njih. Na posljedku dodjoh do uvjerenja, pa ja to otvoreno priznavah pred svojimi prijatelji, da se je moje srce tako iztrlo, tako izlizgalo kao kakova stara poplata. Pa što mislite? — Ja sam i to imao doživjeti, da u ovoj mi trideset i osmoj godini, iz ove otrcane poplate ponikne najdivnija ruža, koja je ikada okrunila srce mlada, oduševljena čovjeka.

Ja se ganem živahno sa svoga mjesta, kao prijatno iznenadjen, i zamolim g. Theodora, da mi izpriča ovu zanimivu epizodu.

— O nenadajte se, reče on, nikakovu izvanrednu dogodjaju. Moja je stvar veoma jednostavna. Evo kako se je to dogodilo. Ovoga sam proljeća učinio slučajno poznanstvo s jednim mladim, ugodnim čovjekom, Grkom, te već s prvoga početka osjetih neku simpatiju prema njemu. Jedne nedjelje ponudi on meni i još jednomu našemu prijatelju, da nas provede u šetnju na otoku Halki, koji je, kao što znate, najbližje položen k azijatskoj obali i predgradju Uskjudaru. Mi se popesmo na parobrod, i za tri četvrta sata plovitbe izkrcasmo se na obali Halkija. Odanle podjosmo šetati po krasnih vrtovih i zelenih obalah otoka, dok nam pram podne moj novi prijatelj neponudi, da nas odvede na objed svojoj kući, koja je bila u selu istoga otoka. Naravna stvar, mi primismo ponudu.

Do mala zadjosmo u glavnu ulicu tik mora, uz koje su se dizale liepe visoke kuće od drveta, crveno, zeleno ili žuto obojene, sa visećimi balkoni. Udjosmo u jednu od njih, uzpesmo se gore i udjosmo u jednu sobu, u kojoj je bilo do osmero gospoja i gospodičnа. Moj prijatelj predstavi me svojoj staroj majci, a zatim me odvede k prozoru na drugoj strani sobe, i predstavi me svojoj sestri.

O Bože moj! ja neznam što se desi samnom, kad sam pogledao u tamne, modre oči ove djevojke! Ja, koji sam vikao bio gledati smiešeći se u oči najljepšim gospojam Pere, pretrnuh, oborih oči i neznam, odgovorih li štogod na njezine komplimente. Iza toga sjedosmo za stol, te ja, koji sam uvjek bio vodiocem razgovora i pokroviteljem veselosti u ovakovih zgodah, metao sam mehanički zalogaje u usta, šuteći i neobzirući se na nikoga.

Ljutio sam se sâm na se, korio sam se s kukavštine i činio najveća naprezanja, da se oslobodim težke nepoznate ruke, koja se bijaše oborila na moj duh, — ali badava! — I kad smo se na večer vraćali parobrodom u Carigrad, ja sedjah gore na balkonu i gledah zanešen u kuću čarobnice, koja uzmicaše pred mojima očima, — onda prvi put osjetih divotan čar svjetloga sunca, utapajućega se u bielo more izza otočića njegovih, i prvi mi se put učini, da shvaćam poeziju Omirovu.

Moji prijatelji opaziše odmah promjenu na meni, i rugahu mi se, — ali ja nisam mario. Što god bih radio, misao mi bijaše u Halki, i ja uzdisah gledajući pred sobom u zraku modre oči čarobnice, koja me je bila opojila.

Sliedeće nedjelje odjurim s jednim prijateljem na otok Halki, i šetah se ondje cieli dan, prolazeć po neki put ulicom, uz koju se dizala kuća moje Angelaki, — ali badava, nemogoh ju vidjeti na prozoru. Na večer uzmemo čamac i provezemo se tik obale; ja podigoh oči i vidjeh ju na prozoru. Ona me gledaše postojanim, nježnim pogledom. Neka me trzavica uhvati, nu ja se svladah i mahnuh glavom te rukom prema fesu i pozdravih ju. Ona klimnu glavom i, ako se nevaram, neka crven obli njezino lice.

Ja neimadoh više prilike, da uz njezina brata, koji bijaše odputovao iz Carigrada, posjetim njezinu kuću, te se zadovoljavah, da nedjeljom pohadjam Halki, i da ju s mora vidim i pozdravim.

Medjutim samnom ovlada ozbiljna misao, ko-

joj se nisam mogao oteti. Ja počeh razmišljati, kako da si nabavim neki imetak, pa da ju zaprosim za ženu. Poći izravnim putem, te sticati malo po malo novaca, učinilo mi se odveć tegotnim, s toga pokušam učiniti „coup-de-main" na bogatstvo. Udjem dakle, u družtvu s ovimi mojimi drugovi, koje vidite uz mene, u dogovor s nekimi igrači na burzi, da dostavimo lažljive brzojave na burzu, i da se koristimo padom ciena „konsolida". Pokušaj nam nepodje za rukom, te ja uz to imam snositi tamnicu i gubitak službe, i sramotu, koja me je žigosala. O, kad pomišljam, kakovo će mnenje imati o meni moja Angelaki!

Na to si g. Theodor pokri lice rukom i osta dugo tugujući.

Ja se potrudih utješiti ga govoreći, da bi mu ona još najradje oprostila, kad on samo nebi klonuo, nego bi, baciv se na drugi, pošten posao, nastavio raditi, da steče neki položaj za se i za nju

Jedan dan, kad smo se opet o njoj razgovarali, zapitam ga ja, da mi opiše njezine crte.

— Ah, reče on, vi ćete se smijati, niti ćete mi vjerovati, da si ja pravo njezina lica ni predstaviti neumijem. Kadgod sam ju gledao, gledao sam joj jedino u oči, i ondje se divio nekomu božanstvu, nekoj slici, koja mora da je angjeoska, kao što joj je i samo ime.

Ja se nasmijem, ali ga uz to uvjerim, da ga razumijem, te pogledam, podtican novom zanimivošću, oštrije u lice toga čovjeka, već tako dobna, a koji je takovom primitivnošću i takovom idealnošću ljubio.

G. Theodora osudiše napokon na šestmjesečnu tamnicu, i ja sam ga, pobjegavši, ostavio još u tamnici.

Pripoviest Bošnjak-Mustafe.

Izmedju množine zatvorenika, koje sam imao pred očima, obrati moju pažnju na se mlad čovjek, plavih vlasi, čista biela lica i liepa plavoga brka, koga su zvali Bošnjak-Mustafom. I zbilja crte su ga njegove odmah izdavale za Bosanca, Turčina.

Njega sam s početka često vidjao sâma, gdje sjedi zamišljen u nekom zakutku, i pomišljah, da će ga biti napala neka melanholija, jer se nije s nikim pobližje družio. Ali kasnije opazim, da on prilikom takova samovanja, ipak si glasom nješto na tiho pjevuca, a odazvao bi se uvjek ljubezno i s pametnim smiešenjem svakomu, koji bi ga za štogod zapitao. To su bili za mene jasni znaci, da taj čovjek nešto dublje roni, i da neće biti pomeo pamećn.

Jednoga dana sjednem ja kao slučajno tik stiene pokraj njega, napravim cigaru i zamolim ga da mi dopusti upaliti ju na njegovoj. On se odazva vrlo ljubezno, i ja upotriebih tu priliku, da zapodjenem razgovor.

— Odakle si ti? upitam ga napokon.

— Rodom sam iz Bosne, iz Travnika.

— Ta ja, pobratime, ako nisam baš u Travniku samom bio, a ono sam nekoliko puta prošao

glavnim drumom na pol-drugi sat daleko od njega, — odvratim ja odmah naški.

To je Mustafi bilo veoma drago, i on s veseljem nastavi razgovarati se samnom na svom rodjenom jeziku, kojim je još veoma dobro govorio, akoprem je već od malena bio napustio Bosnu.

Ja i Mustafa sastajali smo se svaki dan i razgovor nam je bio ugodan. U različitih zgodah pripoviedio mi je on svoje dogodjaje, koje ću ovdje predstaviti u cielini. Iz njih će se vidjeti, da je on imao prilike upoznati se sa svietom i podići se nad površinom obične turske inteligencije.

— Kao što sam ti kazao, ja sam rodjen u Travniku, i nebih valjda, kao i sva moja braća i svi moji rodjaci, nikada izišao iz njega, da se nebijaše dogodila osobita zgoda. U Travnik nam u to doba dodje iz Carigrada nov vezir, Abdul-Rahman-paša, i budući da su mi roditelji bili siromašni, ja stupim u njegov konak kao sluga, i služba mi je bila, da na srebrnih „fildjanih“ (šalicah) podnašam kavu gospodi i begovom, koji su dolazili u konak. Bilo mi je onda osam godina, i bio sam veoma živahan i otvoren, te lahko sam pojimljivao i pamtio sve, što bi mi se poručilo.

Ova moja svojstva obratiše pažnju „baš-hanume“ (prve žene) pašine, i ona me poče upotrebljavati u službu u samom haremu, te još pamtim, kako me je rado grlila i cjelivala. I kad sliedeće godine begovi travnički, koji su bili nezadovoljni sa Abdul-Rahman-pašom, iznudiše u Carigradu njegov odlazak iz Bosne, „baš-hanuma“ nagovori me, da podjem s njimi u Carigrad. Moj otac pri-

sta na to, misleći, da će me s tim učiniti srećna, i ja odoh iz Travnika, neproliv ni jedne suze.

Još dok smo bili na putu, sustiže nas u Vidinu „ulak“ (viestnik) iz Carigrada, koji nam je nosio viest, da je naš paša opredjeljen za upravitelja silistranskoga pašalika. I mi nastavismo Dunavom putovati, dok nestigosmo u Silistru, koja je za onda bila glavnim gradom podunavske Bugarske.

U Silistri ostadosmo više godina, jer je Abdul-Rahman-paša više od polovice od onoga, što je gulio od svoje oblasti, šiljao u Carigrad pašam i vezirom. Kad je nastao krimski rat i kad su Rusi počeli prietiti desnoj obali Dunava, paša posla svoj harem i mene s njim u Trnovo, a sâm ostade s vojskom, da se bori.

U to doba, dok su se rieke krvi lievale i dok je sva zemlja pištila od jada i nevolje, proživih ja u haremu pašinom najliepše dane svoga života, i to u družtvu s jednom djevojčicom, koju sam više svega na ovom svietu ljubio.

Ovu je djevojčicu bio pribrao paša u Silistri od nekih zabtija, koji ju bijahu našli samu u jednoj šumi blizu jednoga bugarskoga sela, koje je bilo od Tatara poplienjeno i popaljeno. Njoj nebijaše više od šest godinica, kad ju paša dade svojoj „baš-hanumi“ na dar. „Baš-hanuma“ dočeka s velikom radošću ovaj darak, i nadjenu djevojčici ime „Gjulbahar“ (proljetna ruža) radi čudne liepote, kojom je njezino lišce već onda sijalo.

Mi privikosmo jedno drugom već s početka, tim više, što smo se mogli razgovarati na našem

jeziku, jer, kao što znadeš, naš bošnjački jezik nestoji daleko od vašega bugarskoga.

Oj, kako da ti pričam one zlatne godine našega zajedničkoga živovanja? Mi smo bili čitav dan skupa, skupa radili, skupa se igrali i skupa, posteljica do posteljice, spavali. Na večer, kad bi nju san sustigao na kojoj sofi, ja bih joj prostro posteljicu, digao bih ju kao janješce na svojima rukama, i položio ondje blizu sebe, ostajući da ju gledam, kako tiho diše spavajući. Zorom, kad bih se prenuo, šapnuo bih nad njezinom glavicom: „Ružice moja, proljetna ružice, hajde ustaj, ptičice, tvoje se drugarice bude u vrtu na zelenih grančicah, hajde milo moje, ustaj da pospremimo, što treba.“ I ona bi otvorila velike crne oči, ovila bi ruke oko moga vrata i poljubila bi me, smiešeći se kao božji andjelak.

Ali kad ona nastupi svoju trinaestu godinu, a ja svoju šestnaestu, razstaviše nas, i mene poslaše spavati u drugi dio konaka, koji je za mužkarce opredieljen bio. O kako mi je to nepovoljno bilo! Kako sam žalio, što neostajasmo uvjek djeca, da možemo zajedno živjeti! Kod svega toga nisu još zazirali od mene u haremu; ja sam još išao danju ondje i vidjao se sa svojom milom.

Medjutim Gjul-bahar odraste i bi iz nje divna ljepota. Na našu nesreću umre „baš-hanum“, koja nas je milovala, i u konaku zavlada druga žena pašina, neka Arnautka, ljuta i zavistna. Ova, pobojavši se, da se nebi paša zagledao, koji put, izbliza u Gjul-bahar, namisli prodati ju, te tim lišiti se opasnosti, koja je prietila njezinoj moći nad pašom.

Naskoro ona izvede svoju namjeru i proda ju nekomu trgovcu Jermeninu za trideset hiljada groša, a ovaj ju odvede nekamo iz Silistre.

O! kad smo se posljednju večer rastajali, kako me je tuga raztrzala! Ona se baci na moje grudi, blieda kao smrt, i obli me svojimi suzami, proklinjući sudbinu, koja nas razstavlja. Ali badava sve, mi se moradosmo razstati!

Kad moje Gjul-bahar nestade iz konaka, učini mi se, da je sunca sa svieta nestalo, da je sav sviet opustio, i da se ja sam prebijam svietom, tapajući u nekoj groznoj mcčvari i hrleći s njim skupa u ponor vječite noći i ništavila. Konak onaj u Silistri, koji mi je rajem bio, postade mi paklom. Nemogah pogledati na harem, na vrt, na vrata, kod kojih smo se sastajali, a da mi se srce nerazdrobi i da nepadnem na stolicu ili na sofu, ričući od boli i očajanja. Zato pomislim, da će biti bolje, da napustim konak Abdul-Rahmanpaše; ja to učinim i odem u Rušćuk, koji se je onda upravo počeo bio dizati i privlačiti na se promet podunavske Bugarske.

Ovdje stupim u službu nekoga Evrejina, sarafa (mjeničara), a uz to upoznam se s nekimi Europejci, koji su trgovinom dolazili onamo. Ovi mi pričaše divotu stvari o Europi, i meni srce živo zaželi, da vidim Europu, nadajući se, da bih u njezinu sjaju i zabavah zaboravio na Gjul bahar. Zato smislim plan, i oplienim jedne noći svoga gospodara za dvie tisuće lira, te uteknem s njimi u Carigrad. Odanle iz straha pred policijom, popnem se jedan dan na veliki englezki parobrod

i izkrcam se u Manchestru, odakle željeznicom prispijem u London.

Ovdje sam našao Turaka, i udjem u njihova družtva. To su bili ponajvise članovi mlade turske stranke, „Jeune-Turquie", te upoznam medju njimi Zia-beya i Mustafu Fazil-pašu. Ja nabrzo naučih englezki i počeh pohadjati kavane i balove, ali svoga fesa nisam nikada zamienio šeširom. Inače sam bio odlično obučen.

Jedno po podne sjedio sam za stolom u vrtu jedne kavane, gdje je svirala glasba, kad od jednoč prodje putanjom jedna ženska, držeći pod rukom svoga muža. Ova kako me ugleda, zadrža svoje oči na meni osobitim izrazom čudjenja i intimnosti. Ja zaključih samo toliko, da je ona vrlo liepa bila. Neprodje ipak četvrt časa, i meni konobar donese malu ceduljicu, na kojoj bijaše englezki napisano: „Sutra u sedam sahati na večer, nadjite se na obali Themze, kod Great-Streeta. Najtopliji cielov". Sutra dan na večer sastanem se zbilja s tom istom gospojom, koja mi se javila crnim velom pokrivena, i odvela me u svoju kuću, koja nije bila daleko odanle. Od onoga vremena, da ti kažem u kratko, življah ja s njom, i to ponajviše u Birminghamu, kud je znala otići rodjakom, da se bolje ukrije od svoga muža, koga su poslovi zadržavali u Londonu. Nu napokon muž joj sazna sve i želeći osvetiti mi se, oda me policiji, i ja moradoh iz Englezke, kuda? — opet u Carigrad.

Kad sam došao u Carigrad, saznam, da je Evrejin onaj, koga sam bio oplienio, umro. Ova okolnost u veliko olakša moj položaj, i ja sam se

sada jedino za to imao pobrinuti, da si nadjem negdje službu, jer od onih dvih tisuća lira Evrejinovih nebijaše mi skoro ništa preostalo.

Ovo mi doskora podje za rukom i ja dobijem službu u Misirli-Mohamed-paše, kojega je palača bila na azijatskoj obali, više sultanove palače Begler-beg. Moje iskustvo i vještina pribaviše mi doskora osobita ugleda medju momci pašinimi, kao i kod samoga paše, i ja dospijem do toga, da sam postao „taksildarom“ u konaku, t. j. da kupujem ovo ono, što treba za kuhinje ili za druge manje potrebe. A ti znaš, kako je lukrativna ovakova služba. Ja sam svaki dan moga pašu oplienio za dvie tri poštene lire, i nisam trebao drugo činiti, van da jednu od njih s drugimi momci potrošim.

Divno ti je inače živio moj stari, liepom bielom bradom urešeni, gospodin Fellah *). Dvor mu je bio prostran i najbolje namješten. On se, bojeći se, da bi mu „djehennet“ (raj) poslje smrti mogao izmaći, bijaše pobrinuo, da se „djehenneta“ već na ovom svietu naužije. Zato je svoj vrt dao tako prirediti, da je doista naličio rajskim vrtovom. Liepi mali potočići kružijahu u okolo, a simo tamo bijahu razpršene grupe od najljepšega drveća, sa umjetnimi, ukrašenimi izvori u svakoj

*) Tako se zovu prosti seoski Egipćani, kojim je stanje prije, a u nekoliko još i sada naličilo bivšemu stanju ruskih mužika. I tim se imenom rado rugaju Turci makar i najodličnijim Egipćanom. Tako je Fuad-paša jednom usried sjednice „divana“ (državnoga vieća) bacio ovu rieč u nos Mustafi-Fazil-paši,

grupi, a medju njimi grmlja od ružica, od karamfila. od laleta itd. i najljepše male stazice. U svih grupah tik izvora bio bi glasovir ili drugi koji instru menat, na kojih su igrale njegove krasne robinjice u bielih prozirnih haljinicah, sa razriešenimi te cviećem i vienci urešenimi kosami. Kad bi na večer sunce zalazilo izza brda anadolskoga, stari bi se paša, obučen u bieloj kućnoj haljini, i držeći u ruci diamanti ukrašeni čibuk, šetao vrtom, a sa svih strana prodirali bi k njemu zvuci melodija, koje su njegove robinjice izvodile, i u tom je on izvanredno uživao. A kad bi negdje na koji sag sjeo, priskočile bi k njemu mlade robinjice, grlile bi ga i nježile kao malo djetešce — što mu se je nemanje dopadalo.

Što se mene tiče, ja nisam bio lien i nepropustih, da se i s te strane uzkoristim. Moram ipak priznati, da, ako sam se upuštao u pobližja poznanstva sa haremom pašinim, misao, koja me je pri tom poglavito rukovodila, bila je ta, da saznam štogod o „Gjul-bahari“, koja je sveudilj živjela u mom srcu, niti sam se mogao odreći nade, da ću ju opet naći i vidjeti.

Medju robinjicami bila je i jedna Čerkezkinja, crnkasta, živih vragolanskih očiju, koje su žegle kao ugljen. Ali ju ja nisam mogao trpiti, niti sam htio uplitati se s njom u ljubav. Ona, naprotiv, nedavaše mi mira i kušaše sve da slomi moje jogunstvo. Jedanput, kad me je opet bila našla na samo u mojoj sobi, kojoj se bijaše prikrala, pomislim ja, da i nju zapitam, neće li znati što o „Gjul-bahari“.

— Koja je to Gjul-bahar? reče ona, ustremiv svoje paklene oči na mene.

— Bugarka je rodom, rekoh ja, crnih očiju, vlasi kostanjeve boje, biela je i rumena, vitka, divna stasa, odvratih ja gorućim osjećajem.

— Ah, to će biti ona! uzkliknu Čerkezkinja, ja ju znadem, ona je u konaku — Ah! što ja brbljam? Neću ti kazati.

Ja prebliedim i skočim zaklinjati ju, da mi kaže. Videć moju ljubav, uzplamti ona od zavisti i počne me streljati pogledi paklena ruganja i zlobe.

— Ah, ti nju ljubiš! Ti nju ljubiš! Pa da ti ju kažem? Jesi li ti poludio, kad zahtievaš takova što od mene, ili bih ja bila luda, da ti to odkrijem?

Zaludu su bile sve moje molbe. Ona odleti iz moje sobe, smijući se kao satana.

Sutra dan nadje ona mene opet i reče mi, da će mi kazati, ali ako prestanem mrziti i odbijati ju. Ja i to učinim, — ali me ona prevari, i opet mi nekaza ništa.

Samnom ovlada neka vrst ludila. Zapustio sam svoje dužnosti i hodao sam neprestano carigradom, nebih li ju gdje sreo ili što saznao o njoj. I kako sam bio srećan!

Jedan dan idući mostom iz Galate, začujem odjednom, gdje me iz nekih kola zove ženski drhćući glas: „Mustafa! Mustafa!“

Ja potrčim odmah kolima, i ugledam nebeske oči moje „Gjul-bahar“, koja je u društvu sa drugima trima ženskama sjedila u njih. Kočijaš stade a ona kliknu:

— Mustafa! moj dragi brate Mustafa! Ja sam dakle opet bila tako srećna, da te vidim još jedan put!

I videći, da se ja nešto sustežem, reče mi ona:

— Neboj se ništa, moj Mustafa, ovo su moje tri dobre prijateljice.

— O nebojte se ništa od nas, reče jedna od njih. Nam je vaše ime poznato. Gjul-bahar nam je često pričala o vami.

Ja neznadjah, da li sanjam ili sam na javi.

— Oh, sestrice moja mila, kliknuh ja, o kako sam srećan! kako sam srećan!

— Sad se ukloni, reče ona, da nebi obratili pažnju prolazećih, i znaj, da sam u konaku Sjureya-paše.

Na to kočijaš ošinu konje, a ja ostadoh gledajuć za kolima, smućen i potrešen do dna duše.

Neprodje nedjelja dana, i ja sam si izposlovao službu u konaku Sjureya-paše, kao pratilac njegovih sinova. Oni me obljubiše, i ja zauzmem ugledno mjesto u konaku.

Prve dane sam se ponašao veoma obzirno, niti sam htio išto preduzimati glede Gjul-bahar, dok ne bi što bolje proučio svoje drugove i ostale odnošaje u konaku. Ali poslje nekoliko dana nadje me jedno jutro na dvorištu stara crnica, koja je služila u haremu, i videć, da nas nitko ne motri, prišapnu mi brzo: „Mustafa! Evo ti ključ od malih vrata haremskoga vrta, i nećas poslje pol noći nadji se ondje. Neboj se ništa; mene Gjul-bahar šalje, i ja sam joj vjerna“. Ja sgrabim ključ i

odjurim u sobu, drhćuć kao prut od iznenadjenja i radosti.

Nego prije nego ti izpričam naš sastanak, moram ti pričati o drugom jednom dogodjaju, koji mi se je desio isto ono veče, a bio je od velikih posljedica za oboje nas. Paša je imao dva sina, jednomu bijaše devetnaest godina a drugomu sedamnaest, — dva glupa derana, koja nisu ništa drugo znala van nešto turski čitati i nešto francezki natucati. Oni su živjeli jedino od razkoši i zabava. I ja sam jih imao pratiti u tih njihovih ekspedicijah.

Prevezemo se dakle i to veče, o kojem zborim, prieko u Galatu, i uzpnemo se u Beyjolu, s namjerom, da se negdje zabavimo. Poviše kazališta „Naum“ i kavane „Konkordia“ imadjaše tada malo francezko kazalište, „Alkazar“, u kojem predstavljaše trupa, sastavljena od francezkih pjevačica, i magjarskih plesačica. I ljubitelji mramornih busta i fino izrezanih nogu skupljahu se ondje svako veče, da zadovolje svomu „estetičkomu“ osjećaju. I pašini sinovi, kao takovi, udjoše u „Alkazar“, da se zabave.

Na binu, poslje drugih, stupi pjevati i liepa Francezkinja, mademoiselle Olympiade, te sa svojom šaljivo-razbludnom pjesnom, „le Carabinier“, uzhiti obćinstvo, i izazva frenetičko pleskanje. Pašinim se sinovom, naročito starijemu, izvanredno dopade ova Francezkinja, i on izjavi želju, da stupi u pobližje poznanstvo s njom. Ja jih dakle povedem unutra, izza bine, gdje je bila prodaja različitih „refraichissements“, i gdje su se skupljali obožatelji predstavljačica.

*

Za jednim stolom sjedjaše Mlle Olympiade a oko nje nekoliko mladih „petits crevés" (kicoša), medju kojimi odlikovao se je ponajviše sin amerikanskoga konzula, David Brown, ludo derište, koje već broji nekoliko dvoboja.

— O, poznajem ga, prekidoh ja Mustafu, učili smo skupa kao dječaci u „Pensionnat des Frères", i duelirali smo se više puta na šake.

— Dakle tim bolje, nastavi Mustafa; pošto ga poznaješ, stvar će ti moja biti tim pojmljivija.

Jedno mi je bilo ipak za čudo, a to je, da su gospoda obožavatelji šutili kao purani, pa i sam g. David. Ja zaključim odmah, da to neće biti iz prevelikoga, idealnoga poštovanja prema lukavoj „kokoti", koja jih je gledala mačjim pogledom, nego iz — gluposti. Za to se tim smjelije posadim blizu nje, i započmem odmah razgovarati se s njom lahkim, šaljivim tonom, dok su se mladi pašići gurali izza mene, veseleći se mojoj smjelosti.

Ali Davidu Brownu nije bilo pravo, što sam ja onako iz nebuha pao u njihovo kolo, i zavidio je, što se je Mlle Olympiade pokazala odmah prijaznom i ljubeznom prema meni. Za to okrene se svomu drugu i nesluteći, da ja mogu razumjeti, reče mu englezki:

— Ovaj bedasti „Turk" veoma je nesnosan.

Rieč „Turk" izreče on takovim načinom, da je sasvim jasno poprimila svoje drugo značenje: „guska".

Ja planem, nu ipak pomislim, da li je pametno izazivati zadjevicu s ovakovim deranom; kod svega toga nepromišljenost prevlada sa mnom,

i ja se okrenem k njemu, te reknem glasno englezki:

— Ova vaša primjetba, gospodine, uvjerava me, da ima „Turka", o kojih zborite, koji su pametniji nego neki Amerikanci

David skoči i htijaše pohrliti na me, ali ga stol, koji bijaše medju nama i drugovi, zadržaše. Mlle Olympiade počme kričati, a pašići odvukoše me drhćući na vrata, dočim je David grmio za menom i prietio mi osvetom.

O, koliko važnih posljedica može imati i najmanja nepromišljenost! I ja sam imao kasnije gorko kajati se, što sam na tu ujedljivost odvratio drugom ujedljivošću.

Mi se poslje toga vratismo u konak.

Poslje polnoći, oko jednoga sata, sadjem polagano na dvor, zavinem na drugu stranu, na desno, i dodjem do malih vrata vrta; ova odključim polahko i udjem, gledajuć pred sobom u zaraslu putanjicu i čuvajući se od lišća, da nebi šuštalo. Tek hćedoh zamaći iza jednoga drveta, kad se neke biele ruke obaviše oko moga vrata i pritisnuše me na punahne, silno kucajuće grudi i ja čuh na svojih ustijuh šaputati zagušenim, strastnim glasom: „Mustafa! sladki Mustafa!".

Bijaše to Gjul-bahar. O sreća! O naslade!

Ja ju uzeh na svoje ruke kao nekada i posadih ju na mekanu travu. Oko nas širjaše se liepi vrt, a lahko povjetarce, koje je pirilo s mramornoga mora dolazeć iz tajinstvenih njedara Olimpa, njihaše lišće od granja, šaputajuć nam sjetno i nježno, dočim je krasni mjesec putovao

na divnom nebu, ponad Bosfora, vukuć za sobom par malih srebrnih oblačića, i prodiruéi gdje gdje kroz granje od drveća do cvieća od vrta.

Poslje tolikih godina razstanka i tugovanja, mi se imasmo opet sastati, na ovakovu mjestu, i nepromienjenim osjećajem! O, tko toga nije sam doživio, taj si toga nemože predstaviti! i ja nebih žalio umrieti, pošto sam poznao, što sve sreće i naslade može pružiti ovaj sviet!

Mi plakasmo jedno drugom na njedrima i pričasmo si svoja stradanja.

— Mili, žudjeni moj Mustafa, reče Gjul-bahar, slušaj da ti kažem u kratko, što se je samnom dogodilo u ovih sedam godina našega razstanka. Onaj stari Jermenin, koji me bijaša kupio, odvede me u Carigrad i zadrža kod svoje kuće, dok nebi našao dobru priliku, da me proda. Njegova je žena bila dobra starica, i zavoli me na brzo. Ja sam u kući marljivo radila i bila sam veoma dobroćudna prema svakomu, naročito pako prema svojoj gospodarici, tako, da se je ova zadugo opirala mojoj prodaji. Jedno večer, kad smo se razgovarali, izpričam ja njoj, da sam od roda kršćanskoga, i pripoviedim joj o tebi, i o našem zajedničkom živovanju, te se na to silno raztužim i razplačem. Tako protekoše dvie godine. Ali se na to razboli starica i umre, a Jermenin, htijući urediti svoje gospodarstvo i ostaviti svojim sinovom čiste račune, namisli prodati me. Ja padoh jednoč pred njega na koljena, i moljah ga, plačući, da me proda negdje, u koji konak, gdje bih bila slobodna od svakoga nasilja. Ja sam uvjek na tebe mislila,

Mustafa, i Bog mi je pomogao, te sam održala svoju nevinost. Jermenin, koji je poznavao sve glavne konake i njihove nutrnje odnošaje, ode sutra dan i prema podne dovede neku staricu, Turkinju, koja me pregleda golu i čestita momu gospodaru posjedovanje ovakova blaga. Sutra dan budem odvedena u konak Sjureya-paše, gdje sam bila prodana za 50.000 groša. Na razstanku reče mi stari Jermenin: „Kćeri moja, ja sam izpunio tvoju želju i predao sam te u takovo mjesto, gdje ćeš moći održati za neko vrieme svoju nevinost, ako samo budeš zadosta pametna“. Ja sam mu toplo zahvalila.

I doista Jermenin je imao pravo. Jer žena ovoga paše jest jedna od kćeri bivšega sultana Abdul-Medjida, a ti znaš, da tko dodje do takove odlike, niti može uzeti druge žene, niti dirnuti ičim u osjetljivost i zavist svoje visokorodjene supruge. Moja vještina imala se sada jedino upraviti na to, da zadobijem naklonost i dobrotu moje gospodarice. I vjeruj mi, Mustafa, da mi to nije bila lahka stvar. Merimeh-hanum je vrlo pakostna i razkošna žena. Svoga muža kini ona, i nepušta ga u ložnicu, a s druge strane nabavlja sebi mlade ljude, oblači jih u ženske haljine, ćera jih da plešu pred njom, i bludstvuje. O kad bi ti znao, kakovih ja tajna znam još o njoj! Tebi bi se koža ježila! Kako mu drago, stvar se sastoji u tom, da sam ja nekako proživila ovdje evo pet godina dana i od raznih, bilo od nje, bilo od drugih, darova nabrala si liep imetak. Te napokon dočekah sreću, da mi se vječita nada i želja izpuni, da se naime s tobom sastanem.

Poslje toga pripoviedim ja Gjul-bahari svoje zgode, naravno, prešutivši one slučaje, koji bi joj dokazali, da joj ja nisam tako vjeran ostao, kao ona meni, — ali sam to ipak žalio. O zori mi se razstanemo.

Tako nam prohuja dosta vremena. Mi smo se noćju, kad je to bilo moguće, sastajali i krojili svoju budućnost. Napokon ja prispieh do uvjerenja, da nam života u Turskoj nemože biti, jer nije bilo moguće, da ju dobijem zakonito za ženu, pošto su ju drugi odlični činovnici zahtievali, a ona se zaklanjala jedino za svojom ljubavlju prema Merimeh-sultani, i odbijala govoreći, da joj se neće razstati se od nje. I ja, jedne noći predložim Gjul-bahari, da pokupimo od kuće, što se dade odnesti, te da bježimo u Europu. Na nju je ipak dugo živovanje u haremih i medju Turci tako djelovalo bilo, da je ona s užasom dočekala ovaj predlog. Ali napokon ljubav prevlada i ona pristade. Mi ugovorismo noć, kad smo imali uteći, a ja sam imao pobrinuti se za putne listove i za priliku, kojom bismo imali izčeznuti iz Carigrada.

Tri dana prije toga desi mi se grozna nesreća. Ja se sa Davidom Brownom sastanem u noći, slučajno na samo u jednoj polumračnoj ulici u Peri, kud se silazi u Kasim-paša. On je bio nešto pijan i ugledav me, pojuri na mene, ja ga grunem u prsa i bacim ga na zemlju, pa odletim svojim putem.

Posljednje noći pokupi Gjul-bahar svoje dragocienosti i mnoge od onih svoje gospodarice, te sadje s prozora na ulicu, gdje sam ju čekao. Bila

se je obukla u evropejske haljine sa crnom koprenom na licu. Ja ju odvedem u Hotêl-Oriental i ondje mi se ona preda, kao mužu.

Sutra dan po podne odlazio je „L' ocèan“ za Marseille, i mi smo se imali nanj ukrcati. Ja izidjem isti dan maskiran lažnom bradom napolje. i sadjem dolje u Galatu da uzmem bilete. Poslie toga udjem u kavanu „Phoenix“ radi nekoga običnoga posla, i kad opet na vrata da izadjem na ulicu, ugleda me David Brown, koji je slučajno prolazio, pozna me odmah, baci se na mene i skinu mi lažnu bradu s lica. Na njegov vik pritrčaše zaptije; uhvatiše me i dovedoše u „bujukzabtije“, gdje me je policija odmah upoznala. Sirota Gjul-bahar javi se sutra dan sâma na policiju. Nju i mene odsudiše na tri godine tamnovanja. Druga već iztiče, kako sam ovdje — velik je Bog — moje nade o životu i sreći nisu još propale.

Srbski kaludjeri, Ahmed i Halil.

Još za vremena moga prvoga premještanja u „dolnju tamnicu“ bijah dobio glas iz „gornje tamnice“ od naših Bugara, koji su ondje internirani bili, da imade medju njimi neki Ahmed, poturčeni kaludjer srbski, koji je, čuvši za moje ime, govorio, da me poznaje iz Bosne, te da je jako rad vidjeti me i govoriti samnom.

Na to nagovorih ja moga druga krojača, Lazara, koji je sveudilj imao upliva na stražare, da izprosi dozvolu, da možemo posjetiti „gornju tam-

nicu". Njemu to podje za rukom, i mi jednoga petka, koji dan, kao što se zna, svetkuju Turci, kao mi našu nedjelju, — predjosmo u pratnji dvajuh zabtija u „gornju tamnicu".

Ondje me susrete Ahmed i pozdravi me našķi. Kako ga ugledah, sjetih se odmah na maloga djakona, Porfirija, koji nam bijaše izišao u susret u Busovaču, na dan vožnje od Sarajeva, kad sam u družtvu bosanskoga vladike, Dionisija, g. 1868 ulazio u Sarajevo, — i sjetih se, kako smo se, idući pješke putem, razgovarali o svemu i svačemu, a ponajviše o žalostnoj sudbini Bosne i o nadah na skoro oslobodjenje.

Bijaše to još uvjek onaj mali tanki stvor, ono isto bliedo lice, iste lukave perfidne oči i mali šiljkast nos, nad istima vazda bliedima usnicama, koje nisu bile izreckane, a stojale su prosto sklopljene jedna uz drugu. Pače opazih i iste nešto natrag uzvinute zube, koji su izdavali osobitu pakost i ujedljivost. Samo je izraz podlosti i perfidnosti još jače treptao na njegovu licu, i u tom je bila sva razlika.

Ja sam se imao dosta mučiti, da svladam antipatiju prema tomu čovjeku, koja me je na prvi mah osvojila bila, kao i da se pokažem učtivim i prijaznim prema njemu. Ali me njegova izvanredna udvorljivost i snuždena pokorenost predobiše i udahnuše mi pače neku simpatiju tako, da sam se mogao upustiti s njim u razgovor.

Kad sam, povodom onoga dogadjaja zbog Srbina Djoke, bio bačen u „gornju tamnicu", rieđko sam se vidjevao i družio s njim, i medju nami

se zaveza češći snošaj tek u novoj tamnici „Mehterhané“, kuda i on sa ostalimi premješten bude. Ja sam se još uvjek nepovjerljivo i rezervirano prema njemu držao, i kod svega toga, što sam mu poneki put davao duhana, ili koji groš, bojao sam se svedilj njegove prirodne zlobe.

Jedan mi dogadjaj dokaza ipak, da je taj čovjek prema meni iskreno raspoložen bio. Na nekoga Talijana, naime, bijaše se jedan od poglavica Turaka veoma razžestio, te snovaše način, kako da ga izmlati. Ovaj neimadjaše nijednoga prijatelja u tamnici, te me zamoli, da ga uzmem pod svoju zaštitu. Ja mu nemogoh toga odreći, te upozorih na to naše Bugare i Crnogorce.

Jedan dan, kad su nakanili bili izvesti svoj namišljaj, okruže Turci toga Talijana gore na dvorištu, i započmu ponajprije svadju s njim. Ja pristupih bliže njihovu kolu, podalje se šetahu moji Bugari, a još dalje sjedjaše na okupu falanga Crnogorska, gledajuć izpod obrva i gotova, da odjednom bane na bojište. A dvorištem na okolo stajahu ili se šetahu hrpe Turaka, takodjer gotove, da se umješaju u borbu, ako bi ova uzela širje razmjere.

Medju tim prikučim se ja bliže te zapitam: kakova je to svadja, i šta je skrivio taj Talijan?

Neki se od Turaka okrenuše, te mi počmu dokazivati, kako je taj Talijan oglobio tobož jednoga Turčina za jedno dvanaest groša.

Na to odjednom izniknu pored mene Ahmed i prišapnu mi na uho:

*

— Svetislave! Što je to za Boga? vi ćete izazvati veliku buru. Okanite se toga Talijana.

— Nemogu, odgovorih ja.

— Ama kakova vam korist? Možete i sami postradati.

— Makar, ali nedam, da se mirno nepravda nad njim učini.

Ahmed me pogleda živim okom i učini mi se, da ga je moja abnegacija svladala.

— Dobro, reče on, — nebojte se! Ja ću djelovati, da otudjim ostale grupe od ove i da ju izoliram.

Pa kao zmija se prošulja kroz hrpe ljudi i ode nagovarati Turke, na koje je sa svoga pobožnoga i mudroga vanjskoga držanja, imao velika upliva.

Medjutim razumievši u čem se zadjevica sa Talijanom sastojaše, viknem ja, da ću zahtievanih dvanaest groša sâm platiti.

Turci se, ako i kisela lica, moradoše pokazati zadovoljenimi, i tim stvar bude prekinuta. Na to pozovem „baš čauš Mustafu", glavnoga Talijanova neprijatelja, na stranu, i kažem mu, da će, ako još jednom na ovakav način zadre u sirotu Talijana, imati samnom računati.

Ahmed se tad prišulja k meni i reče mi, da je on hodže i mnoge druge od uplivnijih Turaka nahustio na „baš-čauša Mustafu", i da bi oni, ako bih se ja htio osvetiti „baš-čaušu", nesamo ostali neutralni, nego da bi neki od njih i pomagali njemu samomu, pošto bi se i on umješao u borbu.

Ja mu zahvalim, uvjerim ga, da neima mje-

sta nikakovoj osveti i da je stvar svršena. Ali od tada stopli se moje srce prema njemu i mi se skoro svako večer sastajasmo na razgovor. Prilikom ovakovih sastanaka izpriča on meni svoje zanimive pustolovine, kao što ću jih ovdje poredati.

— Ja sam se, započe Ahmed, rodio godine 1849 u Rumi, u Slavoniji, od srbskih roditelja. Otac mi je bio čizmar, i ja sam svoju mladost proveo izmedju njegove kandjije i milkanja moje majke, koja me je veoma volila. Bio sam veoma živahan i već onda lukav te subtilan, sbog čega sam imao često činiti blizka poznanstva s kandjijom moga otca, koji je inače bio veoma pošten čovjek. Pohadjao sam mjestnu srbsku školu, ali nisam skoro ništa učio i vrieme sam svoje najradje sprovodio po vrtovih i barah, u družtvu sa drugimi obješenjaci. Ja bih, kod svega toga, bio možda dośerao do nečega i postao poštenim čovjekom, da me osobita jedna okolnost neotrgnu iz krila mojih roditelja i mojega rodnoga mjesta, te nebaci na sasvim drugi put.

Ja sam imao ujaka, koji je bio igumanom u jednom manastiru srbskom na Fruškoj-gori. Ovaj je znao dolaziti u Rumu, kad bi pošao kuda na put ili se vraćao odkuda, a Ruma bi mu okorno upravo na put stala. Takovom prilikom on bi, naravno, posjetio našu kuću i darovao bi nam, djeci, kojekakve mirodije i djakonije, s česa je njegov posjet bio za nas vazda izvanredan dogodjaj.

Jedan put, kad je meni bilo već petnaest godina, posjeti nas opet moj ujak, i medju ostalim upita moga otca: kako je on zadovoljan sa-

mnom? Moj se otac stade tužiti na me, da sam izvanredno nevaljao, i da su me druga djeca izkvarila, te da od mene neće nikad ništa biti.

— Nemoj tako zboriti, moj Jovane, odvrati iguman, bio sam i ja u mladosti veliki nevaljanac, ali me sreća nanese na božji put, te evo do kakove časti sam dočerao, i zavriedio sam si uz to sigurno miesto blizu svetoga Petra u raju.

Moj se otac na to prekrsti i duboko uzdahnu, mašući glavom od zdvojenja, da samnom neće tako biti.

— Nego je sreća i za vas, nastavi iguman, da imate rodjaka kao mene, koji je voljan uzeti pod zaštitu vašega nevaljanca, i uturiti ga na božji put. Dajte ga vi meni, da ga vodim u manastir; meni treba svojta, na koga se povjeriti mogu, i vjerujte vi meni, da će vaš Dimitrije biti srećan i na ovom i na onom svietu.

Moja se majka protivljaše, ali otac nehtijaše ništa slušati, nego me sutra dan spremi i preda igumanu, koji me odvede u manastir.

Moj je ujak bio čovjek svojih pedeset godina, srednjega stasa i suha lica. Oči su mu bile nevelike, sive i veoma lukave, a brada riedka. Kad bi govorio, zanosio bi glasom na nos i umio se držati važno i pobožno.

Nu već prvih dana upoznam, da je život u manastiru sasvim drugačije izgledao, nego što sam si ga predstavljao ja. Nebijaše tu ni traga od one ukočenosti, pobožnosti, posta i neprestana molenja, kojemu sam se nadao. Kaludjeri su spavali, hranili se dobro a pili još bolje, a moj ujak pred-

njačio je primjerom u svemu. Sav se moj trud sastojaše u tom, da kadkada, dok on driema, uzmem koju crkvenu knjigu i čitam pred njim, da bi se bolje uvježbao. Takovom je prilikom znao on meni goropadno psovati otca, krst itd., a po neki put bi me i šupio. Inače je bio prema meni veoma dobar, i moja posebna služba bila je ta, da mu priredjujem sobu i da ga izvješćujem, kada tko hoće k njemu.

K njemu su znale dolaziti kadkada mlade seljakinje, osobito poslje podne, kad su kaludjeri spavali te u manastiru bi inače bilo sve tiho, i ja sam jih, poslje prijave, puštao u sobu svoga ujaka. Naskoro shvatim ja u čem se sastoji ta stvar, ali to nije ništa bunilo svetoga igumana. Šta više, jedan put, pošto me upita, umijem li šutiti, preporuči mi, da jednu takovu seljakinju sakrijem u svojoj ćeljici. Na noć ode ona u njegovu sobu, a sutradan, budući je bila nedjelja, te mnogo svieta bilo navrvilo u manastir, umješa se ona medju sviet i ode neopažena.

Kao što vidite, ja sam bio na najboljem božjem putu, i u veliko sam hrlio u raj. Inače sam se timi zgodnimi za moju ćud okolnostmi služio veoma marljivo. Vrtovi manastirski nisu imali mira od mene, u manastiru kad bi se dalo što liepoga naći, odnio bih ja što kriomice u svoju ćeljicu, a ljeti trči svaki dan na Dunav, na kupanje.

Medjutim dobismo mi u manastiru još jednoga djaka, koji se zvao Dušan. Ovaj je bio nešto stariji od mene i daleko veći prefriganac i lopov. Naše se ćudi nekako slagaše i mi smo za-

jedno činili svoje ekspedicije na podrume i na vrte manastirske, kao i na mlade seljanke. Jedared počme on meni govoriti, kako je to dosadno živjeti u pustoj gori i pustom manastiru, i kako je liepo vani po svietu, gdje čovjek vidi različite varoši i zemlje i dolazi u različita družtva. Meni se njegov govor izvanredno dopade i on predloži, da bježimo iz manastira i da se pustimo u sviet.

— E more bolan brajko, rekoh ja njemu, kuda ćemo mi u sviet i kako ćemo, kad more novaca neimamo?

— Pamet jest novac! rekne važno Dušan, uprevši prstom u čelo. To je kazao već jedan stari egipatski filozof, koji se je zvao Epalimondas!

— Dobro, pa kako ćemo tu našu pamet u novac pretvoriti?

— Neima ništa lakšega od toga. Znaj samo da je drugi neki filozof grčki, koji se zove Sardanapalus, rekao, „da su novci naših rodjaka naši novci“, pa na osnovi ove mudre izreke, i podkriepljeni obzirnošću i vještinom, koju nam naša pamet pruža, vi možete blago vašega ujaka učiniti svojim blagom. A znajte, da će pri izvršivanju toga, dobar genius bditi nad nami, a to sam ja.

Razlozi su Dušanovi bili za mene tako ubiedjujući, a perspektiva tako sjajna, da sam odlučio učiniti po njegovu nagovoru. Jedno poslje podne dakle, dok je moj ujak spavao, prikrademo se ja i Dušan u njegovu sobu, ja izvučem ključ od sanduka iz djepa njegove svilene mantije, a Dušan odključa sanduk i izvuče kese s dukati, zlatno prstenje, zlatne krstove i druge dragocienosti, pak

se onda tako isto tiho izvučemo sami na polje. Kada nasta noć, nas nesta iz manastira.

Dušan je bio spremio sav plan za bjeg. On je bio nabavio dva lažna putna lista, odielo za obadvojicu nas i spremio dva dobra konja, kojimi smo mi do turske medje imali dospjeti. I zbilja već sutra dan probježav kroz Čalmu i Bosut stignemo u Raču, odakle predjosmo odmah u Tursku.

Ovdje promienismo taktiku. Dušan postade veliki gospodin, mjernik, koji putuje od strane austrijske vlade, da pregleda zemlju radi željeznica, a ja njegov pratilac i sluga. Tim htijasmo činiti utisak na Turke i kršćane, te što bolje proživjeti. Na taj način prodjosmo kroz Beljinu, Tuzlu, Zvornik, Gračanicu, te stigosmo u Sarajevo, ostavivši posvuda tragove svojih lopovština.

Medjutim u glavnom konzulatu austrijskom, u Sarajevu, bijaše se nešto pročulo o nami, i o našem načinu putovanja kroz Bosnu, te nas pozvaše u konzulat, — i nenašavši naše putne listove u podpunom redu, uhapsiše nas, dok nebi razpitali odkuda smo, da bi nas poslali natrag u Austriju.

Mi potvrdismo lažljize adrese naših putnih listova, tim zametosmo svoj trag i dobismo nešto vremena pred sobom. Ali se Dušanu dosadi ovo tamnovanje, tim više, što je bilo zima, a nisu nam kurili, te on, kako je bio jak, obije jedne noći prozor, istrgnu željezne prutiće, i mi skočismo na ulicu, pa onda udri bježat glavnim putem isvan Sarajeva. Ali tek bijasmo stigli do čiflika (imanja) Veli-begova, na jedno sahat i pol hoda izvan grada,

začusmo odjednoč izza sebe topot konja. Mi se brzo uklonimo i zadjemo u jarugu i tu se sakrijemo. Konjanici prohujaše pored nas, ali nevideći nas dalje, vratiše se i napipaše nas u jaruzi. Bijahu to turski zabtije i kavazi iz konzulata. Mi moradosmo putovati natrag u svoju tamnicu.

Neprodje tri dana, a moj Dušan pokuša stvar drugim načinom. On dade zvati jednoga od pisara kancelarije i dade mu nazrieti, da bi se mogao dobro uzkoristiti, ako bi izradio, da nas liše ove nesnosne tamnice, govoreći, da ako ima neka nepravilnost u naših putnih listovih, ova se ima pripisati jedino našoj nevieštini i nepažnji. Pisar ode i sutra dan pustiše nas na slobodu uz jedno trideset žutih „propustbine".

Poslje toga uzesmo sebi sobicu u „hanu (krčmi) kod Janaćija". Ali jedno jutro kad se probudih, vidim da moga Dušana neima u sobi. Neka me sumnja spopade i ja se odmah uvjerih, da mojih novaca i dragocienosti neima više. Dušan me bijaše oplienio i utekao.

I tako svojom krivnjom ostadoh u tudjini sâm, bez ićega u djepu, i ostavljen crnoj sudbini. Ali mi Dušan, pokupivši novce, ostavi onu mudru izreku, kojom jih bijasmo stekli. Ja reknem: Pamet jest novac! i osokolim se.

Tri dana ostadoh iskati od svoje pameti savjeta, što mi valja činiti. Napokon smislim i odem gospodinu Ignatiju, mitropolitu Sarajevskomu, te kako udjem u njegovu sobu, padnem na koljena kao „bludni sin", koji se kaje.

— Vaše previsoko preosvjašćênstvo! zavik-

nem ja lijući suze, ja sam izgubljena ovca, koja se vraća u krilo crkve i traži utočište u vaše milosti. Moja čista pobožnost i živa želja, da se dopadnem višnjemu Bogu, bijahu me prinukali, da u tihom i bogougodnom krilu jednoga pravoslavnjejšega manastira potražim zadovoljenije svomu svetomu pozivu. I zbilja ja sam već napredovao na božjem putu i bio sam uzor hrišćanskoga smirenija, kad me satana u slici jednoga obješenjaka izmami i naćera da napustim sveti pravoslavni manastir, i da tražim u svietu utjehu za svoju uzburkanu savjest. Ali me je stigla kazan božja i pokajanje, koje me je svega obuzelo; ja se vraćam u krilo božjemu ugodniku i molim vas glubočajše, da me primite pod svoju zaštitu i da me vjenčate nerazriešivo sa svetom Hristovom crkvom."

Vladika Ignatije bio je čovjek svojih pedeset godina, pijana lica i propala s pijanstva zdravlja. On me gledaše dobrostivo i moje ga suze ganuše do umiljenja, tako da me je odmah primio u svoj konak i naredio mi, da se pripravljam za djakona.

U konaku njegovu življaše udovica njegova brata sa svojom trinaest-godišnjom kćerkom, Evdokijom, zatim sestra njegova, koja je bila udata za njegova pisara. I moje se sve priprave za svećenički stalež sastojahu u ašikovanju sa Turkinjami od turskoga konaka, koji je stajao našemu nasuprot, i u ljubakanju sa liepom, malom Evdokijom. Ja sam sa drugimi momci vladičinimi ušao bio u sasvim intimne odnošaje, te smo do te smje-

losti doćerali bili, da smo Turkinjice noćju u naš sienik nad štalom dovadjali.

Medjuto dodje vrieme i mene vladika Ignjatije zaredi i iz Dimitrija prekrsti me na Porfirija. Taj čin je toliko djelovao na mene, koliko bi mogla djelovati promjena oprave, i dražje mi je bilo kao djakonu, jer mi je mala crna mantija jako liepo dolikovala, i jer je posjedovala više privlačnosti za lahkoumne ženske.

Napokon podje vladika u Banjuluku, da pokupi svoju „dimnicu". Tom prilikom razdavao je on kojekakove karikature od svetaca, za koje je govorio, da su od Svete gore, a prosti jih je puk kupovao kao svetinju za čisto srebro i zlato. Osim toga davao je svećenikom nekakova dokazna pisma za svećenički stalež, te jih naplaćivao po 15 do 20 dukata. Sudio je putem, po selih, različite ponajviše rodovne i ženitbene razpre, i presudjivao onomu u korist, koji bi više dao. U svem tomu smo ja i drugi momci, a naročito lukavi pisar, imali dobar dio, te smo derali i gulili što god bolje mogasmo, čineći uz to najveća bezakonja po selih. Najbolje smo se ipak znali okoristiti kod zaredjivanja svećenika. Takovi su dolazili vrlo često a bili su ljudi glupi i neznajući kadšto niti čitati, te koji su išli u popove jedino s toga, što se od toga liepo živjeti može. Ako su imali dukata, bili su sigurni, da će biti zaredjeni.

Medjutim razboli se Ignatije u Banjojluci i umre u travnju g. 1868. Pisar njegov oplieni ga na smrtnoj postelji i ukrade mu sve, što je bilo vriedno za odnesti. Dok on to činjaše u Banjojluci

u Sarajevu je udovica njegova brata oplienila opet konak i sakrila sav novac i sve dragocienosti. Poslje sahranjenja Ignatijeva vratim se u družtvu s njegovim pisarom u Sarajevo, i onda sam izašao na susret novomu vladici, Dionisiju, koji nam je dolazio iz Tuzle, te sam se tom prilikom i s vami upoznao.

Vi ćete se biti za cielo čudili, da je mene, pošto sam još jedno tri tjedna poživio u konaku vladičinu, od jednoč nestalo iz Sarajeva. To je bilo tako, da su u konzulatu austrijskomu nanjušili bili moju pravu personu, i umjeli si dovesti u savez oplienjenje fruškogorskoga manastira samnom. Ja sam to nekako doznao i zaključim, sve sjećajući se taktike moga profesora, mudroga Dušana, da dok je vremena odpirim iz Bosne.

Iz Sarajeva odem na konju u Travnik, odanle u Mostar, i iz Mostara predjem u Crnu Goru, na Cetinje. Tu se prijavim dobromu starcu, Vladici Ilarijonu, i nalažem planine o okrutnostih i progonstvih Turaka nadamnom. On me primi dobrohotno i opredieli mi, da živim neko vrieme kod njega.

Medjutim učinim ja poznanstva u svojoj okolini, osobito pako sa nekimi od senatora crnogorskih. To su vam dobri, hrabri junaci, kod kojih diplomacija i vještina nije najjača strana. Ja se sa svoje pronicavosti i lukavstva dodvorim nekojim od njih, tako da su me držali za čudo od „pametna“ mladoga čovjeka, i kad su se odnošaji sa Derviš-pašom u Skadru opet bili nekako zamrsili, poslaše oni mene u Skadar, da motrim na tamošnje turske stvari i da dostavljam izvješća u Cetinje.

Vam su poznati napeti odnošaji, koji naročito sa strane Podgorice i Skadra vladaju medju Crnom Gorom i Turskom, kao i neprestano potmulo trvenje, koje ondje sveudilj živi medju Crnogorci i Arbanasi. U to se doba desi, da je jedan miralaj (pukovnik) u Podgorici pod noć bio ubijen u sried sela, u svojoj kući. Turci su s pravom zaključili, da će to biti osveta crnogorska za ubijstvo nekih Crnogoraca, koje se bijaše prije toga dogodilo, te medju drugimi sumnjivimi Crnogorci, koji se tada desiše na njihovu zemljištu, uhvatiše i mene i zatvoriše me.

Bio sam više puta izvodjen na iztragu pred Derviš pašu, koji mi je zlatna brda obećavao, samo da priznam neke stvari glede kneza crnogorskoga, koje je on želio, da priznam. Nu kod svega toga, što sam imao nešto „dunsta“ o ubijstvu, koje se je imalo dogoditi u Podgorici, nehtijah ništa priznati. Turci tada počeše nastojati, da me poturče, misleći, da će tim načinom doći do svoga cilja. Ali badava, ja sam se protivio iz svih sila njihovim napastovanjem.

U to doba prebjegne iz Crnegore u Skadar neki Crnogorac, mlad čovjek, svojih dvadeset godina, koji je služio u nekom manastiru kao djak, te se pripravljao za kaludjera. Ovaj je bio ukrao neke stvari iz manastira, pa pošto se to pročulo, bojeći se drakonskoga u tom pogledu zakona, koji u Crnojgori obstoji, prebjegne Turkom, izdade se za nekoga blizkoga rodjaka kneževa, i poželi poturčiti se. Derviš-paša primi ga s velikim odlikovanjem, i u namjeri, da naškodi imenu i ugledu

kneza Nikole, razširi glase, da je taj bjegunac zbilja knežev rodjak, i dade ga svečano poturčiti. Izza toga pošlje ga u Carigrad.

Pošto me zadrža nekoliko mjeseci u Skadru, posla i mene Derviš-paša skupa sa papiri od moje iztrage, u jesen g. 1869 u Carigrad, te ja moradoh okovan na konju do Soluna, a odanle parobrodom ovamo u policiju, gdje me interniraše u „dolnjoj tamnici". Na temelju tih mojih papira zvao me je Husni-paša k sebi, te me izpitivaše, misleći, da će bog zna što iz mene izkopati. Pa i on me počme nagovarati, da se poturčim, — ali sve badava, ja ostadoh neskloniv.

Jedan dan se čudom začudih, ugledavši gdje istoga onoga Crnogorca, koga bijahu u Skadru poturčili, i „Halil" mu ime nadjenuli, dovode u tamnicu k nam. Ja sam pazio da dodjem u bližji doticaj s njim, ali je to bilo vrlo težko, jer je on, lopov, ponajviše se sa hodjami družio, i s njimi, prevrćuć brojanice, o svetih se stvarih razgovarao, — te nebi na mene niti pogledao, akoprem me je poznavao i iz Crnegore i iz Skadra. Koliko sam puta htio pući od smieha, gledajuć ga, gdje se s najpodpunijom pobožnosti klanjao i izazivao divljenje fanatika. Napokon podje mi ipak za rukom, te stupimo u razgovor, nakon čega počesmo se sastajati svaki dan. On bi na prigovore hodja, što se druži sa „karadagskim" (crnogorskim) djaurom, odgovorio, da nastoji okrenuti me na pravu vjeru. Prilikom ovakovih razgovora, pričao je on meni, kako je, došav u Carigrad, bio pridieljen konaku jednoga paše, kako su ga svuda laskavo dočekali

kao člana kneževske obitelji i opredielili mu bili mjesečnu platu od 500 groša; ali da je on, po svojoj staroj navadi, sa svojom „mučenicom“ rakijom do toga se znao uljuljati, da je zaboravio na sve, išao u crkve grčke i ondje se krstio i poklone činio; ovo napokon da je dozlogrdilo Turkom, i da su ga ovi internirali ovdje, da nebi pravio škandale.

Napokon, u jesen god. 1869, smisli ministar policije, Husni-paša, riešiti naše stvari i posla nas obojicu u prognanstvo, u Ikoniju, u dubljinu Male Azije, i tu nas preporuči nadzoru valije ikonijskoga, Ahmed-paše.

Prispievši u pratnji zabtija u Ikoniju, odosmo mi u konak, te se predstavismo paši i predadosmo mu pisma, glede nas, koje nam bijahu dali u Carigradu. On nas primi uljudno, pregleda pisma i izjavi nam, da možemo u gradu živjeti i da ćemo dobivati 250 groša mjesečno, pridodavši, da se radi sigurnosti moramo svaki dan prijaviti u konaku. Mi si na to zakupismo jednu malu kolibu u varoši, i tu življasmo.

Ahmed-paša bio je čovjek svojih petdeset godina, puna ali trula tiela, ridje brade i crnih vlažnih očiju, koje su odkrivale u njemu veliku naklonost k putenosti. Već se prvih dana pokaza on prema meni veoma prijaznim. Davao me je često zvati k sebi i tu se samnom rado razgovarao. Njemu je u Ikoniji bilo veoma dugočasno, i često je obraćao pogled prema sjeveru, uzdišući za zelenimi obalami Bosfora. Naš je dolazak bio za njega neka novost, u širokoj ali pustoj i mrtvoj

varoši, te mu se naročito sa mnom mililo razgovarati o onih čudnovatih predjelih Europe, o kojih je on tek samo nešto slušao bio. A ja sam sa svoje strane umio mu svaki dan toliko laži izmisliti, da je on sa požudom dočekivao naš sastanak i razgovor.

Malo po malo priviknu paša meni, tako da me je zadržavao na objed i večeru, i moja ga udvorljivost bijaše dotle predobila, da si je više puta dozvolio milovati me rukom, te pritisnuv mi glavu na svoje lice, cielivati me ne bez strasti, što mi se nije dopadalo, — ali što sam imao činiti?

Medjutim moj dolazak u konak pašin, bio je i za ostali sviet, koji je živio u njemu, dogodjaj znamenit. Momci pašini i drugi nižji činovnici, videć kako me paša miluje, počmu mi laskati i snubiti moju naklonost. Robinje su me rado dočekivale na onih mjestih, gdje bi me mogle opaziti, i smiešile mi se najljubeznije.

Sada da vam pričam onu okolnost, koja je bila poglavitim uzrokom moga poturčenja. Vi ćete iz toga suditi, da li sam ja zbilja tako opak i nevaljan bio, kao što ste si to, čuvši da se zovem Ahmedom, morali predstaviti.

Jedno veče prevede me paša u svoj harem, u koji se je iz njegovih kancelarija ulazilo na mali hodnik, od kojega je ključ on uvjek sobom imao. Tu, u prednjoj sobi, dade on sebi donesti na malom stolčiću različita suha voća i začinke, kao i debelu bocu „mastihe“ (mirisave rakije), koju je dopremao sa otoka Chiosa. Na to pljesnu rukama, i nekoliko robinjica dodjoše sa malim „dajiretom“

(ručnim bubnjićem, s kožicom), okruženim u okolo malimi, tankimi pločicami od bakra, koje su uz udaranje milo šuštale. Nekoliko se robinjica posadi na sag od póda, jedna od kojih udaraše u „dajire“; druge dvie skočiše na noge i počeše jedna prema drugoj igrati „kjoček“ uz neka fantastična i razbludna kretanja, dočim su im ostale pjevale. Paša si je ovu zabavu svako veče priredjivao, a to veče učinio je bio i mene dionikom njezinim.

Robinje su bile obučene u punahne gaćice (dimlije) od muselina, svileni prslučić stezao im je tanki stas, ostavljajuć otvorene biele grudi, koje je donekle razbludno prikrivao bieli proziran flor. Kose su im bile razčešljane i ukrašene cviećem. Dok su one igrale i pjevale, paša je pio, nudeći neprestano i mene. Meni se bijaše već takodjer glava zašumila, te sam se pored njega na meku divanu protegao bio, nasloniv glavu na mekano uzglavje.

Malo po malo opi se paša tako, da je jedva znao šta radi, a i samnom ovlada neka smetenost. Medjutim se robinje udaljiše, dok odjednom vrata se od susjedne sobe otvoriše, i jedna se ženska na njima ukaza, gledajuć plašljivo pred sobom. Ja se prenem i opazim, da je paša na mojima grudima hrkao. Ženska se ova približi k meni i reče mi: „Gjuzelim“ (liepi moj) položi glavu ove pijane mrcine na jastuk i hodi sa mnom“. Ja se pokrenuh i ona mi pomogne kod toga. Zatim predjem s njom u drugu sobu.

Ovo je bila pašinica. Ona je mogla imati

svojih trideset i šest godina i crte su joj još uvjek svjedočile, da je nekoč morala liepa biti. Ona me posadi na divan, uze mi ruku u svoje i pritište ju na svoje grudi.

— Mladi čovječe, reče ona, uslobodi se predamnom i znaj, da te imam rado. Dolaziš iz daleke, strane zemlje, liep si, ugodan, i znaš mnoge liepe stvari pripoviedati, o svemu tom mi je paša sâm već dosta toga govorio. Jedno ti manjka, a to je sreća. Ja ti ju mogu pružiti, — ja želim učiniti te srećnim.

Ja sam šutio.

— Što šutiš, mladi čovječe, uslobodi se i govori, kao pred svojom majkom. Evo poznaj, da sam ti prijazna. Na to uhvati mi glavu, prisloni ju na svoje grudi i poljubi me.

— Ja sam vam duboko zahvalan, hanum-efendi, odvratih ja, ali neznam s čim sam si zavriedio ovu prijaznost.

— Zavriediti ćeš ju, ako budeš pametan i ako uvidiš svoju sreću. Na to zaviknu tihim glasom: „Nefissch! Nefissch!"

Poslje male stanke ukaza se na vratima njezina sjajno obučena kćerka. Ovoj je moglo biti dvadeset godina i iz daleka mi se učini dosta liepom, ali kada pristupi bliže, uvidih, da se je bila užasno namazala kojekakvimi grubimi mazali, tako da mi se je sgrustila. Oči su joj bile velike, crne i dosta liepe, ali je iz njih virila neka efemernost, neka boležljivost, tako da sam nehotice pomislio, da joj viek neće biti dug.

Ona pridje sramežljivo, sjede na divan do

majke, i podignu oči te me pogleda s nekim izrazom.

Što ću ti duljiti lakrdiju? — ove se scene nemogu sjetiti, a da neosjetim bol i muku. U kratko da ti rečem, hanuma me stade nagovarati, da se poturčim, te da će mi dati svoju kćer. Čudna je to passija u Turaka, koji misle, da sklonuv inovjerca na muslomansku vjeru, čine osobiti „sevab" (Bogu ugodno djelo) i zavriedjuju si osobito mjesto i slasti u raju. Osim toga stranac jim se vidi uvjek ugodniji nego njihov Turčin.

Ja sam se ovomu predlogu odupro, pašinici to napokon nebi pravo, i ona me, po svojoj žestokoj naravi, odpravi do vrata, odključa ih i odpusti nerekav ništa.

Bojao sam se njezine osvete, ali je ona drugim putem pošla k svomu cilju.

Ja sam sa Halilom inače dobro živio u svojoj maloj kućici. Njegove „mučenice", rakije, nije nikada manjkalo s njegova stola, i mi smo dane provadjali u ležanju, u pjevanju i u razgovoru o naših stranah. Osim toga ja sam gojio odnošaje s mjestnom jermenskom obćinom, i odlazio sam kadkada u crkvu.

Jedan dan, na moju nesreću, opi se Halil toliko, da je došao u crkvu i tu se počeo krstiti i poklone činiti. Badava sam ga ćerao, on je ostao do konca. Ovo se proču i učini u staroj prestolnici ikonijskih sultana, — koja sveudilj čuva prvobitne uspomene nekadanje religioznosti i fanatizma — grdan škandal.

Stvar se protumači ovako, da je Halil pod

mojim uplivom popustio svojim religioznim ubjedjenjem, i da ja nastojim obratiti ga na kršćansku vjeru. Meni se čini, da je pašinica bila prva, koja je ovoj stvari takovo tumačenje dala. Kako mu drago, sutra dan nahrupiše zabtije u našu kućicu, pograbiše nas obojicu i odvukoše u tamnicu. Njega baciše drugamo, a mene zatvoriše u jednu posebnu sobicu, blizu vrata od tamnice.

Tu me jedno veče opiše tako jako, da neznadjah, što su me pitali, ni što sam odgovarao. Sutra dan rekoše mi, da sam jim obećao bio, da ću se poturčiti, pa da to mora biti. Ja se stadoh protiviti i vikati, ali sve bijaše badava. Oni me pograbiše, svezaše mi ruke i noge za krevet i dovedoše hodju, koji me imadjaše obrezati. On je pako u tom tako nespretno postupio, da sam osjećao užasne boli, i da za sedamnaest dana nisam mogao ustati iz kreveta. A naimenovaše me „Ahmedom“ na uspomenu paše, koji je za ono doba vladao u Ikoniji.

Prvu noć nisam mogao mignuti okom, i kad me boli popustiše, započeh misliti o očajanom stanju, u koje sam zapao, te o novom životu, koji se otvara predamnom. Napokon mudrost prevlada u meni, i ja odlučih, kad već nije druga, a ono barem da se inače u očima Turaka rehabilitiram, i da si što povoljniji položaj stvorim. Zato, u jutro, progovorim važnim, reć bi, proročanskim glasom Turkom, koji su oko mene stajali, da mi dovedu hodju, koji me je obrezao bio. Ovaj dodje odmah, i ja se pridignem, koliko sam mogao, uhvatim ga za uku i poljubim ju pobožno.

— Bog ti naplatio, rekoh, za ono dobro, koje si ti meni učinio. Božja se milost izli na mene, i ja vidjeh noćas, u snu, angjela Gabriela, koji me je posjetio, blagoslovio me s božje strane i utvrdio me u pravoj vjeri, koju sam ogrlio. Ja sada podpuno shvaćam, da sam se očistio krišćanske gnjusobe, i da sam se preporodio u pravoj božjoj vjeri. Slavilo se ime Allaha do vjeka, — ja sam Musliiman!

Divlji krik pobožnoga iznenadjenja začu se u sobi, i hodja digne ruke i izreče neku molitvu. Od onoga dana Turci su me gledali kao čovjeka, nad kim je Bog izjavio svoju osobitu milost, i dvorili su me s poštovanjem i skromnošću. Paša mi pošalje pozdrav i opravu, a od pašinice dobih razne darove.

Kad se digoh s kreveta, odoh paši i zahvalih mu pričinjenim osjećajem. On me uvede u harem, gdje su u prednjoj sobi stojale njegova hanuma i njezina kćer, prebradjene, i smierno u zemlju gledajuće. Tu me on njim preporuči i izkaza, da me uzimlje pod svoje osobito okrilje, i da mi je dopustio, da živim postojano u konaku.

Poslje toga preda me u zavod ikonijskih derviša, čuvenih sa svoje pobožnosti, i sa dlake od brade prorokove, koju su oni čuvali, — da me izuče mudrosti vjere. Tu ja počeh učiti čitati i pisati po turski, i slušati predavanja iz korana. U djamiji smo se sastajali svaki dan sa Halilom, kog na moju molbu pustiše iz tamnice, te je on sada mnogo marljivije polazio djamiju nego prije. Koliko puta smo mi — dva savršena lopova — je-

dan pored drugoga klanjali se hipokritnim fanatizmom! Koliko puta je onaj obješenjak, stojeći pored mene, i kad nebi drugoga bilo blizu nas, započeo odjednom čitati „vjeruju" ili drugu koju šaljivo skrpljenu molitvu, te sam morao čudesa činiti, da se nerazsmijem!

Medjutim leže Nefisseh na postelju od sušice i od moje ženitbe s njom nemogaše biti rieči. A ja sam se od svoje strane bio posvema predao užasno korrumpiranomu duhu, koji me je okružavao. U družtvu sa oficiri i sa drugimi nižimi činovnici išao sam vani u vinograde i vrtove, i tu se opijali te činili najgnjusnija bezzakonja nad Jermeni, koje smo hvatali u okolnih selih.

Ali malo po malo ja počeh osjećati užasan život, kojemu sam bio podvržen, i počeh uzdisati za slobodom i za domovinom. I u meni se zarodi ozbiljna misao, kako da bježim iz Ikonije, od kuda me nisu puštali uz sve to, što sam se bio poturčio. Užasna me je sudbina vezala sa Halilom. Njega već nepuštahu u sviet, da nebi činio škandale i ružio vjeru Muhamedovu, a mene, jer su me držali za njegova zemljaka, te se bojali, da bi se i meni prohtjelo emancipirati se od vjere turske.

Ja svoju misao priobćim Halilu, jer nisam smagao toliko moralne sile, da ju sam izvedem. Halil, kao pravi Crnogorac, dočeka moj predlog s najvećim veseljem i mi počesmo odmah razmišljati, kako nam valja pobjeći, i na koju nam se stranu valja upraviti.

Mi smo zaključivali, da će nas ponajprije tražiti na putu prema moru, ili na sjevernom putu

prema Carigradu, zato smo jedno veče udarili u sasvim protivnom pravcu, — uputismo se, naime, u dubljinu Male Azije, prema Marašu.

Danju bismo prespavali u kakovoj jaruzi, večerom bi se približili kakovu seocu, tu si kupili što nam treba, i ubavjestili se o stazah i putevih, pa onda noćju putovali. U različitih kritičnih položajih, u koje smo dolazili, spasi nas moja ženijalna lažljivost, te mi poslje dvanaest dana putovanja prispjesmo srećno u Maraš.

Maraš je dosta veliko, ali sasvim zapušteno mjesto, naseljeno poglavito kršćani karamanlijskoga i arabskoga porjekla. U konaku nekakovu stanovao je neki turski aga, on je nekako sakupljao danak i šiljao valiji u Ikoniju; drugoga nadzora vlasti nije po gotovo bilo. Crkvenoga nadzora nije ni toliko bilo, i u Marašu poslje smrti posljednjega njihova svećenika, služio je kadkada u njihovoj primitivnoj crkvici neke obrede njegov sin, koji je iz grčkih i arabskih knjiga jedva znao čitati.

Kako upoznasmo ove odnošaje, izdadosmo se mi za kršćanske kaludjere, koji u svetoj misiji putuju zemljom. Sin se svećenika podpuno povjeri nam i mi za kratko vrieme zauzesmo velik upliv u mjestu. Najprije pozvasmo svečano narod u crkvu i tu ja i Halil, obukav se u crkvene haljine, služismo na slavjanskom jeziku sasvim pravilno. Poslje toga ja držah propovjed na turskom jeziku, koji je, kao što znate, narodnim jezikom Karamanlija.

Medjutim jedan dogodjaj uzvisi našu slavu

do nebesa. Maranom nije tekla nikakva voda, i stanovnici su potrebitu vodu crpili iz nekih bližnjih izvora. Tada se bijaše desilo, da su se izvori ti zbog vrućine većinom presušili bili, a ja videći, da jesensko vrieme nastaje, i da su u blizini kiše pale, te kod pregledanja izvora, opaziv, da se voda akoprem neznatno, zato ipak počela dizati, zaključim učiniti čudo, i sazvah narod, povedoh ga pod litijami k izvoru, i tu čitah molitve i pjevah koje šta, moleći Boga da pošlje vodu.

Prieki slučaj htjede, da je voda sutra dan nadošla i izvori se izpunili. Mene smatrahu već prorokom i čudotvorcem, i počeše me obasipavati darovi. Da bi se još više obogatio, stanem ja prizivati narod na izpovjed. Sirote žene pohrliše k meni, i noseći mi svašta, i novaca i drugih stvari, počeše mi kazivati svoje griehe i tužiti se na svoje muževe s nečesa, čega me je stid spomenuti. Kad sam razabrao, kakav gnjusan porok vladaše u Marašu, zaključim ja izkorieniti ga, te jedan put u crkvi prokleh sve muževe, koji su činili zloupotrebe sa svojimi ženami.

Ali Halil poče užasno zaviditi mojoj slavi, i činjaše koječkakove spletke u gradu. Jedan put se svadimo, i ja tako planem na njega, da sam, izvadiv malu pušku izza pasa, prinudio ga, da odmah ostavi Maraš, i da ide k vragu, jer da ću ga inače ubiti kao psa. Ovaj imajuć priliku i drugdje viditi moju sliepu zloću, kad se ona uzpali, — ode iz Maraša, niti sam ga od onda vidio, niti čuo što za njega.

Kad sam si nakupio dosta novaca, odem ja

iz Maraša na konju, i sadjem dolje u Diarbekiz. Od nesmotrenosti ja stupim ondje u doticaj s nekimi od mnogobrojnih vaših Bugara, koji su ondje internirani, budi u tvrdjavi unutri, budi samo u gradu. Ovo pobudi neke sumnje; vlast, koja je bdila nad njimi, posumnjav na koješta, dade me zvati i razpita me za moje putne svjedočbe, te nenašav nikakovih, naumi poslati me u Carigrad. Zato me preda jednomu zabtiji, koji me odvede do bližnje varoši, odanle opet predaše me drugomu zabtiji, i tako je to išlo sve do Beyruta, gdje sam se imao ukrcati u parobrod. Kad sam putovao s posljednjim zabtijom u Beyrut, zastanemo radi kiša na pol puta, te budući se pod noć bilo razvedrilo, zaključimo prenoćiti pod vedrim nebom. Zabtija je namjeravao, da nemigne okom, ali ga savlada san i ja upotriebih tu priliku, da ga oplienim, i da uteknem. Isti čas kad sam stigao u Beyrut, spravljaše se slučajno parobrod na odlazak. Ja hrljah prema luci, i već htijah stupiti u jedan čamac kada se neki glasi začuše zamnom: „Držite ga! Nedajte mu uteći!“ Je se bacim u jedan čamac, na kojem je više njih veslalo, pokažem u ruci dvie žute lire i zaviknem: „Nedajte, da mi uteče parobrod!“ Momci zaveslaše snažno, i ja stigoh, upravo, kad se brod već pokretaše na polazak.

Prispjev u Carigrad, sadjem s parobroda u čamac, i pokazav dvie biele medjidije, reknem, da neimam vremena ići na karantinu (gdje bih morao pokazati putni list), nego da bih rad odmah prieko u Uskjudar. Željan za novcem ladjar umjede uteći nadzoru policajskih vlasti, koje su na čamcih gdje-

gdje, u ostaloj grdnoj gomili čamaca, pazile, da se putnici svi izkrcaju na karantinu.

Ja sam pošao u Uskjudar evo zašto. Još dok sam bio u Diarbekiru, začuh, da je Ahmed-paša, valija ikonijski, postao „azil" (odpušten), i da se je krenuo put Carigrada. Ja sam naumio bio da idem odmah k njemu u njegov konak i moliti ga, da izradi, da me, pošto sam postao „Muslomanom" više nediraju, i da mi ne krate slobodu. Ugledavši me, zabezeknu se Ahmed-paša, primi me ipak blago i ohrabri me; napokon mi reče: „Evo ja ću vam dati pisamce na ministra policije, javite se njemu bez straha; to bi još najmudrije učinjeno bilo od vas." Ja poslušam, — ali da! Husni-paša me zadrža u zatvoru, dok se nebi našao moj drug, Halil, o kojem su strahotu stvari javili.

Ovo mi je od prilike izpričao Ahmed. Ja sam iz daljega razgovora, koji se zapodjenu medju nami, te iz kritike, koju razvismo glede njegovih patnja, uvidio, da su nesreće na Ahmeda pravo djelovale. Njegova prirodna oštroumnost, koja ga je poglavito na zli put okrenula bila, sama je sada shvaćala tajnu svojih nesreća, i u Ahmeda, kao i u Borkovskoga, opazih neki konačni zaključak, da bi se imao bio posvetiti jednostavnu i poštenu životu. Tako biva ljudi, veoma lukavih, koji upravo iz prevelike prefriganosti ograničuju sebe na opredjeljen i smieran način življenja.

Jedan dan, dok sam sjedio dolje u košu i nešto radio, dotrča od jednom Ahmed sav uzplahiren, blied i drhćući te zavika: „Svetislave! Halila vode! Halil je došao!" Ja skočim i izadjem

gore, te vidim krupnu glavu, pocrnjelo lice i barutom poprašeno čelo mladoga Crnogorca. Već se isti dan s njim upoznam, i on mi izpriča, kako je, otišav iz Maraša, pošao na sjever, kako su ga u jednom pustom hanu obkolili vojnici, kako se je četiri dana proti njim branio iz puške, i napokon se predao. Ovi da su ga odveli u Ikoniju, gdje je još godinu dana ostao. Napokon da je opet pobjegao i u Trapezund došao, s namjerom, da ode u Rusiju, ali da ga je neki Turčin iz Ikonije, koji je karavanom u Trapezund došao bio, upoznao i predao vlasti, koja da ga je odpravila u Carigrad.

Sedam dana ništa nejesti.

Naše štrajkovanje sa preseljenjem našim u „novu tamnicu“ nije prestalo Mi smo se i tu oduprli pozivu, da uzmemo svoj kruh i oglušili smo se svim molbam ili pretnjam nadzornika tamnice. Medjutim su braća i matere naših Bugara prebijale se svaki dan od jedne turske vlasti do druge, i davale bezbrojne „arzuhale“ (molbenice) proseći, da nam se stvari izvide i sudbina rieši. Ali sve bijaše badava. „Arzuhali“ su se jedan za drugim „metali pod rogožu“ — naški rečeno: — bacali u koš, niti je išto bilo učinjeno glede nas.

Ovakovi neuspjesi izcrpiše malo po malo našu bogatu strpljivost. Ja sam doduše imao nešto zabave i u tamnici samoj: Čitao sam, pisao sam i razgovarao sam se, — ali to sve nemogaše zapriečiti, da duh moj nepreletava zidine tamnice, i

da nemisli na zlatnu, sjajnu slobodu, koja mi je bila uzkraćena. I takovom bi me zgodom pograbila neka trzavica, neko strastno negodovanje i jarost proti crnoj sudbini, koju nebijah zaslužio, te bih po cieli dan lutao kojekuda, negledeć na nikoga i kao da sam pomeo pameću.

Osim toga opazih, da je bio počeo prestajati i čar, koji sam prije uživao u zanimanju sa ozbiljnimi književnimi poduzeći, i jedino imadjaše za mene nešto privlačnosti žestoka i strastna žurnalistička borba na polju crkveno-narodnoga našega pitanja, koja bijaše upravo onda na svom vrhuncu, — i u kojoj sam i ja sudjelovao. Povrh svega toga misao i čežnja za slobodom imponirala mi je mnogo jače nego dotada, i ja sam se tim smjelije i bezobzirnije pustio za postignućem svoje slobode.

Kad sam vidio, da se putem običnoga moljakanja mlitavost i indolencija turska nije dala pokrenuti, zamislim proizvesti nešto osobita. Mi bijasmo, naime, slušali u tamnici, da su prije nas neki Čerkezi, koji su više godina neosudjeni tamnovali, zaprietili vlastim, da će se umoriti od gladi, ako jim se stvari neizvide, te u to ime neki od njih do sedam dana ništa neokusili. Priča dodavaše, da jim je manevar pošao za rukom, i da su oni, budući nije bilo dokaza, poslje izvidjenja njihovih stvari zadobili svoju slobodu. Ja predložim dakle našim Bugarom, da i mi pokušamo na takav način prodrmati Turke. To se primi i ja jim rekoh, da se oni svi nemoraju umarati od glada, i da se uzdrže od jela, dokle u tom običnim napregnućem sila uztrajati

mogu. Dosta je, rekoh, da jedan izmedju nas uztraje nedjelju dana. I taj jedan, htijah biti ja.

U poduzeću toga nije me vodilo očajanje. Pače upravo tada bijaše podpuno sazriela u meni samosviest i volja da živim, nemareć za zaprieke u životu. Nemogu kazati ni toga, da me je k tomu podstaknula neka čvrsta nada, da će iz toga zbilja biti kakova povoljnoga rezultata. Slutnja moja, koja mi je uvjek vjernom bila, nije mi toga šaptala. Mogu kazati, da me je na taj korak naćerala poglavito neka čudnovata taština; ja govorah u sebi: Hoću izpitati, može li Bugarin biti tvrd kao Čerkez.

Doista mi prestadosmo jesti. Neki su od naših držali post dva dana, drugi tri, ja sâm nastavih dalje. Nisam ništa jeo, osim što sam kadkada popušio koju cigaru ili pijucnuo koju kap vode. Peti dan osjećao sam izvanrednu slabost, i kad bi ustao s mjesta, zašumila bi mi glava, šesti dan jedva sam išao i to ljuljajući se. Sedmi dan nisam mogao ustati i naličio sam mrtvacu. Ja sam se kroz to vrieme srećno odupro svim nagovorom, svim predstavljanjem, da ću si konačno podkopati zdravlje i tek sedmi dan dozvolih, da se javi nadzornikom tamnice, od kojih jedan dodje k meni i konstatova sasvim hladnokrvno fakt.

S tim je glavna točka, na kojoj se je naslanjala moja nova operacija, bila postignuta. Ja sam, naime, na osam dana prije toga sastavio nov jedan „arzuhal“ na velikoga vezira, Mahmud pašu, i poslao ga u redakciju naših novina „Makedonije“ da se prevede točno na turski. U tom arzuhalu crtao

sam u kratkih, jasnih crticah naše stanje i očajanje, koje je nami ovladalo, tako, da su se neki od nas i za sedam dana uzdržali od jela, ne bi li se na taj način riešili nesnosne sudbine, uz to sam zanosljivimi izrazi prizivao velikodušje i milost staroga vezira. Ovaj arzuhal predadosmo u ruke jednoga mladoga i vrlo okretnoga Karamanlije, koji je iz sumnja krivotvorenja bio probavio neko vrieme u tamnici, i tu se samnom iskreno sprijateljio. On odnese „arzuhal" Mahmud-paši, ovaj ga pročita i ostade zapanjen, zatim ga upravi vrhovnomu sudištu, Ahkiami-Adlié, sa zapovješću, da se ta stvar odmah razgleda. Ali medjutim naši neprijatelji i nadzornici tamnice, koje naš udarac takodjer dirnuo bijaše, dobiše vremena, da razpletu svoje spletke, i vrhovni sud dočeka vrlo neprijazno i pače sa prietnjami našega zastupnika, rečenoga Karamanliju.

Deveti dan, — upravo kako bijah proračunao — dodje naš „arzuhal" Miralayu, glavnomu nadzorniku tamnice, s pozivom, da odgovori na ona okrivljenja, koja mi tovarismo na njega. Ovaj pozva nas sve, koji bijasmo pod arzuhalom podpisani, trudeći se, da dozna, tko nam je sastavio „arzuhal" i moleći nas, da ga uzmemo natrag, te da prestanemo boriti se s njim. Mi to uzkratismo. Na večer pozva on na novo mene i Lazara, kao najuplivnije, te nas ponovice nagovaraše, da trgnemo „arzuhal" natrag. Ali mi rekosmo, da neimamo na to nikakova prava, pošto smo svi podanj podpisani. Zabuna je nadzornika tamnice bila grdna ali se oni drugim načinom poslužiše, da se otresu našega napadaja.

Poslije tri dana skova njim Kostaki-efendi neki trivialni odgovor, koji poslaše vrhovnomu sudištu, a našemu se prijatelju, Karamanliji, tako zagroziše, da je ovaj odustao od te stvari, i došao nam kazati, da nesmije, pod živu glavu, ići obarati tvrdnje nadzornika pred vrhovnim sudištem. S tim naša stvar zaspa opet i bude odložena ad calaendas graecas.

Ali sam ja htio učiniti još jedan — posljednji pokušaj. Namislih naime obratiti se molbami na poslanike, ruskoga, njemačkoga i amerikanskoga, za koje sam mislio, da će htjeti koju rieč uložiti za nas kod visoke Porte. U to ime sastavih prosbe i uručih jih jednomu našemu Bugarinu, koji je umio ušuljati se svagdje. U tih sam molbenicah svakomu od poslanika posebnim načinom opisao našu stvar i učinio dotične predstavke.

Našemu Bugarinu podje za rukom dobiti audiencije kod sve trojice poslanika i lično razložiti našu stvar. Poslanik njemački sasluša ga blagotno i obeća nešto učiniti — što ipak nije izpunio. Poslanik sjeverne Amerike sgrozi se pročitav prosbu i sasvim jasno obreče, da će poslati svoga drugomana (tumača) visokoj Porti, — a general Ignatijev zaiska posebno opredieljenje naših imena i uzroka s kojih smo pali u tamnicu, kao i vremena, kako dugo svaki nas tamnuje. Oslanjajući se na tu okolnost, što je tada još bio vezirom njegov prijatelj Mahmud-paša, mislio je Ignatijev da će mu lasno poći za rukom darovati nam slobodu.

Ali baš u to doba desi se iznenada, da je Mahmud-paša pao, i zamjenio ga njegov neprijatelj

Midhad-paša. S tim nemogaše više biti nikakove nade od strane generala Ignatijeva. Samo je Amerikanski poslanik poslao svoga tumača tajniku vezirovu, — ali je i taj korak ostao bez ikakove posljedice.

I tako sklopiše se opet vali bezkrajne neizvjestnosti i nenadanja nad našimi glavami Ali čudnovatim načinom taj neuspjeh ne porazi me, kao što se bijaše nadati. Ja rekoh svojim drugovom: Sada, braćo, tko uteče, taj se spasi, — drugoga izlazka neima. I činjaše mi se u duši, kao da se zid, koji me oklapaše, snizuje i tanji, te, reć bi, osiećah čisti zrak slobode, koji je imao osvježiti moje lice.

Sastanak sa Slavejkovom u tamnici.

Ime velikoga vezira Mahmud-paše zauzeti će jedno od sjajnih mjesta u povjesti bugarskoga crkveno-narodnoga pitanja, što su Bugari za njegova vremena zadobili faktički ona prava o neodvisnosti svoje narodne crkve, koja jim pravno bijaše zajamčio u svojem znamenitom fermanu već njegov predhodnik, Aali-paša.

Bugarski ekzarh bude izabran, i on podje iz Vidina, gdje je bio mitropolitom, put Carigrada. Putem bio je od naroda dočekivan velikimi ovacijami, a u Carigradu dočekaše ga Bugari, u grdnoj masi od četrdeset do petdeset tisuća ljudi, veličanstvenom svečanošću. Ekzarh bje primljen u svečanoj audienciji kod sultana — veliki vezir i ostali

paše i veziri učiniše mu svoja podvorenja. Visoka Porta izda mu svoj visoki „berat", kojim je dobio investituru u svojoj novoj vlasti — i sav sviet osjećaše, da zviezda krvnih neprijatelja bugarskih, Grka, tavni i čezne, dočim se nov faktor na Iztoku pomalja — narod bugarski.

Grci, pogodjeni u srce, nemišljahu ipak na očajanje, i na odreknuće svojih širokih aspiracija. Videć, gdje general Ignjatiev, pošto se je zadugo opirao narodnim težnjam Bugara, odjednom popušta i svjetuje Mahmud-paši, da se Bugarom neprotivi, krivo si to protumačiše oni, kao da je politika Bugara identična sa politikom Rusije, — i zamisliše, podići se i na samu Rusiju, te iz bugarskoga pitanja načiniti veliko svjetsko pitanje. U to ime počeše oni novom, te još žešćom energijom drmati sve njim prijazne faktore na Iztoku, te pripravljati „shizmu" ili odciepljenje Bugara od pravoslavne crkve, a s druge strane obratiše se narodom i vlastim europejskim i ponudiše jim se za vjerna, krvna saveznika u velikoj europejskoj politici proti Rusiji.

Bugarski rodoljubi sa svoje strane činjahu sve, da se na svih točkah ove široke ratne linije odupru Grkom. Iz bugarske ekzarhije vrvili su tako isto odgovori i predstavke na druge iztočne crkve: antiohijsku, jerusolimsku, ciparsku, aleksandrijsku, kao i na crkve: srbsku i rusku, u kojih su se razbijala okrivljenja grčkoga patriarha, i dokazivala prava bugarske crkve. S druge strane bugarski se je ekzarh u družtvu s drugimi prvaci bugarskimi češće sastajao sa poslanici europejskih

velesila u Carigradu, i razlagao jim korist po obće interese Europe i svieta od toga, što je postao narod bugarski; a dopisi su se šiljali iz Carigrada u sve važnije europejske novine, na uztuk dopisa iz grčkih izvora. Medjutim bila se je žestoka borba u novinstvu samom Carigrada. Bugarske i grčke novine i jednoj te drugoj strani, prijazne novine francezke i englezke, stajahu jedan suproć drugoga i borahu se ne samo sabljom i olovom, nego drvljem i kamenjem i svim što bi došlo do ruke. Takova se strast i žestina bijaše tada razvila.

U prvoj vrsti borbe — naime: u crkvenih aktih bugarske ekzarhije, vodio je stvar učeni i mudri Krstović, u drugoj, čisto političkoj vrsti borbe, upravljao je vješti Čomakov, a u trećoj, žurnalističkoj borbi, stajao je na čelu Petko Račev Slavejkov sa svojim listom „Makedonijom", komu sam i ja iz tamnice šiljao članaka i pomagao mu.

Ali medjutim pojavi se proti našoj narodnoj težnji drugi neprijatelj, komu smo se doduše već unapried nadali, ali koji nam nije zato manje opasnim bio, tim više, što je bio ponikao iz nutra, iz same sredine naroda našega. Bijaše to stranka bugarske aristokracije, poznate pod imenom „čorbadjija." Čorbadjije naši bogati su i puni vještine u državnih poslovih, uz to imadu eneržije i ponositosti; oni naliče onim velikašem srbskim, koji su za vremena Karagjorgjevića i Mihaila vladali Srbijom, te su kao i ovi sebični i samoživi, nevodeći se za nikakovom višiom, narodnom idejom.

General Ignjatiev, koji je od straha, da si

neotudji sasvim Bugare, bio prije popustio i naćerao Mahmud-pašu, da jim dade neke povlastice, videći, da se Grci spremaju baciti se na drugu krajnost i proglasiti „shizam", osjeti nuždu da zaustavi polet Bugara i proizvedši nove pregovore medju obima stranama, da zaprieči Grke u namišljenom jim koraku. Zato obrati svu svoju vještinu na to, da bugarskoj velikaškoj stranci, kojoj je na čelu stajao tada Hadji Ivanče Penčović, pribavi prevlast u ekzarhiji samoj. Njemu, uz pomoć velikoga vezira, podje za rukom postići to, i Hadji-Ivanče stupi u ekzarhiju kao kakov diktator, komu se morao i sam ekzarh pokoravati.

Za jednu noć vidjesmo mi plod naših polvjekovnih trudova, stavljen opet u pitanje, i same sebe izigrane u najzgodnijem vremenu, kad se je dalo što učiniti. Jer smo računali, kako se utvrdi naša crkvena pobjeda, da odmah stavimo na dnevni red političko pitanje, te sličnimi agitacijami i običnom zakonitom borbom nastavimo vojevanje za politička prava. Vezirovanje Mahmud-paše, koji se je, da se može održati proti drugim za Grke prijaznim strankam, bio oslonio na Bugare, davalo nam je osnovane nade, da ćemo moći nešto učiniti.

Naša „Makedonija" stajala je onda na vrhuncu svoga sjaja i moći. Cio narod gledao je na nju, kao na svjetlu zvjezdu, koja mu usried tame, što pokrivaše prezapletene odnošaje iztočne, pokazivaše put, kojim mu valjaše stupati napried k svojoj budućnosti, — i rodoljubi bugarski odlučiše, da se „Makedonija" okrene za čas i da se obori svom snagom na nutrnjega neprijatelja, koji

bijaše pripriotio obstanku naše pobjede. Uslied toga urednik njezin g. Slavejkov pošalje mi u tamnicu mali nacrt položaja, sa pozivom, da napišem članak prema tomu.

Ja se požurih, da to učinim. Članak taj zapremio je skoro polovinu lista, jer je naličio urednoj raspravi sa potanjim obrazloženjem svih onih točaka, na kojih se je osnivao napadaj, te učini grdan utisak tako na više svećenstvo bugarsko i na ekzarhiju, kao i na sam narod. Francezke novine, a polag njih i druge, donesoše izvadke iz toga članka, a u narodu se počeše spremati prosvjedi, u kojih se je zahtievao odstup Hadji-Ivanče Penčovića i njegove klike. Ali ovaj, dirnut u živac, zamisli osvetiti se barem „Makedoniji" i njezinu uredniku, te učini, kao od strane ekzarhije, predstavku pred visokom Portom proti našemu listu, i stupi sam nasried kao tužilac.

Možda mu nebi ni to pošlo za rukom, da se u te dane nedogodi velika politička promjena, naime: odstup Mahmud-paše i zamješt nje njegovo sa Midhad-pašom, koji na vezirsku stolicu donese sobom svoje simpatije za Grke i zakletu mržnju proti Bugarom.

Kada dadoše Midhad-paši prevod toga članka, da ga pročita, razjari se ovaj kao tigar, što se je bugarski list usudio pisati takovim imponirajućim duhom, te prietiti samim Turkom, ako nedadu maha pravilnomu, zakonitomu razvitku bugarskoga naroda. Zato naredi odmah uništenje „Makedonije" i pozva njezina urednika preda se, te ga ponajprije stade pitati, tko mu je pisao taj

članak, jer, kao što ću kasnije razložiti — Hadji-Ivanče bijaše nekako dočuo, da je i taj članak poput drugih nekih, izašao iz tamnice. G. Slavejkov izrazi se, da, bio pisac članka tko mu drago, on uzima odgovornost na se, te svojim običnim taktom i vještinom umjede ublažiti oštre strane članka i stišati prvu jarost Midhad-paše. Ovaj naredi ipak, da se ima zatvoriti i pošlje ga osobitomu povjerenstvu i ministarstvu policije, koje mu imadjaše suditi. Ovdje susrete on slučajno jednoga našega Bugarina, Gabriela, koji je s nami bio zatvoren, i javi mi preko njega, da, ako me pozovu pred sud, odbijem od sebe svako znanje o članku, jer da je on svu odgovornost uzeo na se.

Sutra dan dodjoše posjetiti nas različiti naši prijatelji i pričaše nam, da je Slavejkov zatvoren, pitajući nas, gdje je on zatvoren. Mi o tom nismo ništa znali još. Da budem razumljiviji, moram primjetiti, da su svaki dan, od jedanaest do dvanaest sati, puštali one, koji bi koga zatvorenika htjeli posjetiti ili donieti mu štogod, i mi smo se sa svojimi prijatelji sastajali pred vratima velikoga dvorišta, a medju nas bi se razpršili zabtije pazeći, da nam se nebi što nedozvoljena, kao piće, oružje ili pisma predalo. Naravno, mi smo si znali i mimo njihove pažnje pomoći.

U taj mah dodje ceduljica iz ministarstva policije i zabtije počeše zvati mene, vičući: „Ane Bulgar-Islava“ (gdje je Bugarin-Svetislav?) Osim toga nagrdjena imena, Turci su me inače po svojem zvali i: „ačik-baš“ t. j. „odkrita-glava“, što sam obično gologlav bio, a to je njim, koji neobi-

čaju nikada skidati fesas glave, veoma zazorno bilo. Ali medjutim razazna se, da se netraži „Isla-va“, nego „Islavejkov“. Tako često biva, da Turci, usljed nesavršenosti svoje abecede, počine mnoge pomutnje, te su jednoč u Edrini, na jedan brzojav iz Carigrada, smakli Sutojana (Stojana) mjesto Sulimana, te rekoše napokon „jangliš-olmuš“, — „bilo je pometnje,“ i tim se stvar svršila!

Prilikom prizivanja g. Slavejkova saznasmo mi, da je on bio zatvoren dolje u sobah Miralaya, glavnoga nadzornika tamnice, te sam mislio, da neću imati prilike vidjeti se s njim.

Kako sam se ipak iznenadio, kad opazih da ga na večer istoga dana uvode kroz vrata nutrnjega dvorišta k nam. Ja pritrčim k njemu i podam mu ruku, ali me on dočeka rezervirano i prišapnu mi, da nesmijemo odmah jedan s drugim. O koliko bi sreće bilo za njega, da smo se toga držali i nadalje!

Ali već istu večer nemože on odoljeti svomu srcu i predje na onu stranu „kouša“, koju smo mi zapremili bili; tu mu prostresmo najljepšu postelju i ponukasmo ga da počine. On sjede i mi oko njega, te se počesmo razgovarati. Mi dva ostadosmo nadalje preko noći dogovarati se, što nam valja dalje raditi.

Ja sam govorio, da preko sve te nesreće borbu valja broširami nastaviti. Napokon on prista na to, i ja sutra dan sastavih drugu razpravu kao uztuk onim novinam, koje su, pobijajuć moj prvi članak, branile vlast Hadji-Ivanče Peučovića. Ovu sliedeći dan predadosmo potajice sinu g. Slavej-

kova, koji ga bijaše došao posjetiti, i ona imadjaše tiskati se u našoj štampari. Ali drugi naši prijatelji izvana zaključiše, pošto je trebalo ponajglavnije truditi se zatim, da se g. Slavejkov izkopa tamnice, da valja ostaviti broširu ovu za kasnije vrieme, i da nevalja dražiti Midhad-pašu novim izazovom. Tim se razlogom mi nemogasmo uzprotiviti, poglavito s toga, što neimadjosmo nikakove faktičke moći pri ruci.

Ali Hadji-Ivanče nanjuši nekako i ovu drugu broširu, pisanu po meni uz Slavejkova u samoj tamnici. Čini mi se, da su unutra bili pušteni špijuni, koji su sagledali naš dogovor i pisanje. On pohrli novimi tužbami k Midhad-paši, potvori Slavejkova, da je u savezu sa revolucionarnimi odbori u Rumuniji, i da mu je glavni suradnik buntovnik jedan, koji je u zatvoru. Na to Midhad-paša izda zapovjed, da se iz štampare i kuće Slavejkova popliene svi papiri, a štampara sama da se zaključa pod pečat. Isto večer udjoše zabtije u naš „kouš“ i pozvaše Slavejkova da ide za njimi. Oni ga odvedoše prieko u „tershanu“ i zatvoriše ga u jednoj samotnoj sobici, u najskrajnijem uglu drugoga, zadnjega dvorišta, u koje se je išlo iz prvoga dvorišta, u kojem je bio vrt, pod kućnim hodnikom.

Tapanja k slobodi.

Sutra dan u jutro, dodjoše u naš kouš zabtije iz ministarstva policije i pobraše moje knjige i papire, koje nadjoše oko moje postelje. Nadajuć

se ovakovoj posjeti, ja bijah već unapred uklonio sve opasnije spise. Prema podne dodje ceduljica iz ministarstva i mene odvedoše na sud.

Udjosmo u novu liepu sgradu ministarstva, uzpesmo se na stepenice gore, i poslje nekoga tumaranja labirintom hodnika, uvedoše me u jednu ukusno namještenu sobu, s koje se je gledalo na divne vrtove staroga seralja, nekadanjega Akropolisa, i na more. U toj sobi sjedjahu trojica iztražnih sudaca sa jednim perovodjom.

Ušavši, učinih ja „temennah" i sjedoh na stolicu sasvim spokojan i smiešeći se unapred mudrosti efendija, koji me imadjahu hvatati.

Poslje običnih pitanja, progovori jedan od njih, koji se držaše za najfinijega:

— Jesi li ti što pisao ovih dana u tamnici?

— Jesam, efendim, rekoh ja sasvim sigurno.

Efendije se zgledaše radujući se, što jim posao tako lahko ide za rukom.

— Pa što si takova pisao?

— Obična stvar! Pisao sam list svojoj majci.

— Hm! pa koliko vremena ima od toga?

— Ah, to je bilo ovih dana! Čekajte, da! tomu će biti svojih dvanaest dana.

— Dvanaest dana? Ali, mi pitamo, jesi li ti prije četiri pet dana što pisao?

— A, toga nije bilo.

Videć svoj račun već s početka pomršenim, nastaviše efendije koprcati se oko mene i finimi tobož udicami hvatati me, nebi li me prinudili na kakovu izjavu. Ali jim je sav trud bio uzalud.

Napokon, ja podpišem protokol i budem natrag odveden.

Sutradan budem opet pozvan, i sad efendije počeše me koješta zapitkivati i za Slavejkova, — ali i opet neprodjoše bolje. Više me nisu zvali.

Medjutim kako Midhad-paša zavlada Carigradom, svake nade, da ćemo se moći urednim putem osloboditi, moradoše izginuti. To je u obće tako pojmljivo bilo, da nam je jedan stari Turčin znao podbaciti, da bi Midhad, da smiri roptajuće Bugare, mogao nekolicinu izmedju nas pobrati i tako nas nasumice dati povješati na mostu carigradskom. S toga se, sa svoje strane, pustih sada poglavito za tim, da uhvatim koju Ariadninu nit u tamnici, kojom bi se mogao dočepati slobodnoga polja.

Ponajprije nabasah na nekoga Grka, čovieka izvanredno lukava i podla. S ovim sam se inače češće družio i slušao sam rado njegove priče iz mnogobrojnih mu tumaranja po Maloj Aziji i Rumeliji, niti sam ga ičim bio ozlovoljio ili mu što naškodio. Ovaj jedanput izkaza mi tajinstvenim glasom, da je sa još nekolicinom drugova sklopio družtvo, da prokopaju tamnicu i uteku.

— Kako? rekoh ja, i kuda mislite načiniti put?

— Eh, reče on hipokritno, to je naša stvar. Nu pošto nemogu posumnjati, da ćete nas vi izdati, tim više, što ste i sam odviše željan slobode, ja ću vam to odkriti, uz jedan ipak uvjet: da nećete toga nikomu kazati.

Ja mu pružim ruku šuteći.

— Evo, reče on, u čem se stvar sastoji. Vi

znate naše mjesto, u drugom „konšu," gdje ja i drugi neki Grci ležimo. Mi smo odkovali dasku upravo pod našimi posteljami, a ozdola znate, da ima do zemlje prazan prostor od pol hvata. Mi smo se dakle noćju spustili dolje, i prokopali zid prema dvorištu, te počeli kopati „lagum" (kanal) pod zemljom dvorišta. Mi smo upravili kanal poprieko k suprotnomu zidu dvorišta i kanimo prokopati se na zrak u vrtu konaka Fazli-paše, koji se diže tik zida našega dvorišta. Prostora, hvala bogu, za trpati izkopanu zemlju, ima dosta pod našim konšem, a orudja su nam dobra, te nam posao uspješno ide za rukom. Samo se izdajstva bojimo" — i tu lukavi Frangisko uzdahnu i pomaše nevoljno glavom.

Ja nemogah u prvi mah shvatiti zamku podloga Grka, i stupih u nju cielom nogom. Zahvalih mu, što mi je on tu stvar odkrio, uvjerih ga o svojoj vjernosti i prijateljstvu, te ponudih i svoj trud kod kopanja.

— Ah, reče on, to nije nuždno; nas ima sedam, koji smo pri poslu, i moja želja nije druga, van da vam učinim dobro.

Poslje toga Frangisko dolažaše skoro svaki dan k meni i saobćivaše mi štogod od stvari. Sad bi mi kazao, da su na neki starinski zid nabasali pod zemljom i da su se izvanredno izmučili, dok su ga prokopali, sad opet, da se je promočena uslied kiše zemlja porušila i zasula jim put. A po neki put bi znao doći kalnima rukama za bolje osvjedočenje, da on zbilja radi na tom poslu. I ja bih ga uvjek liepo dočekao, kavom počastio, a po

neki put bih mu dao i koji groš, da okuša sreću kod karata.

Tako je on mene vukao za nos kakovih dvadeset dana. Napokon iz protuslovnih nekih odgovora, koje mi je davao, sinu meni pred očima, i ja upoznah, da me on vara. A drugi neki Grk, moj prijatelj, koga smo zvali Barba-Apostoli, i koji je sudjelovao u ustanku na otoku Kreti, izpriča mi, da se od vajkada u tamnici čitava spekulacija tjera ovim načinom, i da takovim varalicam posao uvjek dobro ide. Stid me je bilo, da lično napadnem na lukavoga Frangiska i da ga ukorim s njegova bezstidna varanja; — po neki put me hvataše jarost i mišljah, da mu se osvetim i da ga dadem dobro prolemati, — ali se i od toga sretno uzdržah.

Dokle to bivaše, ja sam se bavio s drugim važnim poslom, da naime, posredujem izmedju prijatelja naših izvana i g. Slavejkova, koji je bio zatvoren u najskrovitijem mjestu, kako nebi nikakov šapat mogao doprieti do njega. Pa se ipak našlo načina, kojim je on svaki dan mogao dobiti od mene izvješća o toku svoje stvari, o točkah, na koje se ima osloniti u svojoj obrani, i o svačemu što bi imao znati.

Na taj pokušaj bijaše me već s početka naćerala viest, koju dobih, da je „Makedonija“, ako i mrtva već, poginula ipak na truplu svoga neprijatelja, jer je Hadji-Ivanče bio ipak satrven te primoran da odstupi iz ekzarhije. Znajući kolika će to biti olakšica za g. Slavejkova, ako mu to dostavim, obratim se našim Bugarom, koji su bili

zatvoreni u „tershani", i zapitam jih: nebi li oni mogli njemu dostaviti jednu ceduljicu. Oni to preuzeše na se, i jedan od njih uruči ju Slavejkovu, upravo kad je ovaj ulazio u zahodnjak, a zabtija stajao na tri koraka od njih.

Na taj način šiljao sam svaki dan ceduljica, u kojih sam dostavljao Slavejkovu, kako je sva francezka i englezka štampa ustala na Midhad-pašu s njegova janičarskoga postupanja prama njemu, i tješio sam ga i hrabrio. A naši Bugari su mu jih dostavljali bud na više opisani način, ili su mu jih, obaviv s njimi kamenčić, vješto kroz prozor bacali u sobicu, a kad i to nebijaše moguće, ja bi jim razložio stvar i oni bi stojeć iz daleka podvikivali bugarski glasno, te jedan drugomu, kao u običnom razgovoru, izkazali ono, što je Slavejkovu, stojećemu kraj prozora u uglu, bilo nuždno čuti. Medjutim njega su skoro svaki drugi dan zvali pred povjerenstvo, koje ga je sudilo. On se je vrlo vješto branio, uz to tajnik povjerenstva bio je Bugarin, te se za nekoliko desetina lira dao sklonuti, da ublažuje oštrinu stavaka pri francezkom i turskom prevodu, — osim toga u zaplienjenih papirih nije se ništa osobito podozriva našlo, — a štampa je carigradska grmila svaki dan, te se pod sigurno moglo reći, da će se Slavejkov moći naskoro osloboditi tamnice.

Ali s druge strane ja nepuštah s vida stvar o svojem pobjegu iz tamnice. Neradeć više ništa, po čitave bih se dane šetao dvorištem, mjerio zidine i krojio bezbrojne planove, svi jedan smjeliji od drugoga. A noćju bih stao bditi na svojoj po-

stelji i premišljavati i najmanje slučajnosti, koje bi mi se desile poslje moga biega.

U to doba dopade mi rukuh jedna francezka knjižica pod naslovom: Les Chasseurs des Plantes (Lovci bilina), u kojoj se pričalo, kako su jedan mladi Niemac i jedan Francez, poslani od jedne englezke kuće, da traže nove biline u Indiji, zabludili u Himalajah i zapali u predjel, sa svih strana zatvoren grdnimi odvjesnimi stienami, i kako su oni onda izmišljali mnoge načine, da se oslobode ove svoje tamnice; napokon da su načinili balon od papira, koji su si od nekakova drveća sami napravili, i da su onda suhu slamu podanj zapalili i napunili ga vrućim zrakom. Pripoviest kazivaše dalje, da jim i taj pokus nije pošao za rukom, jer da je mjesto, na kojem su bili, odveć visoko bilo, te kad bi se bili nalazili blizu površine, mora da bi jih balon zasigurno mogao uzdignuti nad stienami, koje su jih okružavale.

Ja priču ovu uzeh za gotov novac, i neobično me dirnu lahkoća, kojom su oni napravili balon i ona primietba glede blizine k moru. Te ja ni više ni manje nego stadoh krojiti, nebih li balonom mogao odletiti Turkom iz šaka.

U ostalom okolnosti su mi za takav pokus bile neobično udesne. Ja sam mogao dati po svojih Bugarih sašiti čitav balon, a da se to u našem mračnom „koušu" jedva opaziti može; k tomu dao bih si donieti izvana neku kemičku sastavinu, kojom bih si razvio plin.

Osim toga imao sam zgodno mjesto, odkud bih ga noćju mogao pustiti. U nutrnjem naime

dvorištu imaše suprot zdenca tik djamije zidom, hvat visokim, ogradjeno mjesto, u koje se je smeće bacalo. Ovdje bih ja na večer, pošto bi se smračilo, mogao prebaciti balon, a i sam preskočiti, te ondje pritajiti se, dok nebi nastala debela noć, te bi stražari sve zatvorenike poćerali unutar u zgradu. Onda bih se digao, preskočio bih preko zida, zatim gimnastičkim načinom upirući se rukama uz zid zdenca i zid prema velikomu dvorištu, gdje su bila vrata, popeo bih se na krov od zdenca, i ondje bih, nasloniv dugu štangu (kakovih smo radi sušenja rublja imali dosta) na drvo jedno, koje je tik zdenca raslo u vis, razapeo svoj balon i napunio bih ga plinom, — onda bih sjeo u mrežu i pustio se na volju vjetrova i sudbine.

Tako sam ja računao tu vratolomiju, i ne bez ozbiljnosti. Ali kad spomenuh nešto od toga nekim od naših Bugara, nasmijaše mi se. Ja dojavim Borkovskomu, da se hoću razgovoriti s njim. — On dodje gore na prozoru tih vrata velikoga dvorišta, gdje smo se obično sastajali, i ja mu priobćim svoju nakanu. On se nenasmija, nego me ohrabri. — Dakle nisam ipak savvim lud! — pomislih ja u sebi. — Da, rekoh glasno, vi me hrabrite, ali kako ću, kad neimam novaca. Što mislite, koliko će mi trebati za tu količinu platna i papira? — Eh, tako oko dvadeset i pet lira morati će vas najmanje stati ta komedija, kojom ćete si razmrskati glavu o neku djamiju. — E onda nemogu na to niti misliti, odvratih ja; toliki novac nisam davno vidio u svojoj ruci. — Čujte, reče on, k meni je jučer dòšao u posjete

jedan prijatelj iz Londona, dao mi je nešto novaca, s kojim sam izplatio dug, ali će opet doći, te ću mu zaiskati ovu svotu napose. Nesdvajajte, mladiću, ja vidim, da slava sama od sebe obletava oko vas, da se posadi na vašu glavu.

Tako Borkovsky, ali od nada, koje mi je dao, nebi ništa. Njegov prijatelj dodje još jednom, i obeća, da će mu donieti zahtjevanu svotu, ali svoga obećanja neodrža. I moj liepi san utonu — za moju sreću, a balonić, koji bijah načinio za pokus, od crvena papira, spalih na sried dvorišta, kad sam ga punio toplim zrakom, da poleti u vis.

Medjutim nabasah ja na drugu jednu okolnost. Jedan dan pridje k meni Crnogorac Halil i poče mi se jadikovati na tamnicu i žaliti za slobodom. — Čujete, reče on, što mislite, nebi li se dalo što učiniti, preko ovih zahodnjaka?

Ovdje odmah moram opisati položaj ovih zahodnjaka. Njih je bilo trinaest na broju, i bili su poredani tik desnoga zida velikoga dvorišta, počam s ugla, koji je tvorio on sa popriečnim zidom, gdje su bila vrata. Za zidom, uz koji su se naslanjali, bio je konak i vrt Fazil-paše. Nu dva koraka pred njimi dizao se je zid vanjskoga zdenca, i zaklanjao je u nekoliko prva tri četiri zahodnjaka. Ova okolnost bila je dala povod nekim pokušajem, da se danju zid u tih zahodnjacih probije, te da se bježi. Zato su zadnja dva zahodnjaka bila čavli zakovana.

— Kako ti tu stvar smišljaš, Halile? odgovorih ja.

— Ja mislim, da bi se kanalom dalo naći izlaza u kanale susjedne koje kuće.

— Hm! hm! to je težko pomisliti. Husni-paša, koji je gradio taj kanal, znao je sigurno za koga ga gradi, i biti će on, na prelazih iz našega crnoga svieta u bieli sviet, dao zakovati debele željezne prutove.

— Ali nemože li se pokušati, da danju netko udje u kanal, pa da noćju pokuša ozdola prokopati zid u vrt Fazil-paše?

— Neznam kako je udoban kanal, rekoh ja, osim toga tko bi bio taj junak, koji će to pokušati!

— O, ja ga imam, reče Halil. Ja imam tu jednoga prijatelja Karamanliju, imenom Simuna, kojemu sam tako omilio, da me sliedi kao vjerna, mučeća siena. On je od zanata lagumdjija i veoma je jak i okretan.

Ovoga mi Halil pokaza, ja se s njim razgovorih, i odmah mu predložih, da pokuša saći u kanal, da ga razgleda i pokuša, nebi li se dao iznutra zid prokopati.

On na to bez nagovora pristade, zaiska mi jednostavno duhana i gvoždja. Ja mu dadoh dva mala orudja, koja smo čuvali kod sebe; on pod večer udje u sedmi zahodnjak, u kojega je rupa bila ponajveća, zatvori vrata i više neizadje.

U kasno doba, već prema zori, dodje Halil u naš „konš", i nadje me još bdijuća na postelji.

— Čujete, reče on, Simun je sašao dolje Kanal je širok i udoban, a nečistoće vrlo malo. On je naišao na dva željeznimi prutovi zabranjena prohoda. Što se tiče prokopavanja zida iznutra, to je, veli, veoma neudesno, jer orudja nisu prema tomu i što neima svjetlosti. On je napokon izašao

oko polnoći napolje i ondje u trećem zahodnjaku pokušaò izvana probiti zid, ali da mu je jedva pošlo za rukom izvaditi dva tri kamena. Kasnije, kad je vidio, da vode u tamnicu jedno šestoricu pijanaca, koji su larmali, umješa se medju nje, i udje neopažen u malo dvorište, te eto ga sada gore kod mene.

Na to Halil ode, a ja zaspah.

Pobjeg iz tamnice.

U jutro dignem se ja ranije, obučem se, umijem i počešljam uredno kao svaki dan i izidjem gore na dvorište, da se na čistom zraku prošećem. Odmah vidim, da je dvorište čitavo bilo izpunjeno zatvorenici i zabtijami, koji su vrvili gore dolje zbunjeno i zabrinuto, te gledali, kako bi si protumačili nenadani dogodjaj. A nenadani taj dogodjaj bila je ozleda zida u trećem zahodnjaku.

Nadzornici tamnice i ostali, ugledav u jutro rano tu ozledu zida, čudili su se, kako je i kada on mogao biti ozledjen. Neki od njih preobukav se u druge haljine, pustili su se medju hrpe zatvorenika, ne bi li kradom gdje dočuli štogod o toj stvari. Ali Halil je ostao u nutra u tamnici, nije izlazio, Simon je kao i ostali zatvorenici, išao viditi ovu novost te i on pitao sasvim obično: Tko li će biti to učinio? — a ja sam se šetao i gledao iz daljine smiešeći se na zanimivi prizor, koji se razvijaše pred mojima očima.

Nemogavši uhvatiti stvar, nadzornici tamnice

riešiše, da se sa strane zahodnjaka barem bolje osjeguraju; za to postaviše dvojicu stražara, koji su čas po čas pregledavali zahodnjake, da vide naruši li tko zida, i dostaviše stvar ovu ministru policije, moleći ga, da dade zazidati prva četiri zahodnjaka, koja je nešto prikrivao zid od zdenca, misleći da će na taj način odstraniti svake pokušaje zatvorenika s te strane.

Sutra dan — bijaše to srieda, 12. rujna g. 1872 — ugledasmo zidare, koji dodjoše, da zazidaju zahodnjake. Ovi odkovaše vrata, od dvaiuh prvih zahodnjaka, koja su već odprije bila zakovana, i počeše raditi. Ali kakovo bi moje iznenadjenje, kad sam ugledao, da oni nezatrpavaju zahodnjake posvema, nego prosto na mjesto vrata podižu zid. Munja sjeknu u mojoj glavi i ja pomislih: Bože, zar mi zbilja otvaraš put, da se oslobodim?

Na to pozovem Simona u stranu, i reknem mu:

— Simone! Neopažaš li, da nam ovi bedasti Turci otvaraju put da pobjegnemo upravo tim, što hoće da nam to zapriečе?

— Kako to?

— Ta gledaj! mi udjemo na sedmi zahodnjak i kanalom izadjemo kroz rupu na treći, gdje si ti stvar već počeo. Ondje smo zatvoreni medju četiri zida. Za jednu noć proriti ćemo stražnji zid i uteći kroz konak Fazil-paše.

Simon bijaše momak svojih dvadeset i pet godina, visok i snažan, odriešita i hladna lica i sivih očiju. On me pogleda mirno i reče:

— Dobro! Ako Halil ide, idem i ja.

*

Ja nadjem Halila i kažem mu. On skoči od radosti.

Sad mi je valjalo spremati se na put, te misliti koga ću još usrećiti svojom tajnom. Ponajprije naravno morao sam svratiti pogled na svoje nesrećne drugove, Bugare. Doduše ja nisam mogao van jednoga samo pozvati na prvi polazak, jer u trećoj ozidanoj rupi nebi nas moglo više stati van četvorica. Ali bi ostali, sutra dan poslje našega odlazka, kad se o zori vrata od maloga dvorišta otvore, mogli istim putem, kojim i mi, te na gotovo prorivenu rupu uteći. Ja sam redom svojim prijateljem izdaleka natuknuo o pobjegu i kušao izpitati njihovu pripravnost za to. Neki su, kao na primier Lazar, bili već dobom i patnjami tako satrveni, da nisu mogli pristati na ovakovo vratolomno poduzeće. Drugi, koji su imali obitelji u Bugarskoj ili u Carigradu, nemogahu pregorjeti misao, da bi morali pobjeći u strane zemlje, te za uvjek možda odreći se svojih. A bilo je mnogo njih i takovih, koji su mi kazali, da bi s najvećom radosti dočekali ovakovu zgodu.

Ja sam medju ovimi izabrao za svoga druga onoga, koji mi se činio najvaljanijim, a to je bio Gabriel. Njemu stvar ovu priobćim i on mi se zavjeri na život i smrt.

Gabriel bio je visok i snažan momak, svojih dvadeset i tri godine, ali ga puna krupna brada izdavala za nešto starijega. Bio je krčmarom u Galati kad ga policija za ništa drugo van zato što je nekada poznavao nekoga političkoga okrivljenika u zatvor povuče, i nije ništa drugo učio bio van

nešto čitati. Ali je od prirode imao divan dar. Bio je sviestan i oštrouman, i imao je čudnu dosjetljivost, s kojom je naše gorke dane znao blažiti i sladiti. Ali što ga je najviše krasilo, bila je to njegova andjeoska duša i preblago srdce. Njegove crne, tamne oči sijale su vazda milinjem, i kad god bi nekomu kakova pomoć uztrebala, Gabriel bi bio prvi, da mu rukom, ili utjehom ili novcem priskoči. Radio je vazdan marljivo, bodeć iglom, i zato se novca kod njega vazda nalazilo. A u opasnih časovih, kad nam je predstojao kakav sukob, Gabriel bi prvi stao uz mene, miran, hladan, ali gotov da se baci kao lav na protivnika. Od svijuh ostalih njega sam najvolio i on me je ljubio, kako jače nezna ljubiti čovjek čovjeka. I ako se je svadjao kada sa mnom, to je bilo jedino kad sam se odlučno protivio njegovoj uslužljivosti. Inače je bio pobožan; svako veče bi se smierno pomolio Bogu, legao na svoju postelju, koja je bila s lieva tik moje, i okrenuo se k meni, da malo razgovaramo o osobah, koje su nam mile bile.

Takav je čovjek bio Gabriel! I ja nesretoh više čovjeka na svietu kao njega! S njim sam ja pobjegao iz tamnice, s njim prošao kroz tisuće opasnosti dok dospiesmo do svoje slobode. I kakova je bila sudbina toga čovjeka! On je u Odesi poginuo od ruke zločinca, komu je bio dao hranu i noćište! — Valjda se nesjeti na tebe, Gabriele, drugi tvoj prijatelj, da ostavi spomen tvojemu divnomu, junačkomu i andjeoskomu značaju, i ovo nekoliko redaka budi ovdje posvećeno tvojoj uspomeni od prijatelja, koji će ju do groba suzami rositi!

U četvrtak radili su zidari cio dan i svršili su svoj posao u petak poslje podne. Isti dan na večer, kad sam gore, na dvorištu, premišljavao o posljednih pripravah, o kojih nam se valjalo pobrinuti, začuh od jednom gdje me silno zovu. Ja pohrlim dolje u „konš" i razaberem, da su Slavejkova isti čas izveli preko vrta od „Tershane" i pustili ga na slobodu. Razigran od ove vesele viesti, reknem ja važnim, zagonetnim tonom okolo stojećim Bugarom: „On se danas oslobodi, a ja, ako Bog da, sutra!" Hvala Bogu, ja neimadjah oko sebe ljudi kao Kostaki efendi, i nisam se bojao, da bih skupo mogao platiti ovakovu nesmotrenost.

Sutra dan u subotu pozovem dvojicu od naših Bugara u „Tershani" gore, na prozoru od zida na dvorištu, i kažem jim saavim u kratko:

— Donesite mi, što tko ima najboljega orudja.

Oni razumješe stvar i nepitajuć dalje okrenuše se i odoše.

Izza mala donese mi jedan svoj obli nož, kojim je stèrgao svoje „nalume" (sandale), — a drugi donese mi dugačak težak gvozd, koji se kao svetinja čuvao u „Tershani", da u takovoj zgodi, kakova je bila naša, izvrši svoje. Ja ga primim i pritisnem ga na usta govoreći: „Ti moj oslobodioče!"

Poslje toga od Jermenina „bakala", koji je tik vrata od dvorišta, u svom štacunčiću, prodavao rasne mirodije, nakupimo svieća, šibica, duhana i drugih stvari, što nam je trebalo.

Isti dan ne udjosmo ipak u rupu, što se Halil počeo bio nešto kolebati, a momu Gabrielu trebalo još bolje promozgati, kuda ćemo iz tamnice i kako ćemo.

Te tako osta ta stvar za nedjelju 15. rujna.

Istu večer pobrinusmo se mi još za jednu okolnost. Nam je, naime, trebalo priobćiti stvar još nekomu, koji će na noć, kada naši opaze, da nas neima u „koušu", umjeti im odkriti stvar nekim načinom, te upozoriti ih, da ničim nepobude sumnju stražara, — i koji će osim toga u jutro pokazati put onim, koji bi bili voljni da uteku. Mi zato odabrasmo jednoga našega mladoga Bugarina, kojemu je još malo vremena trebalo, da se rieši tamnice, te zato nije imao nužde bježati. On nas uvjeri, da će poruke točno izvršiti, kunući se, da će, ako nekoga ugleda, gdje nas hoće izdati, makar i nožem priuditi istoga, da miruje.

Sutra dan dadem ja po Simonu i Halilu bacati cieli dan vode u prohodnjake, a stražari su hvalili njihovu marljivost. Oko pet sati poslje podne udje Simon u sedmi prohodnjak i nestade ga. Malo kasnije ode i Halil i neizidje više. Pred šestim satom, kad se sunce sklanjalo na zapadu, i kad je već blizu bilo vrieme, kad su nas imali poćerati u nutra, stupim ja u isti prohodnjak, upravo kad je zabtija, koji je ondje stražio, govorio s jednim i gledao na drugu stranu. Tu na brzu ruku navučem nogavice od platna, koje si bijah pripravio i prebradim glavu ručnikom, pa se spustim odlučno u nizinu. Kanal je bio doista širok i malo nečist. Do malo prispjem do rupe trećega prohodnjaka, i tu mi Simon pruži ruku i ja se srećno nadjoh u njihovoj sredini. Ne dugo zatim zastade nas i Gabriel.

Medjutim je Simon, koji je bio ponio sobom

sve potrebite stvari i orudja, radio bio i odkovao još nekoliko kamena od debeloga, tvrdoga zida. Sad mu rekoh da odpočine, dok larma na dvorištu prestane i zatvorenici budu svi u nutra učerani. Ali on odgovori, da se u toj larmi još najzgodnije dade lupati i nastavi dalje, a mi smo pobirali kamenje i zemlju, te redali sa strane, čuvajuć rupu slobodnom za one, koji bi u jutro htjeli pobjeći.

Malo po malo noć nastupi i hodje se oglasiše sa okolnih djamija. Mi smo se redali jedan za drugim, te reć bi zubima kidali starinski zid, koji mora da je ostao od byzantinskih vremena i koji Husni-paša nedade zamjeniti novim. Ali ponajviše i ponajbolje radio je Simon. Da nebijaše njega, mi valjda nebismo mogli svladati taj posao za jednu noć. On je vještim okom znao napipati slabu stranu kamena, te još vještijom rukom poduzeti njegov izmještaj. Samo bi se kadkada obratio, da iz Halilovih usta uzme cigaru i da povuče dva tri puta.

Medjutim bi Gabriel krstio se i šaptao molitve. Što više! vidjeh i Halila gdje priziva svetoga Nikolu i majku božju. Ja sam stajao polag Simuna i pomagao mu drugim orudjem, dočim je on snažnim gvozdom badao i drmao.

Na četiri koraka od nas natrag čuo se hod i fućkanje stražara, a pred nami, iz kuće Fazil-paše, dopirale su pjesme robinja. Kad ostadosmo pol sata drmati jedan kamen, koji je stao bio prema sredini zida i nemarno se bio opro naporu svijuh nas redom, — zdvojismo, da li ćemo moći napried i pomislismo na užasne posljedice, koje

bi nas zatekle, ako budemo pohvatani. Ali Simonu, junačkomu Simonu, podje za rukom svladati ga, i kamen taj pade s našega srca kao kakova planina.

Prema polnoći prorismo zid, ali kakovo bijaše naše iznenadjenje, naše očajanje, kad iza njega ugledasmo drugi, novi zid. Za jedan časak ostadosmo zapanjeni. Ali Simon progovori muklim glasom: „Nebojte se! drugi zid nije korassan“ (od cimenta), on je običan zid!“ I obori se odlučno nanj.

Na to Simona odturim ja natrag i dadem mu duhan, da puši i da se odmori, a mi nastavismo dalje. Vadjenje kamenja je išlo tu mnogo lakše i za dva sata prodrosmo na drugu stranu. Nu tu nas dočeka nova pomutnja, koja nam se učini grdno opasnom. Naime, upravo kad sam mislio da ću naići na prosti zrak, naidjoh na dasku. U nami se porodi odmah sumnja: neće li tu uz zid biti koliba vrtlara? Neće li on dočuti larmu i početi vikati? U tom bi slučaju morali izgubljeni biti.

Medjutim rekosmo mi, da nam valja, tiho radeći zaokružiti rupu, koliko da se provući možemo, onda, da odjednom prolomimo daske i da se spustimo napried golimi noževi, — pa što Bog da!

Ali kod zaokruženja rupe naidjem odjednoč na prazan prostor. Divna nam nada sinu pred očima! Ja počeh tada drmati s malom daščicom simo tamo, — ona prasnu i pade nekamo. Nu kad sam digao veliki kamen s dolnje strane, ukaže se pred nami druga debela daska. Ja i nju počeh dr-

mati simo tamo i ona se čudnim načinom izniza na lievo i opade.

Naperim uha da čujem neima li odkuda nekakova šuma. Ništa! van liganje gusaka, koje su išle vrtom. Sad se sjetih na priču o guskah kapitolskih, i pomislih, neće li bogovi poslje dvadeset i pet vjekova dosuditi opet guskam takovu izdajničku ulogu, kakovu onda bijahu dosudili. Ali guske odoše na drugu stranu i nebi više ništa za čuti.

Medjutim mi svršismo zaokruženjem rupe i učinismo ju udobnom, da se može kroz nju proći. Sad ostadosmo odmarati se i čekati dan i vik hodja sa munara, pa da izidjemo, jer se noćju bez „fenjera“ (svetiljke) nebi mogli nikamo uputiti.

Doskora dan zarudi i mi jedan za drugim izkočismo na polje. Kako smo se začudili, kad smo osjetili, da smo se spustili u jasle. Mi smo izišli bili na štalu, ali u njoj nije bilo konja. Odtud okrenusmo na lievo u vrt, pa onda kroz stražnje dvorište na velika vrata konaka, koja su slučajno bila odključana, i nije trebalo razbijati jih. Poslje toga nadjosmo se na prostoj, slobodnoj ulici. Tu dadosmo Halilu i Simonu nešto novaca, i oprostismo se s njimi; — oni podjoše na svoju stranu, a ja i Gabriel na našu.

Ukrivanje oko Carigrada.

Kad se osjetismo sami na prostoj ulici, ostadosmo za jedan časak neodlučni kuda ćemo: pogledasmo u široko, slobodno nebo, pogledasmo i

na sebe prašne i jadne, pak se onda, vučeni tajinstvenom slutnjom, kojoj se u tih sgodah, jedino povjerismo, uputismo upravo na lievo preko pustoga trga, koji nosi ime konaka, kroz koji bijasmo utekli.

Sa strane ostavismo znameniti starinski han, poznat pod imenom „hambar", u kojem su još sada smješteni ostanci znamenite nekada korporacije bugarskih krojača, koja je oblačila vojsku tursku, — i čudnovati starinski drveni toranj, koji se porad visokih lipa i borova dizaše u vis podalje od „hambara".

Ondje preko trga Fazli-paše imadjaše zavod (Kerhané) naših maćedonskih vrtlara i mliekara, gdje se liepi plodovi zemaljski, kao i mlieko, maslo i sir, proizvodilo. Mi podjemo k njim, da se preobučemo i preobrazimo.

Oni što tek ustajahu iza sna. Stariji od njih, razabravši kakovi smo ljudi i odkuda smo, pokazaše se hladni i nepovjerljivi, moleći nas, da se čim prije uklonimo, te da i njih neuvučemo u nevolju. Jedan pak izmedju njih, još mlad, dočeka nas drhtajuć od radosti, što smo se spasili tamnice, — te uvjeravajući nas, da je vatreni patriota, odvede nas gore u neku sobicu, dade nam škare, te mi jedan drugomu ostrigosmo bradu, zatim dade meni jedan stari maćedonski praluk u zamjeni za moj, i jedan grdan mastan fes, koji mi poklopi lice do obrva, — tako isto i Gabrielu dade nekih haljina i odpusti nas moleći Boga, da nas sačuva. Kad smo izlazili, ugledasmo dolje u hodniku namješten sa strane neki ormar, u njemu neko-

liko ikona, a pred njimi uljena svetiljka; tu Maćedonci dolažahu jedan za drugim vršiti svoju jutrenju molitvu, a dolje pod strehom drugi bijahu već pri poslu, lievajuć mlieko i spravljajuć sir. Oni nas pogledaše u obće hladno, a neki od njih gledahu mrko na onoga njihova druga, koji nas bijaše liepo primio. Mi prodjosmo kroz nje, pozdravismo jih kriepko i s osjećajem, pak onda zamaknusmo kroz vrt njihov prema razvalinam nekim od požara, koje se razstilahu tamo preko vrta.

Medju razvalinami dizaše se polurazrušena neka kula sa svcdom i sa jednim spratom, u koji se mogaše unići kroz jednu rupu, koja je zijala s jednoga ugla. Gabriel reče, da će dosada već biti saznali u tamnici, da nas neima, i da će se biti spustili na četiri strane, da nas hvataju, — zato predloži, da se sakrijemo u toj kuli, te da na večer potražimo drugo sigurnije noćište. Meni se ipak nehtijaše toga učiniti, neka slutnja odvraćaše me od toga; zato rekoh, da je opasno ostajati tako blizu tamnice i mliekarske „kerhane“, gdje su nas vidjeli, pa da se može i to dogoditi, da nas prije svega potraže u svih razvalinah. Na to se uputimo prema obali mramornoga mora s namierom, da, hvatajuć puste ulice, stignemo zidovom, koji zaklanjaju Carigrad s kopna, te da se dočepamo pusta polja izvan grada.

Ali tek što se htjedosmo spustiti niz strmu ulicu, ugledasmo na pedeset koraka zabtiju jednoga iz tamnice, koji se u jutru vraćaše sa straže, i koji nas dobro poznavaše. Odmah okrenemo natrag i odosmo na desno u drugu ulicu.

Ova je ulica bila turska, i kao takova savršeno pusta. Tu naidjosmo na jedan zdenac, gdje je neka stara Turkinja crpila vodu. Mi ju pozdravismo liepo, ona nam još liepše odvrati, i na našu prosbu, da bi se htjeli malo umiti, dade nam mjesto drage volje. Mi se malo umismo, ruho svoje mokrima rukama počistismo, pa onda podjosmo dalje. Turkinja nas poprati običajnim liepim blagoslovom.

Idući smislismo, neće li biti bolje, da neidemo ulicami, gdje bi nas svaki čas mogli susresti zabtije ili špijuni, nego da se morem prevezemo do Jedi-kule, sedam onih starinskih kula, kojimi se završuju zidine kod mora mramornoga. Zato okrenemo na lievo, da izidjemo na luku Vlange i tu da se ukrcamo u čamac.

Tu odjednom spazimo tik vrata jedne kolibice mladu Jermenku, ženu jednoga zatvorenika, koji je bio zaklao i oplienio svoga gospodara, vlastnika jednoga „hana" (gostione) u Stambulu. Ova dolažaše često, da navidi svoga muža i da se dogovara s njim glede njegove parnice. Na tri dana prije nego pobjegosmo, jednom takovom prilikom kad sam pred podne sjedio i ja vani pred dvorištem, donesoše mi burmuta, koji sam imao dostaviti g. Slavejkovu. Ja se okrenem veselo zabtiji, koji je stajao pored nas, i ponudim malo burmuta.

— Ah, reče on, hvala! ja ga neupotrebljujem.

— Pa ipak, odvratih ja, koristno je kadkada upotrebljavati ga.

— Kako to?

— Na primjer, ako se meni neke noći uz-

htije uteći, a ti si na straži, mogao bi zaspati. A kad bi uzeo malo burmutr, nebi ti se to moglo dogoditi, i ti bi me ugledao, te bi se spasio od velike odgovornosti.

Zabtija se rasmija, a i ova Jermenka, koja je tu polag bila, nasmieši se takodjer mojoj šali. Sad ipak ugledav nas, gdje idemo ulicom, u nekoliko preobučeni, zasijaše joj oči osobito; ona nas pozna, ali — kao pametno čeljade — okrenu odmah glavu na drugu stranu, u znak, da se neimamo ničesa plašiti. Mora da se je čudom čudila, kako i takove šale mogu odjednom istinami postati.

Poslje toga zadjosmo mi, idué jedan za drugim na nekoliko koraka daljine, u mali trg pristaništa, koji je bio pun ljudi i larme. Tu nas dočeka „baš-kaikči“ (nadzornik kod pristaništa, koji pazi, da ladjari jedan za drugim uredno mogu dobiti posjetilaca i zaslužbe), koji nam doznači jedan čamac. Mi sjedosmo i poručismo ladjaru, da nas vozi u Jedi-kule, pristavši bez prigovora na cienu od jedanaest groša, koju je zahtievao.

Bože moj, čudni li me utisci obuzeše, kad nam čamac plovnu gladkom, poput ogledala, pučinom morskom, i kad se za prvi put, poslje pol tri godine crna tamnovanja, nadjoh opet u krilu divne, divnije nego igdje, naravi! S desna nam se tik obale razstirahu bieli bedemi Konstantinova grada, a više njih stršijahu na okolo svodovi i munare djamija i drugih spomenika, — na lievo se razpršila biela sela po obali Azije, a tik nje jedno uz drugoga procvalo iz mora sedam liepuškastih otočića. Okolo nas plovijahu čamci, a poda-

lje morem mramornim razapela bujna jadra ladje i ladjice. A ponad svega toga granulo jarko jutrenje sunce na krasnom, azurnom nebu i obasjalo čudnom svjetlošću nujnu maglicu, koja se dizaše iz mora. Oko nas letijahu i cvrkutahu veselo malene ptičice, gnjureći krilci u vodu i zadjevajući nestašno u biele morske golubove, koji su površinom mora gonili ribice . . . Za jedan časak ja zaboravih na sve opasnosti, u kojih smo se nalasili, i propjevah.

Neprodje ipak mnogo vremena i ladjar okrenuv glavu prema nama progovori:

— Odkuda ste vi?

— Mi smo krojači iz „hambara“, odgovori Gabriel.

Ali Jermenin, ladjar, klimnu sumnjivo glavom i promjeri nas nesigurnim pogledom od pete do glave.

— Nekako čudnovato izgledate, rečeon, odielo vam je nekako vrlo nesustavno. Ja sam toga mnogo vidio, ali da se ovakov mliekarski fes može naći na jednom čovjeku sa suknenimi hlaćami i kaputom, toga nisam dosele vidio.

Mi smo se pekli na žeravici. Jedna ovakova sumnja bijaše kadra upropastiti nas. Mi smo i onako odveć dobro znali, da smo i po obličju i po odielu morali vrlo sumnjivi izgledati. Za jedan časak ostadosmo šuteći, neznajući što bi rekli. Na sreću Jermenin nastavi:

— Pa kud kanite ići? Kad velite, da ste iz „hambara“, ovo ćete valjda znati, da vaše mjesto nije u Jedi-kule.

— Baba (otče), rekoh ja, stvar se sastoji u tom. Ja ću ti kazati golu istinu, znajuć, da si ti dobar čovjek. Mi smo se, znaš, kao mladi ljudi, našli ove noći tu u jednoj krčmi u Imrihoru, te se opili i s drugimi se strašno pobili. Ovu smo noć prespavali u jarku jednoga vrta. U jutro zamjestismo kojekako pogubljene česti svoga odiela, te sad, stideći se otići ovakovi k svojim drugovom u „hambaru", mislimo otići k nekim prijateljem vrtljarom izvan Carigrada, gdje ćemo se odmoriti i urediti, pak onda tek opet na posao.

Ali se Jermenin još činjaše, da nevjeruje. Da bi ga u tom uvjerio, ja se oslobodih i počeh pjevati, okrečuć razgovor na druge stvari. Kad će odjednoč Jermenin opet:

— Preko svega toga čini se ipak, da vi nećete biti dobri, uredni ljudi.

Nam se zmija savi oko srdaca. Tik pristaništa Jedi kule imade kao svagdje straža. Jednim migom oka mogao bi nas ladjar doznačiti stražaru. Što ćemo? Bježati se preko mora nije dalo, i nam se učini, da smo u čamcu već kao u kakovoj mišolovci, iz koje nam nije moguće na polje. Ali na sreću ladjar nastavi popunjujuć svoju predjašnju misao:

— I vi ste mi takav strah zadali, da bih morao nekoliko oka rakije popiti, dok bi me taj strah prešao.

Nam odlahnu na srcu; dakle je ladjar htio stupiti u pogadjanje, da mu za neki „bakšiš" (Trinkgeld) zapušimo usta.

Mi se na to stadosmo tužiti, da smo u noći

potrošili sav svoj novac, i da nam nije ništa preostalo van ono jedanaest groša, što mu imamo dati. Ja sam doduše navaljivao na Gabriela, da bi mu dali još nešto više. Ali se je on tomu odlučno opirao, govoreći, da nije potrebito.

Lukavi Jermenin ponovi još nekoliko puta svoju frazu i ponudu, koja je u njoj sakrivena bila — ali mi mu se svaki put izgovorismo. Medjutim ugledasmo Jedi-kule. Ali tu u blizini opazismo drugo neko pusto pristanište, gdje nije bilo nikakovih čamaca, i mi smislismo, da mu ponudimo, da se netrudi do glavnoga pristaništa, nego da nas tu u blizini izkrca. On se sklonu smiešeći se i pošto mu još jedna ponuda ostade bez uspieha, uzme mirno svojih jedanaest groša i izkrca nas na obalu.

Mi udarimo žurno uz brdo hvaleći svojoj sreći, što smo se izbavili opasnosti, i predjosmo preko željeznice, koja je u to doba bila sagradjena u Stambulu, te se pustimo na iztok tihim turskim predgradjem, koje se dulji tik zidova carigradskih. Putem, gdje-gdje, sjedile bi uz uglove stare Turkinje prosjačice; ove čujući ili videći nas gdje idemo zaredale bi svojimi blagoslovi i prosbami, a Gabriel bi svakoj pritrčao i uturio joj u ruku po čitav groš ili po dva, govoreći jim da se mole Bogu za nas. I one nebi prestajale svojim blagosivljanjem.

Poslije nekoga vremena dospjesmo medju vrtove bugarskih vrtlara, koji zauzimaju dosta prostrano mjesto blizu srednjih „Romanovih vrata", prozvanih „Top-kapusi", na uspomenu onoga grdnoga Orbanova topa, koji jih bijaše razrušio i Tur-

kom put otvorio. S obih strana starih tih poluporušenih zidina širjahu se plodna polja, natapana primitivnimi bugarskimi strojevi, koji su iz širokih otvorenih zdenaca vukli neprestanu vodu i razlievali ju širom kroz male jarke. Gdje-gdje njihahu se i šumijahu nježno grupe od zelena drveća, a medju njimi procvale smokve i kruške. Toplo jesenje sunce obasjalo čitavi taj mirni i krasni predjel, da nam srca zaigraše, kad smo ga ugledali. Mi stadosmo za čas, ogledasmo se naokolo, i neopazismo ni žive duše, koja bi nas gledala; onda se zagrlismo i izljubismo, pa podjosmo napried pjevajuć jednu našu junačku poputnicu.

Moja je namjera bila, da se dočepamo glavnih vrata rumelijskih, „Edirne-Kapusu", gdje sam u ondješnjem grčkom predgradju imao rodjaka. Ja sam mislio, da se prijavim njim, te da nas ukriju negdje, dok se stvar nepripravi, da možemo uteći iz Carigrada. Ali kad prispjesmo u „Edirne-kapusu", zaludu sam ja tražio svoje rodjake. Dok sam bio još u tamnici požar je poharao bio to predgradje, a moji se rodjaci raztepli koje kuda. Onda Gabriel reče da moram prepustiti, da on vodi.

Mi se onda uputismo na niže k nutrnjemu carigradskomu zaljevu zlatnomu rogu, iduć na trideset koraka jedan za drugim, i dospjesmo do balatskoga pristaništa. Tu se ukrcasmo u jedan čamac i predjemo na europejsku stranu kod pristaništa Kasim-paša. Stražari, koje ni mi nismo poznavali neupoznaše nas i mi zadjosmo preko trga obalom maloga potoka, koji silazi s visina, što krune Tahsim i Peru. Tu poslje nekoga vremena zaviri

Gabriel u jedan mali dućan, gdje su sjedjela dva Bugarina i šila.

— Stanko, reče Gabriel, poznaš li me?

Stanko skoči.

— Za boga, Gabriele, jesi li ti to? Kad su te pustili?

— Mi smo se sami pustili. Noćas smo utekli iz tamnice. Primaš li nas pod svoje okrilje?

Stanko ogrli Gabriela, pruži meni ruku i uvuče nas unutar, te nas skloni pod stubu, koja je vodila u gornji sprat, a išlo se na nju od ulice. Tu čučnusmo u podpunoj tmini, a Stanko nam dade svoga jela i donese nam vina, da se okriepimo.

Stanko bijaše čovjek svojih pedeset godina stasa krupna i snažna. Lice mu je bilo puno i oblo, obrve debele, a brci krupni. Na prvi pogled opaziti ćeš u njem junačinu i dobričinu — pravoga, tipičnoga Bugarina.

On sjede blizu nas, i mi mu iz tmine pričasmo zgode te noći i toga dana. On nas je hrabrio, govoreći, da se kod njega ničesa nebojimo, te da se sasvim razpoložimo i oddahnemo.

Dok smo se mi tako razgovarali, nadodje u dućan neki čovjek, te čusmo kako je pitao Stanka i njegova pomoćnika o nekoj svojoj haljini, koja je toga dana imala dogotovljena biti. Izza mala on ode, a Stanko nam reče, da taj čovjek jest neki grčki Turčin iz otoka Krete, te da služi u tajnoj policiji; da se on s njim kao s opasnim čovjekom pazi i da se trudi biti prema njemu uljudan.

Neprodje jedan sat i taj Krećanin dodje opet u dućan, sjede i protegnu se na rogožu, te stade

gledati, kako pomoćnik Stankov šije njegovu haljinu. Za nas je prisutstvo toga čovjeka bilo izvanredno neugodno. ali što smo imali činiti? Mi šutijasmo u tmini i mišljasmo na gomilu opasnosti, koje bi još imali preći.

Al će od jednom Krećanin progovoriti:

— Stanko, jesi li čuo novost, da su neki od vaših Bugara, koji su u tamnici zatvoreni, danas pušteni na slobodu?

— „Hair!" (ne!) odgovori Stanko.

— Zar nisi čuo, da su vašega Slavejkova pustili?

— Što? Boga ti, zar je to istina? odvrati opet lukavo Stanko. Pa kad su ga pustili? danas?

— Ne, njega su pustili prije neki dan ali danas su neke druge pustili. Nisi li ti gdje koga od njih ugledao?

— Nisam. Pa koji su to, koje su pustili?

— Doduše, oni su se sami pustili, utekli su. Ti su od vaših: Gabriel Dimitrov i neki Islava, koji je kod Slavejkova radio.

— Nepoznam jih, odvrati hladno Stanko.

Ja pomislih, da će agent policije biti doznao, da smo tu sakriveni.

Na to on ušuti, a izza mala čusmo ga gdje zapjeva. Pjevao je tihim poluglasom neke svoje kretske i vlaške pjesme, turobne kao sumoran jesenji dan, i strašne nekako, kao čovjek, koji jih je pjevao. Naslonjene na ruku glave slušah ja užasnu melodiju, i činjaše mi se, da se ona vijuga po zraku oko mene poput zmijurine, koja opaja svojim psikanjem. Doista nešto užasno djelujućega

je imao taj čovjek u svom glasu, nešto ledenoga i previjajućega se kao zmija, i ja sam s velikom mukom podnosio utiske njegova pjevanja.

— Gabriele! prišapnem tiho svomu drugu, — meni se čini, da će ta zmija biti odkrila naše ubježište, i za nas po svoj prilici neće biti spasa, ako se nepožurimo. Znaš što? Kako on tu leži pred pragom, pojurimo preko njega napolje i preko Kasim paše uhvatimo gore slobodna brda.

— Za Boga, Svetislave odvrati Gabriel, samo nemojmo učiniti pogriešku. Ja sudim da on ništa pozitivnoga nezna, nego je samo tako pitao, nebi li što dokučio. Nemoj se ni maknuti, molim te.

Ja ga poslušam i zbilja prema večeri usta Krećanin, pošto se je navijao, i ode. Stanko predje k nam i odahnu.

— Hvala Bogu, reče, otišao je.

Sad mu Gabriel poruči, da javi nekojim njegovim prijateljem u Galati, te da jih dovede na vidjenje. Stanko ode rekavši, da će se pobrinuti i za večeru.

Izza mela dodje iz blizine krčmar, Bugarin, koji je poznavao Gabriela, donese nam okanicu dobra vina, te pečenih djigerica i riba. On nas pozdravi lijući suze od radosti, i zamoli nas da okusimo. Poslje nekoga vremena dodjoše i drugi prijatelji Gabrielovi i mi se razgovorismo s njimi.

Poslje toga reknem ja, da bih rado preći prieko u Stambul, te ondje u predgradju Fanara posjetiti svoga ujaka. Gabriel nehtjedne pustiti me sama i Stanko nas povede sâm, bodreći i slobodeći nas.

Tu blizu pristaništa uvede nas u jednu krčmu i počasti nas. A ja sam se morao diviti prisutnosti duha ovoga čovjeka, koji se je tako nemarno titrao svojom slobodom, srećom i životom. Poslje toga udjosmo ja i Gabriel u čamac i prevezemo se prieko. Tu upalismo našu svetiljku i nadjosmo kuću, u kojoj je živio moj ujak.

Ovaj se prepade, ugledavši me.

— Kao što vidiš, rekoh, ja sam održao svoju rieč. Evo mene tu živa, čitava, a okolo nevidiš nikakovih tamničnih zidina. Sad je na tebi, da održiš rieč i da mi pripraviš način, kako ću s ovim mojim bratom umaknuti iz Carigrada.

On obeća i mi se razstadosmo. Poslje toga predjosmo opet prieko i tamo u dućanu Stankovu spavasmo sladko. U jutro pred zoru probudi on nas, mi ustadosmo, obukosmo se i podjosmo na više prema slobodnim poljem. Da zamrsimo svoj trag i da se ukrijemo policiji, mi smo morali svaki dan mienjati svoje noćište.

Namjera nam je sad bila, da zaokrenemo ozgora na jug prema dnu rožnoga zalieva u Keathané, i tu da predjemo preko riečice, koja utiče u zaljev, pa da udarimo onda prema zapadu, uporedo sa zidinami Carigrada, i tu u blizini sela Topčilari da nadjemo jednoga prijatelja Gabrielova, koji je služio kod nekoga Arnautina, vinogradara.

Dan je zabielio, kad smo se upustili putanjom, koja krivuda kroz jaruge i brdašca i vodi dolje u Keathané. Na putu susretosmo jednoga vojnika, koji je išao rukuh naopako, skitajuć se i gledajuć raztrešeno pred sobom. Mi upoznamo odmah ma-

rodeura, koji se je udaljio iz vojarne, da koga oplieni. Takovih marodeura vrvi ciela okolina Carigrada, a osobito u to doba bijaše ih mnogo, što je država prodala bila duhan u monopol jednomu grčkomu družtvu, uslied česa je duhan bio poskupio, te su vojnici izlazili upravo u ekspedicije, da pliene duhan.

Prikučiv se nam, vojnik reče:

— Sabahlar-haír olsun! (dobro jutro). Imate li za cigaru duhana?

Znajući, da je to obični upit, kojim ovakovi lopovi započimaju svoj napadaj, odgovori Gabriel.

— Bog te nagradio, junače, — neimamo duhana.

Vojnik ode svojim putem.

Mi nastavismo put i stigosmo do grdnoga groblja jevrejskoga, koje kruni visine ponad Keathané. Odanle spustismo se dolje i sadjosmo na obalu rieke, da se prevezemo.

Tu ugledasmo stražara osobite vrsti, više na gradjansku obučena, koji nas pregleda sumnjivim okom. Bijaše to jedan od pandura družtva monopolskoga, koji su pazili svud okolo Carigrada, da se nebi duhan kriomice unosio u Carigrad.

Mi kupismo kruha i sira u štacunčiću tik pristaništa i prevezosmo se na drugu stranu; odanle uhvatismo put na lievo i uzpesmo se na brda. Tu susretosmo jednoga Arnautina, koji je u koševih na konju nosio grozdje u Carigrad na prodaju. Kupismo od njega grozdja i pojedosmo ga uz sir i bieli kruh, kako se sladje nemože pomisliti.

Poslje pol drugoga sata putovanja približismo se selu Topčilari, te ondje straga razpitasmo i nadjosmo vinograd Arnautina. Ušavši na vrata s ceste, ugledasmo kolibu i nekoliko bačava, koševa i tronogih stoličica pod strehom. Nebijaše nikoga. Mi se razgledasmo naokolo i opazismo, gdje netko švrlja u jednom uglu vinograda. Odosmo na tu stranu i ugledasmo maloga Arnautina, gdje bere grožđje.

— More dečko, reče Gabriel, gdje je Ivan more?

— Eh, on je sada u Stambulu s grožđjem.

— A kad će se vratiti, more?

— Na večer, kad sunce počme zapadati.

— Eh, Allah razi-olsun! (Bio ti Bog milostiv) rekosmo mi i udaljismo se.

Poslje toga zadjosmo u okolinu, s namjerom, da u nekoj jaruzi predanimo, čekajući večer.

Ali se Gabriel sjeti, da će tu u blizini biti kod drugih vinograda i drugih njegovih znanaca, pa ponudi, da idemo tražiti. Mi podjemo kroz vinograde, tražismo i nenadjosmo nikoga. Medjutim naidjosmo na liepu šumicu, koja je kitila dolinu, kroz koju je tekao potok. Ja reknem, da idemo u tu šumu, i da se u rieci malo operemo i umijemo. Odosmo i nadjosmo čarobno mjestance s liepom obalicom, obrašćenom mahovinom. Ali tek se htijasmo razpoložiti, kad začusmo neku larmu, neki krik, i podalje kroz drveće opazismo hrpu vojnika, koji su skakali preko potočića, noseć jednu žensku. Ovu su sirotu morali uhvatiti u okolini kojega grčkoga sela.

Kad se sunce nakloni prema zapadu, ustadosmo, podjosmo prema Topčilari, i udjosmo u vinograd Arnautina. Ovdje bijaše već došao gospodar i mi ga upitasmo za Ivana, rekavši, da smo njegovi zemljaci, te kako smo baš sada došli iz Kalofera, njegova mjesta, rad smo izručiti mu pozdrav njegove majke. Arnautin nam liepo odvrati, rekavši nam, da će se Ivan doskora vratiti i ponudi nas da sjednemo i da se odmorimo.

Za pol časa dodje Ivan i zagrli se s Gabrielom. On nam reče, da se tu kod njega ničesa nebojimo, i da mu je drago, što će nam biti domaćin. Poslje toga odvede nas izza kolibe, na liepu poljanicu, i donese nam groždja, da jedemo.

Ja sjedoh na mekanu cviećem posutu travu i pogledam pred sobom. Malo s desna bieljaše se liepo seoce Topčilari, a pred nami u daljini razstiraše se najveličanstvenija i najčarobnija panorama. Bijaše to Carigrad, i nije ga od nikuda ljepše vidjeti van s toga upravo mjesta, na kojem je stajao nekada, prije svojih četiri sto godina, Orbanov orijaš, koji je sa tri hitca porušio Romanova vrata. I ja sam tek sada shvatio podpuno onu grdnu zanešenost tursku, onu užasnu požudu, koju su oni izkazali kod osvojenja ovoga grada.

Ponajprije redjahu se biele, visoke, krenelirane zidine sa oblimi, divnimi kulami, a izza njih puklo more kuća, koje se reć bi nihahu u valovih gusta zelenila, a simo tamo digle se nebu pod oblake djamije, sa sjajućimi se svodovi i sa blistajućimi se munarami. S desna vijugaše se zaljev Zlatnoga roga i zalažaše u prociep, gdje se sastaje

Bosfor sa mramornim morem. Tu na uglu zapadaše razkošno Akropolis medju tri mora; sa strane mu ukazivahu se vrtovi od cipresa, a na glavu mu naslonila se nemarno Sveta Sofija poput grdnoga, sivoga lava, koji gleda na čitavi grad. Podalje s desna vijugaše se obala zalieva Zlatnoga roga, koja hrli dalje uz Bosfor do Crnoga mora, a nasuprot stajaše obala azijatska sa svojimi seli i palačami, a uz nju mramorno more i njegovi otočići . . . . . Zlatno sunce zapadaše već za more bacajuć posljednje, najljepše trake na čitav ovaj prizor, i široki se divni Carigrad, sa okolnimi brdašci i predjeli, prelievaše u tisuće boja, nišući se u nekom čudnom zanosu poput onih čudnovatih prizora, koji se prikazuju u najljepših sanjarijah zažarene fantazije iztočne.

Ja ostadoh gledajući i uzdišući, dok traci sunčani, penjući se polagano na obzorje, neodoše nebu u visine, a suton ne pokri ovaj predjel čuda od divote i čarobnosti.

Kada nasta noć, pozove nas Ivan na večeru, i mi odosmo pod streku. Tu oko široke, nizke trpeze, sa jednim sjedalom u sredini, koja je naličila velikomu poklopcu, sjedjahu Arnauti i lovijahu drvenimi žlicami riedka zrna od graha u širokoj zemljenoj zdjeli. Tu sjedosmo i mi i činjasmo kao oni. Hvala izvrstnomu moštu, mi se osjetismo zadovoljenimi i podjosmo na noćište.

Dalje, pod vedrim nebom, prostre Ivan rogožu, a na nju gunj i legosmo i pokrismo se drugim gunjem, i zaspasmo sladko. Sutra dan, o zori, probudi nas Ivan i kaza nam, da i njemu valja premati groždja za prodaju u Stambul.

Sad stavih ja pitanje, da bi za mene trebalo da zamienim svoje haljine.

— Ah, viknu Ivan, ja imam za te prekrasno odielo, pa otrči u vrt.

Tamo podalje visjaše na prutu neka odrtina, koja je služila da plaši vrebce i da čuva vinograd. Ivan skide tu odrtinu i donese mi ju. Bijahu to „poture“ (vrst dimlija) od bugarskoga šajka, i sudeći po razsulu, u kojem su se nalazile, mora da su bile nošene dvadeset godina. Ja jih primim i uzradujem se, kako nisam ni kao dječak uzradovao se najljepšoj novoj opravi.

Navučem dakle poture ove, i bacim na rame poderani arnautski koporan, koji mi još dade Ivan, preko maćedonskoga prsluka, te sam uz stari, duboki fes i poderane cipele izgledao sasvim kao kakav arnautski pastir, koji goni ovce na vašar. U tom sam se odielu oćutio mnogo slobodnijim.

Na to se oprostismo s Ivanom i podjemo dalje na sjevero-zapad, prema selu Kalfa-Kjoj, gdje smo imali naći drugoga našega Bugarina, Stojana, seoskoga pudara kod ondješnjih vinograda.

Idući putem, dosjeti se Gabriel, da momu odielu ipak manjka nešto, a to je pâs. Zato odvi svoj dugački crveni pâs, prereže ga na dvie polovine i dade meni jednu. Ja ga obvijem oko sebe i spoznam za prvi put, kako je praktično i koristno nositi pâs, pošto se s njim čovjek mnogo lakšim osjeća i laglje hoda.

Naokolo s obih stana puta razastrla se liepa, travom posuta brdašca, ali gola—i skoro bez ikakova drveća, te su činila okolinu melanholič-

nom i pustom. Sim tam razpršile se biele točke od mramornoga kamenja, i to su zdenci, jedini ostanci iz byzantinskih vremena, iz kojih vazda suklja sladka, kristalna voda.

Mi ugledasmo iz daljine golemu vjetrenicu, za koju nam kazaše, da nam ima biti znakom, da je ondje tik nje Kalfa-kjoj, te napustiv put, udarismo preko polja upravo k njoj. Tu, u jednoj dolini, paslo je stado, i psi ovčarski ugledavši nas, pustiše se za nama. Zalud smo mi kričali ovčarom, koji su sjedili na briegu i smijali se, da pozovu pse natrag, i bili bi može biti dopali jada, da se Gabriel, moj angjeo Gabriel, nedosjeti lieku, pa odviv svoj crveni pâs, pusti ga, da se vuče za njim, rekavši mi, da i ja to isto učinim. Divlji psi misleć, da je to nekakovo grdno i strašno orudje, nastaviše, istina bog, još većom žestinom urlati i bacati se na nas, ali k nam blizu nesmjedoše, i mi smo sasvim spokojno nastavili svoj put.

Medjutim naidjosmo na drugo jedno selo i u njegovoj okolini nadjosmo krasne otvorene vrtove, u kojih upravo što bijahu sazriele smokve. Tu se mi nakidasmo svježih, sladkih smokava i odosmo dalje jeduć ih s kruhom.

Prama podne stigosmo do vjetrenice, a pod njom u dolini razvilo se bielo selo Kalfa-kjoj, prekrasni ljetnikovac za mnoge otmene obitelji carigradske. Tu u mlinu razpitasmo za našega Stojila, pudara, i rekoše nam, da ćemo ga naći negdje u vinogradih. Mi zadjosmo u vinograde, zovući ga po imenu, ali nam se on od nikuda neoglasi. Ali upravo kad htijasmo okrenuti za jednim

drvetom, ugledasmo ga gdje spava na mahovini, držeći pušku u desnici ruci. Bijaše to snažan momak svojih dvadeset i šest godina, crta odriešitih, a neka se junačka bezbrižnost razlila po njegovu licu.

— Stojile, brate Stojile, reče Gabriel i prodrma ga.

Puška mu u ruci skoči, a za njom se diže Stojil i pogleda nas mrko. Ali upoznavši Gabriela, usta Stojil i upita, kakova nas je sreća naniela na ove strane. Mi mu raspravimo stvar, a on nas uvjeri, da se ničesa nebojimo.

— Ja bih vas, reče, odveo u selo i ondje se ovu noć onako naški proveselili, — ali nesmijem toga činiti, pošto se sada upravo nalazi tu jedan od glavnih agenata policije, Grk neki, koji svako ljeto dovodi ovdje svoju obitelj, a i sam po više dana ostaje, i opet se vraća u grad. Nego, kako mu drago, proveseliti ćemo se kao hajduci pod vedrim nebom i u mojoj kolibi.

Na to nas odvede u svoj najliepši vinograd i reče nam, neka sve, što je u njem, smatramo kao svoje. Na to on ode, a mi se posadismo na mekanu, toplu zemljicu i zubima kidasmo groždje oko sebe, kojega su zrna bila kao orasi, a žuta kao pozlaćeni jantar i sladka kao med. Izza mala eto i Stojila gdje nam nosi biela hljeba i sira, i mi se carski naručasmo.

Stojil ode, da obidje svoje carstvo i na večer, kada suton pokri okolinu, nadje nas opet i odvede u svoju kolibu. Tu na slaboj svjetlosti zviezda kušasmo mi pečene janjetine i pismo cr-

noga dobroga vina iz grdne crne flaše (binlik). Na to skide Stojil svoju tamburu s kose stiene svoje kolibice, i udari u nju trešnjevom kožicom, — a ja se čudjah zvonkosti i obilatosti harmonije, koja vrijaše izpod njegovih prstiju. Na to zapjeva on i proslavi u jednostavnih ali kriepkih i uznositih stihovih naše junake-hajduke, Strašila i Angela; — meni se srce ciepaše kod svake stroke, kojom se je odkrivala bogata, snažna i uznositā, ali još pod pepelom tinjajuća, priroda bugarska, a Gabriel si je brisao oči u tmini. Poslje toga protegosmo se mi na gunjeve, da se malo odmorimo.

Sutra dan ustadosmo prije zore, jer smo imali učiniti grdan put. Mi smo, naime namislili bili, da sadjemo dolje u Keathané, i da ondje u ciglanah, koje leže na dnu zlatnoga roga, potražimo Bugare, koji ondje rade, te da i kod njih koju noć provedemo. Osim toga ja sam mislio, da je već vrieme, da udjem u Carigrad, te da se javim svomu ujaku i Slavejkovu, s kojim sam se trebao takodjer razgovoriti glede načina, kako ćemo iz Turske uteći.

Oprostismo se dakle sa Stojilom i krenemo na put. Poslie šest sahata stigosmo, probijajuć se kroz gustu maglu, koja je bila u jutro pala nad čitavom okolinom, do brda, koja su krunila Keathané s desne strane, i tu predanismo u jednoj jaruzi. A kad se sunce nakloni prema zapadu, sadjosmo dolje u prvu ciglanu s traga i zapitamo, neima li tu Bugara. Na našu sreću u ovoj je ciglani baš najviše njih radilo. Ovi nas dočekaše s radošću, jer su Gabrielu bili prijatelji, a mene su poznavali od novina.

Ja ostavim Gabriela kod njih i uputim se putem do bližnjega pristaništa. Tu sjednem u čamac i prevezem se na pristanište balatsko, odakle dokučim bugarsku crkvu, dižuću se tik mora na sried ulice medju Balatom i Fanarom. Ondje nádjem mladu Bugarčad, koja živi u narodnoj bugarskoj sgradi (metoh) suproć crkve, i razpitam za stan g. Slavejkova. Jedan od njih upozna me po glasu i povede me g. Slavejkovu.

Mi okrenusmo u nutrnje ulice kvartala Fanara i tu nakon duga krivudanja nadjosmo željenu kuću. Poslje dugoga kucanja na vratima otvoriše nam i ja uzadjoh gore u sobu, gdje nadjoh Slavejkova sa njegovom rodjakinjom pri večeri, uznemirena i zabrinuta.

Na moj veseli pozdrav odgovori on, da su zabtije isti dan kad sam pobjegao, pretražili mu kuću, tražeći mene.

— O, rekoh ja, ja nebih ostao ovdje već radi vas, da vam nebi novih neprilika nanio, — i onako ste dosta stradali sbog mene, — a Boga mi, i radi sebe, — jer nebi podnipošto rad vidjeti još jednom tamnicu. Samo sam došao, da se razgovorimo, kako ćemo moći otići iz Carigrada.

— Kud bi vi najradje otišli sada? zapita on. Biste li, može biti na Trst u Austriju, ili na Biograd, ili na Odesu?

— Kud god bilo. Latite se načina, koji vam se dade najlakše i najbrže izvesti.

— Dobro, reče on. Kad ćemo se vidjeti?

— Ja ću vas kroz nekoliko dana opet posjetiti; samo neoklievajte.

Na to se razstadosmo i ja odoh svomu ujaku, koji je ondje blizu stanovao. On mi reče, da upravo radi o tom, da se dogovori s kapetanom neke grčke ladje, koji bi me iskrcao u Atinu; pa mi dade nešto novaca, — a ja na čamcu predjoh preko zaljeva u Kassim-paša.

Ovdje nadjoh dućan Stankov, koji je bio već zatvoren i pokucah na vratima. Njegov pomoćnik otvori prozor i ja zaiskah da prespavam kod njih.

— Za Boga Svetislave, reče on, neznaš što se je dogodilo. Isti dan, kad ste vi otišli odavle, nahrupiše zabtije k nam i pretražiše nam dućan, a Stanka odvedoše pred ministra policije. Prekjučer su to isto opet učinili, a Stanka zovu svaki dan na policiju i kine ga, da vas izda. On odriče sve. Ali je vrlo opasno, da prenoćiš kod nas.

— Dobro, rekoh, ja idem.

— Slušaj, doda pomoćnik, čuvajte se Bosfora; policija misli, da ste vi otišli skriti se medju ondješnjimi našimi ribari, i pustila se onamo, da vas hvata.

Ja podjoh na više prema Peri, i kad sam prispio u ulice plinom razsvietljene, ugasih svoju svetiljku. Gorila mi na duši misao: kuda ću, da prenoćim? Da idem u gostionu kakovu, bilo je vrlo opasno. Da se vratim morem natrag, — bilo je jur odveć kasno, — polnoć je prevaljivala. Ja stupah tako dalje glavnom ulicom Pere, preobražen kakav sam bio i oborene glave. Ali na svakom skoro koraku sretao sam lica poznata, i činilo mi se, da mi zemlja gori pod nogama. Napokon pomislih, da preko Tahsima udarim suhim,

kroz pusta polja, na niže prema Keathané. Kad sam ipak došao prema kraju grada, opazim stražare, koji su ovdje stražili i marljivo gledali za svakim, koji bi onuda prošao. Zato smislim drugu i vratim se natrag glavnom ulicom, pogledavajuć oko sebe i diveći se razkošnoj kavani Alhambra, i drugim palačam, koje su se dizale na razvalinah g. 1870 izgorele Pere. Odasvuda dopirahu k meni zvuci glasba i pjesama, odasvuda probijaše svjetlost i veselje, a ja, pravi sin Carigrada, stupah pogureno i očajano, i činilo mi se, da kamen plamti podamnom. Napokon zadjem jednom ulicom desno u tursko gustimi cipresi osjenjeno groblje, koje dieli Kasim-pašu od Pere; tu predjoh pokraj stražara, koji su se nešto šalili i smijali se, te kad prispjeh prema sredini groblja, obazrieh se, i nevideć nikoga, puhnem u svetiljku, koju malo prije bijah nažgao, i švrdnem u groblje. Tu izza jednoga nadgrobnoga spomenika turskoga legnem i naslonim glavu na kamen.

U jutro kad osjetih, da će zora skoro pući, ustadoh, stresoh prah sa sebe i podjoh na više, prema Tarla-baši, odakle sam htio okrenuti lievo i stići do evrejskoga groblja, gdje sam se imao sastati s Gabrielom. Ali malo po malo gusta magla pade na zemlju, i bojeći se, da bih zabludio na prostom polju, sadjoh prema gradu i prikrajnimi ulicami Haskjoja dočepah se napokon bezkrajnoga groblja.

Magla je bila tako gusta, da nisam mogao viditi na dva koraka pred sobom, zato sam se morao držati putanje. Podviknuh koji put, ali

Gabrielu od nikuda ni traga ni glasa. Medjutim sadjoh u Keathané, predjoh preko mosta na drugu stranu i odoh u ciglanu. Ondje mi kazaše, da je Gabriel otišao već rano prieko u groblje, da me čeka. Ja podjoh natrag, i dok prispijem onamo, sunce granu na obzorju, a magla se razprši. Lutao sam dugo po groblju kojekuda, kad odjednom vidjeh, gdje netko trči iz daljine k meni u šubari i dugom toljagom u ruci, zovući me i mašući rukom i toljagom. Neznajući tko je to, mišljah, da bježim, — ali napokon poznah glas Gabrielov i pohrlih k njemu.

— Ma kakovo je to čudo od tebe? viknuh ja, — gdje si se tako preobrazio?

— Ah, neznaš brate, ja sam ti naišao na novoga prijatelja. To ti je jedan pastir, koji tu pase volove i koga sam po neki put častio u krčmi, kad nebi imao novaca. On mi dade šubaru u zamjenu za moj fes i ovu toljagu. Hajdmo k njemu.

Mi podjosmo k njemu na drugu stranu pod brdašcem. On nas sad počasti svojimi pečenimi, u ocat i ulje umočenimi paprikami, koje je nosio u jednoj drvenoj zdjelici bugarske rukotvorine, koja se zove „pohlupci“. Mi mu pojedosmo paprike uz mekan kruh i odosmo na drugu stranu, da u nekoj jaruzi predanimo.

Na večer predjosmo prieko u ciglanu i tu se razgovorismo s našimi Bugari. Ovi nam kazaše, da su taj dan u okolnih krčmah bili opaženi špijuni policije, te da je opasno prenoćiti kod njih u sobi. Zato zaključismo, da prenoćimo u nekoj peći njihove, sad više neradeće, ciglane. Odemo dakle i

zavučemo se u jednu peć izćerav najprije odanle jednoga psa, koji si ondje bijaše upravo izabrao noćište. Za sutra dan bilo je zaključeno, da će nas odvesti k drugomu jednomu Bugarinu, Stojanu, koji je na tri sata odanle, blizu sela Burgaz-kjoj, držao na pustom imanju Sultanke-matere, (Validé-Sultan) dio zemlje pod zakup.

U jutro uranismo mi pod vodstvom dvojice prijatelja, dolinom, koju prosjeca riečica, što utiče u Zlatni rog, idući na trideset koraka jedan za drugim. Predjosmo srećno straže i kasarne, te prispjemo na urečeno mjesto.

Ovo je mjesto bilo jedno od najprijatnijih u okolini Carigrada. Uz njega razgranala se liepa šuma, tik nje potekla mala rieka sa povisokimi zelenimi obalami i u njoj bez broja kornjača. S desna razastrla se oko sela Burgaz-kjoj brdašca sa njivami, vrtovi, vinogradi i duhanskimi usjevi, a s lieva prodlila se zelena visokim i starim drvećem zasadjena šuma. Na dalje vidjevao se stari byzantinski vodovod, koji je spajao oba krila doline, a još dalje krasni vodovod Sulejmana velikoga sa dvostrukim redom svodova, oba zapuštena. U šumi je bilo lešnjaka i dva izvora sa najboljom vodom, koju sam ikada okusio.

Usried mjesta samoga, koje je Stojan držao pod zakup, dizala se njegova koliba, a tik nje streha, s tri strane otvorena. S gornje strane bila mu je njiva, spreda duhanski usjev, a ozdola bile su nasadjene različite zeleni. S desna i lieva kao i odazgora dizala se brdašca. I tu smo mi pro-

*

bavili čitave dvie nedjelje očekujući priliku, da odemo iz Carigrada.

Stojan je bio čovjek svojih trideset i tri godina, hvastao se je rado pričajući svoje junačke zgode i važio je za bezobzirna i junaka. Nam on nije bio baš po najboljoj ćudi, ali za volju svojih prijatelja, učini tu dobrotu, da nas primi, a mi smo se znali vladati prema njemu. „Nebojte se, reče on nam oholo, od mene vas nemože oteti ni satnija vojnika. Poznat je Stojan i u samom Carigradu.“

On je imao slugu, koji je baš tada bolovao na groznici. Kod svega toga pridruži se on nam, koji započesmo motikami podsjecati duhan, jer je po naredbi policije morao sav zeleni još duhan oko Carigrada biti uništen. Poslje toga započme Gabriel toriti njegovu njivu, a ja sam danju pasao njegova dva vola, idući s njima u okolinu, i ostajući po čitav dan na visinah sanjati u hladu grmlja i gledati na prekrasne okolice.

Medjutim započme Stojan spremati jesenje uredjenje svoga maloga gospodarstva. Zato nabavi si jednoga mladoga Grka „čivčiju“ (orača od zanata), koji mu napravi novo ralo, i pozove jedno desetak ženskih i djevojaka iz Burgaz-kjoja, da mu suhi duhan, koji je bio smješten u kolibi, svežu u snopce za prodaju. Gabriel je išao pomagati kod oranja, a ja sam pomagao kod duhana, kad su volovi bili pri poslu. Spavali smo pod strehom, imajuć pod glavom jedno brvno, i hranili smo se paprikami.

Medjutim nastadoše dvie pune nedjelje, od-

kad bijasmo umakli iz tamnice. Zabrinut za stvar našega konačnoga oslobodjenja, zaključim ja, da u nedjelju poslje podne sadjem u Carigrad i Gabriel me odprati do nekle grleći me i blagosivljajući moje poduzeće.

Ja nastavim put svoj dalje pjevajući i vrteći u ruci malenu toljagu. I sunce je još visoko treptalo nad svojim leglom, kad sam stigao u veličavu, melanholičnu dolinu Keathané, poznatu Frankom pod imenom „Eaux douces d' Europe" (sladke vode europejske).

Na taj dan, u nedjelju, kad se, kao i u petak, ovo mjesto izvanredno posjećuje, bijaše i sultan došao onamo, da razgali svoju nemirnu ćud, i čitava je dolina dobila neki življi i zanešeniji izgled. Sa strane čujaše se razkošno igranje banda, a podalje na brdašcih vrvila je šuma koplji ogromne svite sultanove. Dolje na drumovih, na otočićih rieke i na njezinih mostovih vidjaše se više svieta nego obično, ponajviše vojničkoga, i ja sam morao izvanrednom obzirnošću prodirati napried. Nu videć, da bih u ciglanu morao prerano stići, zadjem s glavnoga puta na lievo u ravnicu, grmljem nakićenu, koja rubi desnu obalu rieke i sklonim se u jednu jamu čekajući večer.

Tu s prikrajka ležeć na zemlji, gledah na lievu razgranatim drvećem posutu obalu, koju bijahu posjele grupe od Turkinja i Grkinja. Ove sjedeć na mekih sazih u hladu, pile su limunadu od narandja i limuna, jele su koješta, larmale su i smijale se, te uživale gledajuć u rieku, kroz koju je vrvilo sijaset čamaca, mladom gospodom

posjednutih. A dalje u okolo zasjele kao na stražu mrke ovisne stiene, riedkim kojim drvetom okićene, i čineći na čovjeka izvanredno melanholičan utisak. Napokon, kad se sunce približi svomu počinku, ustadoh ja i podjoh drumom.

Ali tek prolažah pokraj jednoga mosta, kad ugledah gdje preko njega prolazi jedan meni vrlo dobro poznat zabtija, koji je s nami živio i bio je uz to veoma oštrouman i uvidjavan. Ja okrenem odmah glavu na drugu stranu i pomislim što ću, da me nesusretne. Dosjetim se odmah i odem desno k stieni, kao da ću obaviti neki obični posao, medjutim prodje zabtija i upravi se dalje brzim korakom. A ja, da se nebih izložio još jedan put opasnosti, da mu dodjem u susret, pohrlih za njim, da vidim kuda će. Na sreću on doskora zadje desno u poljanu, a ja preko drugoga mosta odoh u ciglanu.

Ovdje nenadjoh slučajno nikoga od poznatih Bugara, zato nastavih svoj put dalje do prvoga pristaništa. Tu opet susretoh jednog poznatog zabtiju, ali ovaj, već star, prodje pokraj mene oborene glave, pušeći čibuk, a meni, siromašnomu pastiru, dopustiše kao iz milosti, dva mlada liepo obučena Jermenina, da sjednem u njihov čamac s traga, na goloj daski, budući sam kazao, da želim izkrcati se na isto pristanište, na koje slučajno i oni. Čamac plovnu Zlatnim rogom, i ja sam, sjedeć podvitih nogu, gledao na obje strane i divio se još jednom — možebiti posljednji put — romantičnim i šarenim obalam Zlatnoga roga. Blizu Haskjoja na obalah Agač-iskelesi bijaše se u ondješ-

njih vrtovih skupila ogromne, zabave željna svjetina, slušajuć melodije glasba i pijuć mirisavu mastiku. Podalje puklo krasno Haskjoj, široki zavod za gradnju brodova, a još dalje na visini ponad Kasim-paše krunijaše ovaj prizor biela Pera sa svojimi visokimi sjajnimi kućami i palačami; s desna prostiraše se široki, djamijami načičkani Stambul, a Zlatni je rog sav vrvio od čamaca, ladjica i malih parobroda. Odasvuda živahnost, pjesme i glasbe, dočim predamnom, u čamcu, moja se dva mlada Jermena razgovarahu na francezki, pričajući si neke galantne zgode.

Za tri četvrta sata stigosmo do pristaništa Hajvan-serail i tu se izkrcasmo. Jermeni htijahu tako dobri biti te platiti za mene, — ali ja, skočiv na obalu, bacim svoj groš u čamac i zaviknem turski:

— Inače hvala vam na dobroti, efendiler! i odjurim.

Prešav kroz evrejsku ulicu Balate, stignem do bugarske crkve i ugledam Slavejkova, gdje u družtvu s nekimi svećenici sjedi pred „metohom" i pije mastiku. Ja podjem dalje i vratim se, kad je on upravo ustajao. Podjem za njim i on udje u kuću u jednoj pobočnoj ulici. A kad se sasvim smrači, javim službkinji, da ga pozove dolje. On dodje i mi se razgovorismo. Reče mi, da je išao Ignatijevu i molio ga, da nam dade dozvolu, da na nekom ruskom parobrodu udjemo u Rusiju; general Ignatiev da je to dozvolio, i da će mi ovih dana, preko mojih prijatelja u ciglani, javiti, kada da idemo u palaču ruskoga poslanstva.

Poslje toga odem svomu ujaku, koji mi kaza, da je moja stvar za polazak u Grčku gotova, ali ja predpostavljajuć Rusiju Grčkoj, kažem mu, da od njega više ništa netražim do novaca. On mi dade nešto novaca i sprovede me do pristaništa fanarskoga, gdje se oprostismo. Na to udjoh u čamac i prevezoh se do Egjupa, posljed njega predgradja stambulskoga.

Tu upalih svoju svetiljku od papira i podjoh, kad se od jednoč svieća dotaknu papira i moja svetiljka ode u plamen. Što ću sad? Bez svetiljke mogao bih na svaki korak biti uhvaćen, a dućani su svi bili pozatvorani. Već mnijah, da se dovučem nekako do groblja egjupskoga i tu da prenoćim, kad smislih, da pokušam nabaviti si svetiljku u kavani turskoj, koja je bila tik pristaništa, a bijaše još otvorena. Odem dakle tamo i zamolim: neimaju li kakovu svetiljku? Papirne neimadoše, i na moje liepe prosbe kao i za dobar novac dadoše mi staklenu, te ja s ovom dodjoh do ciglane, gdje prenoćih u sobi naših Bugara. Sutra dan, u ponedeonik, odoh Gabrielu na imanje.

Sliedećega dana u utorak, ležasmo po objedu na rogoži naslanjajući se na brvno, i Gabriel bijaše već i zaspao, kad od jednoč spazim pred sobom na petnaest koraka crnca zabtiju, na konju. Ja protrnem i gurnem Gabriela. Mi skočismo na noge, neznajući, što bi radili. Na to ugledamo izza njega gomilu Turaka, činovnika, na konjih, i još nešto zabtija medju njimi.

Mi pomislismo, da će se čitava ova hajka nas ticati, i da nam je ubježište odkriveno, kad crnac zaviče:

— Gdje je gospodar Stojan?

Njega nebijaše tu, i sluga odtrči u Burgazkjoj, da ga pozove. Medjutim efendije sidjoše s konja i razpoložiše se pod strehom na rogoži. Mi sad razumjesmo, da su oni došli radi duhana, da vide, je li zeleni duhan uništen, i da potegnu suhi duhan, koji se je mogao samo družtvu monopolskomu prodati. Ali mi smo ipak morali drhtati, jer je jedan od efendija vidjao Gabriela jednom zgodom, kad se je ovaj sudio s jednim sbog duga.

Na to efendije zaiskaše vode; Gabriel pograbi veliki krčag i ode na izvor, a meni zapovjediše, da provedem njihove konje.

Gabriel se dugo nije vraćao, napokon ukaza se on i dade mi krčag, da ga odnesem efendijam. Ovi se nalokaše i započeše kuriozan razgovor, koji je naličio nekakovoj kritici preko najnovije naredbe vladine glede monopoliziranja duhana.

Jedan od njih pozove me od jednoč na stranu i stade me razpitkivati, odkuda sam i kako dugo sam kod Stojana. Ja mu reknem, da sam prije radio kod ciglane Francuzove, a buduć da je ova prestala raditi, da sam došao raditi kod Stojana, gdje sam već jedno osam dana. Ovaj je razgovor bio za mene vrlo tegotan, i ja sam tek kasnije mogao razumjeti, da je efendija htio izpitati, nije li možebit Stojan sakrio duhana. Medjutim upotrebim ja priliku, kad je efendiji ugasnula cigara, i otrčim po vatru. Donesem mu vatre, a na to mi drugi efendija stade govoriti, da sam veoma dobar i uslužan, te da bi rad imao slugu kao

mene. Ja mu kazah, da sam za sada u službi, a on me posla da mu provodim njegova konja.

Riedko smo, ja i Gabriel, bili tako snuždeni i razjareni kao ovom zgodom, kad smo na gorećem suncu, jadni i trudni, morali provoditi konje ovih gadova. Grčili smo pjestnice i proklinjali jih drhćućim glasom.

Medjutim dodje Stojan i počme odmah okornim, zapovjedajućim glasom razpravljati s efendijami. Napokon mu ovi premjeriše duhan i odoše, — a nama se razvedri duša.

U onih danih bijaše Stojan nagovorio neke pastire, Bugare, koji su okolo po širokom imanju Sultanke-matere i drugih carskih zemljah, pasli ovce carske, da se na večer svraćaju k njegovu stanu i tu da prenoćuju, pošto smo se imali bojati, da bi neke noći soldati mogli i na njegovu kolibu navaliti, te poplieniti mu duhan.

Mi smo se upoznali s našimi pastiri i na veče skupa jeli jagnjad, koju su oni klali. Kad što bi se preko noći dovukle hiene ili vuci, da pokušaju, nebi li što oteli, i onda bi se i mi spustili za grdnimi balkanskimi psi, što su oni imali, i gonili vuke pucajući iz malih pušaka.

Tako nam prodje i drugi tjedan, te bijaše došla i treća nedjelja, a mi nedobivasmo još nikakova glasa od naših Bugara u ciglani. Uznemiren od toga, namislim ja, da u nedjelju poslje podne odem opet u Carigrad, i bijah već dobar komad puta odvalio, kad osjetih da mi vjetar nosi neke glase od traga. Okrenem se napokon i ugledam Gabriela, gdje trči iz daljine i viče, što ga je igda glas nosio.

Ja pohrlim k njemu i on mi kaza, da su izza moga odlaska došla dvojica, da nas vode u Carigrad, u rusko poslanstvo. Mi potrčimo natrag i nadjemo se sa svojimi prijatelji.

— Braćo, rekoše nam oni, odmorite se i okriepite se, jer nam dobar put, od svojih sedam sati, predstoji.

Mi jedosmo nešto i pismo, napokon ostavismo svoje pozdrave i blagodarenja Stojanu, koga nije bilo ondje, i podjosmo gornjim putem.

Mrak pade sasvim na zemlju, kad smo prevalili dolinu Keathané i pustili se kroz gola polja na visini. Hladan je vjetar duvao s crnoga mora, a ja sam, umoren do krajnosti i znojan, kao da sam iz vode izašao, morao kasati za drugovi, koji su mjereći vrieme, išli brzo i nastojali, da što prije stignemo gore. Cipele mi se bijahu tako razderale, da su mi prsti van virili i lomili se o kamenje ili oštru travu.

Vladao je podpuni mrak, i naši provodići idjahu tminom, poznajući dobro predjel i staze. Ja svučem cipele i podjem bos, bodeći se o trnje i oštru travu i samo tvrda nada o budućnosti i goruća želja za slobodom i za životom uzdržavahu moje oslabljeno tielo od konačnoga klonuća i pada. Čas smo silazili u jaruge, čas se uzpinjali uz visine, pomažući se rukama, a čas smo gazili potoke ili močvare.

Napokon zasija nam u daljini Pera i naši nam provodići naviestiše blizki počinak. Na to zakrenusmo desno i sadjosmo u Kasim-paša. Ulice su bile još dosta žive, te idać jedan za drugim,

mal ne izgubismo jedan drugomu trag. Na posljedku uvedoše nas naši prijatelji u jedan vrt, usried kojega je bila kućica, i tu na tavanu smjestiše nas za ovu noć.

Poslje nekoga vremena dodje Stanko i drugi prijatelji, koji su bili u našoj taini, i zaključav kućicu, sadjosmo dolje, da zajednički večeramo. Tom smo prilikom govorili oduševljeno i pili na oslobodjenje naše, i našega naroda u obće.

Sutra dan u jutro odosmo mi iz ovoga vrta, dogovorivši se s našimi prijatelji, da ćemo se naći u kancelariji ruskoj, kod Bugarina, sluge doktora Karakonova, a taj je bio tjelesnim liečnikom generala Ignatijeva. Ponajprije okrenusmo na više izvan predgradja, da pričekamo vrieme, kad ćemo moći otići, a poslje prema deset sati prije podne pustismo se u grad, i tu se iduć jedan za drugim izgubismo. Ali kad pred podne stigoh u kancelariju rusku, nadjem Gabriela, koji je prije mene prispio bio, i mi se zagrlismo blagodareći svojoj zviezdi.

Sluga nas doktorov uvede u jednu sobicu sa dva kreveta i donese nam jela. Poslje dodjoše prijatelji i donesoše nam nešto rublja, cipela i drugu opravu za mene, koja se sastojala iz hlaća i bluze od plavoga, debeloga platna, koju nošnju nose obično francezki mesari u Carigradu, uz to grdan slamnat šešir, koji je mogao pokriti mi lice.

Budući da Karakonova nebijaše u Carigradu, a gjeneral Ignatijev morao isti dan otići u susret velikomu knezu Konstatinu, koji je idući u Jerusolim, prolazio kroz Carigrad, — nemogasmo mi

biti predstavljeni nikomu, i sluga je sam javio za nas gore i dobio pismene dozvole, da možemo ući u Rusiju, kao i bezplatno mjesto na parobrodu.

Te noći ugodno prespavasmo, ali nebijasmo manje mučeni u snu, sanjajuć neprestano, da nas gone i hvataju, i da se koljemo sa zabtijami. Utisak je s ovoga bježanja i ukrivanja bio takov, da sam i na dvie godine kasnije još uvjek često sanjao, da me hvataju i da se krvim sa zabtijami.

Odlazak iz Carigrada.

Sutra dan na 7. listopada poslje podne odlazio je ruski parobrod, Gunib, za Odesu. Predpodne sadjosmo mi jedan za drugim dolje na jedno pristanište i tu nam sluga doktorov najmi čamac i sjede s nami unj. Domala, mi se nadjosmo na Gunibu — na ruskom zemljištu!

Znajući ipak, da špijuni posjećuju svaki parobrod pred odlazkom a najviše ruske, skloni se Gabrijel u jedan zakutak, namaknu šešir na lice i učini se, da spava. Ja nisam za te obzire mario više i stajao sam blizu krme, gledajuć posljednji put na Carigrad i Peru, i čekajuć, da pomognem kod izvlačenja sidra.

Medjutim opazim, da neka gospoda jako zanimivo motre na mene; jedan od njih približi se k meni, upravo kad sam kupovao jabuka, i počme me na korak daljine gledati upravo bezobrazno. Ja se sjetih na rieči Stankove, koje mi je bio kazao u vrtu Kasim-paše, da naime špijuni imadu

naše fotografije, — ali se kod svega toga okrenem k onomu, koji me je tako fiksirao, i promjerim ga strielovitim pogledom. Ovaj uzmaknu i ode bez traga.

Poslje toga dodju neki naši prijatelji još jedan put, donesoše nam jestiva i kruha za poputbu, kao i novaca, koje bijahu izmedju sebe skupili, i ja sam se morao diviti njihovoj plemenitosti i požrtvovnosti, kao i njihovoj neustrašivosti.

Napokon oni odoše i Gunib se maknu sa svoga mjesta i podje polagano Bosforom. Gabrijel skide kapu, prekrsti se tri puta, zahvali Bogu za naše spasenje i obasu me cielovi i zagrljaji.

Kada Gunib zapliva žurno crnim morem, ostavljajuć za sobom Bosfor i posljednje tragove Carigrada,. promrmljam ja gledajuć u njegova snažna kolesa: Plovi Gunibe, plovi i vodi me, bjegunca, k slobodi — k novim borbam, i vodi me k mojoj ljubavi, k slavi i sreći!

